ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

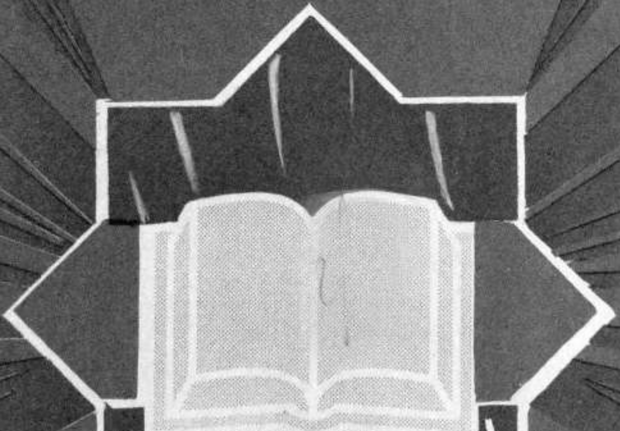

№ 1
2000

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Елми-методик журнал

Тә'сисчи:

Азәрбајчан Республикасы
Тәһсил Назирлији

№ 1 (183) 2000

1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб
Ш. Е. ШАБАНОВ.

Шө'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ,
С. ҺҮСЕЈНОҒЛУ.

ҺӨРМӘТЛИ ОХУЧУЛАР!

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ» ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР. ОНА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА

Т Ә Л Ә С И Н !

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ТӘЛТИФ ЕДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетинин 80 иллији мүнасибәтилә университетин ашағыдакы мүәллимләри елм вә тәһсил саһәләриндә хидмәтләринә көрә тәлтиф едилсин:

«Шөһрәт» ордени илә

Ахундов Ағамуса Ағасы оғлу
Бајрамов Әкбәр Салман оғлу
Ҹәфәрзадә Әзизә Мәммәд гызы
Әсәдуллајев Сејфулла Гүдрәт оғлу
Әскәров Шаһлар Гачај оғлу
Һачыјев Сабир Абдулманаф оғлу
Һүсејнов Тофиг Һәсән оғлу
Хәләфов Абузәр Алы оғлу
Иманов Һәмид Рза оғлу
Гасымзадә Фуад Фејзулла оғлу
Гәмбәров Дәмир Һејдәр оғлу
Гулијев Искәндәр Һәсән оғлу
Мәликова Мә'сумә Фазил гызы
Мустафајев Гара Тејфур оғлу
Намазов Гәнбәр Казым оғлу
Султанов Рәһим Султан Мәммәд оғлу
Зејналов Мәммәдәли Баба оғлу
Әлизадә Јалчын Мустафа оғлу
Әмәнзадә Рәфаел Јусиф оғлу
Әмирова Фәхрәнтач Ҹәлил гызы
Һидајәтзадә Тимучин Исмајыл оғлу
Һүсејнов Елхан Баһадур оғлу
Ибраһимова Сара Һокмулла гызы
Жариков Кеннади Петрович
Гурбанов Әсәдулла Ҹүҹи оғлу
Маһмудов Әдһәм Исмајыл оғлу
Мурадов Рәсул Ханәли оғлу
Пашајев Ризван Тејмур оғлу
Пашајева Әдибә Мирҹәлал гызы
Рүстәмова Тәһминә Зәкәријјә гызы
Сәфәров Јусиф Һәбибулла оғлу
Софијев Мәһәд Маһмуд оғлу
Султанов Јусиф Достмәммәд оғлу

«Тәрәгги» медалы илә

Ағајев Идрис Агамоғлан оғлу
Бабанлы Мәһәммәд Баба оғлу

Һејдәр ӘЛИЈЕВ,

Азәрбајҹан Республикасынын Президенти.

Бакы шәһәри,
11 феврал 2000-ҹи ил.

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНӘ ФӘХРИ АДЛАРЫН ВЕРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетинин 80 иллији мүнасибәтилә университетин ашағыдакы мүәллимләринә елм вә тәһсил саһәсиндәки наилијјәтләринә көрә фәхри адлар верилсин:

«Әмәкдар елм хадими» фәхри ады

Бабазадә Васиф Мәммәдаға оғлу
Бекташи Сүбһи Әли оғлу
Ҹәфәров Низами Гулу оғлу
Әһмәдов Шамил Тејмур оғлу
Әлијева Рәфигә Әлирза гызы
Әскәров Бәһрам Меһралы оғлу
Һатәми Нејјар Заман Меһдигулу гызы
Гасымов Не'мәт Аббасәли оғлу
Мәһәррәмов Абел Мәммәдәли оғлу
Мәммәдов Јусиф Әбүлфәт оғлу
Мәрданов Мисир Ҹумајыл оғлу
Мусејибов Мусејиб Ағабаба оғлу
Сејидов Јусиф Мирәһмәд оғлу
Һүсејнов Рәһим Әјјуб оғлу
Хәлилов Пәнаһ Имран оғлу
Худавердијев Карлен Искәндәр оғлу
Искәндәров Асәф Дашдәмир оғлу
Гасымов Адил Аббас оғлу
Гајыбов Тәл'әт Данјар оғлу
Маһмудов Пәнаһ Һүсејн оғлу
Меһдијев Јусиф Әләкбәр оғлу
Мәммәдов Мәммәд Шыхәли оғлу
Намазов Гара Мустафа оғлу
Нәбијев Азад Мөвлуд оғлу
Нәҹәфов Исмәт Мәһәммәд оғлу
Сәфәров Абдулла Мусејиб оғлу
Тәһмасиб Ҹәмилә Аббасгулу гызы
Вәлијев Тофиг Талыш оғлу
Јагубов Мәммәд Һагверди оғлу

«Әмәкдар мүәллим» фәхри ады

Абдуллајев Ҹәлал Меһди оғлу
Бајрамов Гурбан Мәммәд оғлу
Әзизов Әјјуб Тејмур оғлу
Којчајски Шөвгисәфа Јусифзија оғлу
Һәмидов Шәмсәддин Гафур оғлу

Һејдәр ӘЛИЈЕВ,

Азәрбајҹан Республикасынын Президенти.

Бакы шәһәри,
11 феврал 2000-ҹи ил.

АЗӘРБАЈҸАН ДЕМОКРАТИК ҸҮМҺУРИЈЈӘТИ ДӨВРҮНДӘ ДИЛ, МӘКТӘБ ВӘ ТӘДРИС ПРОБЛЕМЛӘРИ

Јусиф СЕЈИДОВ,

професор, әмәкдар елм хадими.

Мүсәлман дүнјасында илк демократик дөвләт олан Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәти өз варлығыны тә'мин етмәк, мүстәгиллијини горујуб сахламаг үчүн бир чох проблемләри һәлл етмәли иди вә бу јолда бөјүк ишләр башламышды. Республиканын дөвләт атрибутларыны мүәјјәнләшдирмәк вә һәјата кечирмәк лазым кәлирди: һимн, керб, дөвләт бајрағы мәсәләләри дә сијаси-мәдәни гуруҹулуг тәдбирләри кими һәјата кечирилирди. Бу тәдбирләр сырасында дил, мәктәб, тәдрис мәсәләләри хүсуси јер тутурду.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајҹанын дөвләт мүстәгиллији 1918-ҹи ил мај ајынын 28-дә е'лан олунмушдур. Бундан бир ај сонра — 1918-ҹи ил ијун ајынын 27-дә Назирләр Советинин дөвләт дили һаггында мә'рузәси динләнилир вә белә бир гәрар гәбул едилир: «Түрк дили (Азәрбајҹан дили — **J. С.**) дөвләт дили һесаб едилсин». Парламентин, һөкумәтин тәшкили, өлкәнин ичтимаи-сијаси, һәрби вә с. кими дөвләт әһәмијјәтли проблемләринин һәлли илә бир вахтда дөвләт дили мәсәләсинин гојулмасы азад, демократик республикада бу мәсәләјә нә гәдәр мүһүм әһәмијјәт верилдијини көстәрир. Һәмин дөврдә дәфтәрхана дили кими, Азәрбајҹан дилинин бирбаша кенишлији илә тәтбиги практик ҹәһәтдән чәтин иди. Чар Русијасы дөврүндә бүтүн идарәләрдә рус дилиндән истифадә едилмишди вә бу ән'әнә 1918-ҹи илдә дә давам едирди. Рәсми сәнәдләр бу дилдә тәртиб олунурду, һәм дә дөвләт идарәләриндә ишләјәнләрин чоху рус тәһсилли идиләр. Тәсадүфи дејилди ки, мүстәгил республиканын парламентинин јығынҹаглары да, әсасән, рус дилиндә кечирилир, мә'рузә вә чыхышлар рус дилиндә олурду. Парламент үзвләринин, назирләрин чоху Москвада, Петербургда, Кијевдә вә башга шәһәрләрдә рус дилиндә тәһсил алмыш адамлар иди. Бу вәзијјәт Азәрбајҹан дилинин дөвләт дили кими практик тәтбиги үчүн һазырлыг мәрһәләси тәләб едирди. Она көрә дә дөвләт дили һаггында гәрара белә бир әлавә дә олунмушду: кәләҹәкдә һүгуг, инзибати вә дикәр вәзифәләрә бу дилдә (Азәрбајҹан дили нәзәрдә тутулур—**J. С.**) савадлы олан шәхсләрин јерләшмәси мүмкүн олана гәдәр һөкумәт мүәссисәләриндә рус дилиндән истифадәјә дә имкан верилсин. Бу дил паралелизми республиканын бүтүн варлығы дөврү давам едир, ејни заманда, миллиләшмә — азәрбајҹанлашма просеси дә ардыҹыл олараг һәјата кечирилир. Азәрбајҹан дилини билән вә бу дилдә дәрс демәк габилијјәти олан мүәллимләрин һазырланмасына диггәт јетирилир, Азәрбајҹан дилиндә үмумтәһсил мәктәбләри ачылыр; Азәрбајҹанын тәдрис мүәссисәләрини миллиләшдирмәк үчүн Түркијәдән тәдрис китаблары кәтирмәк вә мүәјјән гәдәр мүәллим дә'вәт етмәк гәрара алыныр. Јелизаветпол шәһәринин гәдим ады Кәнҹә өзүнә гајтарылыр, Гарјакин ујезди Ҹәбрајыл адландырылыр.

Дахили ишләр назири Б. Ҹаванширов 1918-ҹи ил нојабрын 1-дә «Азәрбајҹан» гәзетинин мүхбири илә мүсаһибәсиндә дил мәсәләсинә дә тохунур вә бир нөв дөвләт дили һаггында гәрары ачыглајыр. Мүсаһибәнин дилләә әлагәдар јериндә дејилир:

Әһалиси бүтүнлүклә азәрбајҹанлылардан ибарәт олан јерләрдә дәфтәрхана иши түрк дилиндә апарылыр. Белә јерләрдә мәс'ул вәзифәләри азәрбајҹанлылар тутур. Әһалиси гарышыг олан шәһәрләрдә исә һөкумәт идарәләриндә чәтинлик олмасын дејә, тәдриҹән миллиләшмә һәјата кечирилир. Беләликлә, әһали өз еһтијаҹларыны бирбаша һөкумәтә билдирмәк имканына малик олур. Әкс һалда, һәр шеји рус дилиндән түрк дилинә тәрҹүмә етмәк лазым кәлир ки, бунунла да бизим ишимиз хејли чәтинләшә биләр. Она көрә дә һөкумәт рәсми дәфтәрхана ишиндә һәләлик рус дилиндән истифадәјә имкан верир. Азәрбајҹан мүәссисәләриндә рус дилинин тәтбиги она мәһәббәтдән ирәли кәлмир. Буну индики дөвләтин мәнафеји тәләб едир. Бу, әлбәттә, узун сүрмәјәҹәкдир. Мәс'ул вәзифә тутан вә түрк дилини билмәјән шәхсләр узун заман ишләјә билмәјәҹәкләр. Ики илдән сонра Азәрбајҹан мүәссисәләринин һамысы тамамилә миллиләшәҹәкдир. Биздә түрк дилини билмәјән чиновникләр чохдур. Ешитмишәм ки, Маариф Назирлији бу ишдә онлара тә'сир көстәрмәк үчүн ахшам курслары ачмаға һазырлашыр.

1918-ҹи ил декабр ајынын 26-да Ф. Х. Хојски Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәти һөкумәтинин тәшкили илә әлагәдар чыхышынын маариф мәсәләсинә аид һиссәсиндә дејир: «Бу елә бир саһәдир ки, дөвләтин вә иҹтимаи һәјатын әсасы бурада гојулур». Сонра Ф. Х. Хојски әлавә едәрәк дејир: «Сиз көрүрсүнүз ки, ана дилини билмәмәк бизи нечә аҹынаҹаглы һала кәтирир ки, мән сизинлә нечә чәтинликлә данышырам».

Ҹүмһуријјәтин јени һөкумәтинин 1919-ҹу ил апрелин 14-дәки декларасијанын маарифә аид һиссәси белә башланыр: **Парламентин үзвү олан вәтәндашлар! Јәгин, сизә ајдындыр ки, мүстәгиллијимизин һәјата кечирилмәсиндә вә мөһкәмләнмәсиндә халг маарифи һансы ролу ојнајыр.**

Һөкумәт, буну нәзәрә алараг, үмуми иҹбари тәһсил һаггында ганун лајиһәси һазырламағы ваҹиб сајыр вә күман едир ки, бу ганун лајиһәси илә әлагәдар олараг, пајыздан башлајыб бүтүн өлкәни ибтидаи мәктәб шәбәкәси илә әһатә етмәк, хүсусән бизим сәнаје өлкәмиздә пешә тәһсилинә хүсуси диггәт јетирмәк зәруридир. Һазырки ибтидаи вә орта мәктәбләрин мүәјјән һиссәсини миллиләшдирмәк јолу илә өлкәнин әсас түрк әһалисинә мәктәбләр тәшкил етмәклә јанашы, һөкумәт өлкәдә мәскән салан азсајлы әһалинин ушагларына көмәклә вә онларын тәһсилинә диггәтлә әлагәдар олараг, онлар үчүн рус вә ана дилләриндә мәктәбләрин сахланылмасыны, зәрури һалларда дөвләт һесабына һәмин азлыгларын дилиндә јени мәктәбләр ачылмасыны да лазым билир.

Миллиләшдирилмиш тәдрис мүәссисәләри үчүн мүәллимләрин вә дәрсликләрин чатышмамасы фактыны нәзәрә алараг, һөкумәт бүтүн гүввәсини јенидән ачылмыш мүәллимләр семинаријаларында кадрларын һазырланмасына, јахуд онлары кәнардан дә'вәт етмәјә, хүсуси комиссија јаратмагла јени дәрсликләрин тәртибинә вә онларын хариҹи дилләрдән тәрҹүмәсинә сәрф едәҹәкдир.

Күман ки, бүтүн бу тәдбирләр јени дәрс илиндән тәдриси түрк дилиндә олан, лазыми дәрәҹәдә јахшы тә'мин едилмиш мәктәбләрә малик олмаға имкан верәҹәкдир. Өлкәдә али тәһсил мәсәләсинә кәлинҹә, мә'лум олдуғу кими, Бакыда кәнд тәсәррүфаты институту ачылмасы һаггында ганун лајиһәси сизин мүзакирәнизә тәгдим едилибдир вә кәлән тәдрис илинин әввәлиндән Загафгазија университетинин Бакыја көчүрүлмәси һаггында данышыглара башланылмышдыр. Һөкумәт тәдбир көрәҹәкдир ки, бу мәсәләләр өлкәмиз үчүн уғурлу һәллини тапсын. Ајдындыр ки, бизим университетдә бизим дилимизи, әдәбијјатымызы вә тарихимизи өјрәнән кафедра олаҹагдыр.

Бакыда университетин ачылмасы гәти гојулур, лакин бу мәсәләдә дил мәсәләси илә әлагәдар фикир ајрылығы да өзүнү көстәрир. «Азәрбајҹан» гәзетинин 11 ијул 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә белә бир мә'лумат верилир: «1919-ҹу ил ијулун 9-да зәһмәткеш мүсәлман зијалылары идарәси үзвләринин јығынҹағы кечирилмишдир, бурада Бакыда университет ачылмасы мәсәләси дә тәфсилаты илә мүзакирә олунмушдур. Бунун әлејһинә чыхыш едилир ки, куја «Рус дилиндә олан университет мүтләг интенсив руслашдырма фәалијјәтинин оҹағы олаҹагдыр», «Өз әлини «Ваһид Русија» бөјүклүјүнә узадаҹагдыр ки, бунунла да ачылмыш милли орта тәдрис мүәссисәләри, тәбии олараг, бағланаҹагдыр», она көрә дә бөјүк мәсариф һеч бир хејир кәтирмәјәҹәкдир. Һәләлик, Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти тәләбәләринин һөкумәт һесабына хариҹи университетләрдә тәһсил алмалары даһа јахшы олар».

«Азәрбајҹан» гәзетинин 21.08. 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти парламентинин иҹласы һаггында мә'лумат верилир. Парламентин иҹласында дөвләт университетинин ачылмасы һаггында ганун лајиһәси мүзакирәјә гојулур. Мәсәлә һаггында М. Һаҹынски мә'рузә едир вә бу һагда ики мүнасибәтин олдуғуну көстәрир. Гејд едир ки, университет ачылмасы тәшәббүсү һөкумәт тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш вә бу мүнасибәтлә мәшһур профессор Разумовскинин башчылығы илә комиссија јарадылмышдыр. Мә'рузәчи көстәрир ки, университет ачылмасынын тәрәфдарлары ганун лајиһәси илә тамамилә разыдырлар; әлејһинә оланлар бир сыра бәһанәләр кәтирирләр, һәм дә онлар јалныз тәһсилин түрк дилиндә олмадығыны дејил, һәм дә университет ачылмасынын вахты чатдығыны әсас кәтирирләр. Ганун лајиһәси индики тәдрис илинә гәдәр тә'ҹили олараг университетин ачылмасыны һөкумәтдән тәләб едир.

«Иттиһат» фраксијасынын нүмајәндәси доктор Г. Гарабәјов университет ачылмасына е'тираз етмир, лакин мәсәләнин тәләсик мүзакирәсинә е'тиразыны билдирир вә мүзакирәнин тә'хирә салынмасыны тәклиф едир.

Сәдр бу тәклифи сәсә гојмаг истәјәркән М. Ә. Рәсулзадә јериндән е'тиразыны билдирир вә мүзакирәнин мәһз һәмин иҹласда давам етдирилмәси тәклифи илә чыхыш едир. О дејир:

Биздә университетин ачылмасы һаггында мәсәләдә ики фикир вар. Бу мәсәләјә мүхалиф мүнасибәт бу мүлаһизәдән ирәли кәлир ки, биздә бунун үчүн елми гүввә вә мүтәхәссис јохдур. Бунунла белә, университетин ачылмасы дөвләтин биринҹи гајғыларындан олмалыдыр ки, дөвләт, университетин ачылмасы гаршысында олан бүтүн әнкәлләри дәф едәрәк бу мәсәләни мүәјјәнләшдирмишдир. Бу мәсәләдә ән мүһүм ҹәһәт профессор гүввәсидир ки, артыг бунун әсасы вар.

Әкәр бу елм мәнбәји түрк дилиндә олсајды, јахшы оларды, анҹаг бу һәләлик мүмкүн дејил вә бу һеч кими дајандыра билмәз вә һеч бир өлкәни дајандыра билмәмишдир ки, өзүнүн башга дилдә университети олмасын. Рус университетләрин тимсалы, бу иши башлајан јапон вә дикәр өлкәләрин тәҹрүбәси көз габағындадыр. Нә үчүн биздә университет рус дилиндә олаҹагдыр! мәсәләсинә кәлинҹә, мәсәлә ајдындыр, биздә динләјиҹиләрин тәркиби рус дилиндән башга, һеч бир хариҹи дили билмир.

Сонра көстәрә биләрләр ки, биздә мәһдуд сајда олан тәләбәләри хариҹә көндәрмәк олар. Артыг бу мәсәләјә һөкумәт тәрәфиндән бахылыб вә јүз тәләбәнин Гәрби Авропаја көндәрилмәси планлашдырылыр, бунунла бәрабәр, өлкәнин дахилиндә елм мәнбәјинин олмасы зәруридир. Университет һәм өјрәдәҹәк, һәм дә бизим өлкәни өјрәнәҹәк вә университет әтрафында елми мараг вә елми иш јаранаҹагдыр.

Горхмаг лазым дејил ки, ачылаҹаг университет руһани Кравченконун дедији кими, рус дилиндә олаҹагдыр. Түрк өлкәсиндә, түрк мүһитиндә о өз тәбиәтини дашыјаҹагдыр...

Хүсуси гејд етмәклә вә «Рус, Рус» тәкрарламагла руһани Кравченко һеч кәси горхутмур. О өзү чыхышынын бир јериндә дедији кими, елм бејнәлмиләлдир. Биз ону Чиндә өјрәнә биләрик вә Азәрбајҹанда чиндән өјрәнә биләрик. Азәрбајҹанда университет ассимилјасија тә-

мајүллү ола билмәз. Һәтта көһнә Русијада да ассимилјасија ахыны илә мүбаризә апаранлар университетләрдән чыхмышлар.

Бәли, университетдә миллилијин тәмәли онун ачылмасы илә гојулур. Университетдә түрк дили тәдрис едиләҹәкдир, бәли, тәләбәләр дә Бакыда доғма аб-һавада доғма ше'рә вә өзүнүн доғма халгына јахын олаҹаглар.

Бир дә она истинад едирләр ки, тарих, филолокија кими факултәләр инкишаф етмәјәҹәкдир, анҹаг башланғычда белә олур. Русијада, Түркијәдә вә дикәр өлкәләрдә университетләрин тарихи буну көстәрир. Түркијә университетләриндә инди дә бә'зи фәнләр франсыз вә алман дилләриндә кечирилир.

Елми бүтүн өлкәләрдә вә бүтүн дилләрдә өјрәнмәк олар; бах буна көрә дә бизим фраксија университетин тә'хирә салынмадан ачылмасы тәрәфдарыдыр. Елми гүввәнин мәһдудлуғундан чәкинмәк лазым дејил. Мән инанырам ки, Бартолд кими алимләр Петроградда отуруб Түркүстанда газынты апармајаҹаглар. Әкәр онлар јерләрдә, бурада, Түрк халгынын мәркәзиндә јашајыб ону етсәләр, онларын иши даһа сәмәрәли олар. Вә мән инанырам ки, белә елм фәдаиләри аз тапылмајаҹагдыр.

М. Ә. Рәсулзадәдән сонра Ј. Әһмәдов чыхыш едәрәк дејир ки, онларын фраксијасы үмумән университет ачылмасыны баша дүшүр, анҹаг сөһбәт онун вахтынын чатмасындан кедир... Һәлә бизә ашағы вә орта мәктәб, хүсусән, башлыҹа олараг, мүәллимләр семинаријасы вә институтлары мәсәләсини гојмаг зәруридир. Биз ана дилиндә университет арзу едирик, анҹаг бу о демәк дејилдир ки, биз рус дили әлејһинә чыхырыг.

Чыхышлардан сонра ганун лајиһәси сәсә гојулур вә гәбул едилир.

«Азәрбајҹан» гәзетинин 29 апрел 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә «Педагожи институт ачылмасынын планлашдырылмасы һаггында мә'лумат дәрҹ олунур. Бурада дејилир: «Мәсәләси артыг мүсбәт һәлл олунмуш университетдән башга, Халг Маариф Назирлији јени тәдрис илинин башланғычында педагожи институт — орта мәктәбләр үчүн педагоглар һазырлајан али тәһсил мүәссисәси ачылмасыны планлашдырыр».

Үмумән, Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтиндә маариф мәсәләси дөвләтин, аз гала, биринҹи дәрәҹәли проблеми кими һәјата кечирилирди. Бир тәрәфдән, үмумтәһсил мәктәбләринин шәбәкәсини кенишләндирмәк, али мәктәбләр ачмаг кими мүһүм проблемләрин һәлли илә әлагәдар ишләр апарылыр, дикәр тәрәфдән Азәрбајҹан дилиндә тәдрисин һәјата кечирилмәси, али мәктәбләрдә Азәрбајҹан дили кафедраларынын тәшкили нәзәрдә тутулурду. Бу ишләр ардыҹыл давам етдирилирди.

Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәти дөврүндә ана дилиндә дәрс дејән мүәллимләрин чатышмамасы өзүнү көстәрирди. Мөвҹуд мүәллимләрин дә бир гисми ана дилини вә милли фәнләри лазыми дәрәҹәдә билмирдиләр. Бу да нараһатлыг доғурур вә бу саһәдә ҹидди тәдбирләрә әл атылмасыны тәләб едирди. Белә тәдбирләр дә көрүлүрдү. Мәсәлән, 1919-ҹу ил февралын 7-дә мәктәб комиссијасынын сәдри шәһәр түрк ибтидаи мәктәбләринин мүәллимләринә ашағыдакы мәзмунда мүраҹиәт едир:

«Миллиләшдирилмиш ибтидаи вә али ибтидаи шәһәр мәктәбләринин ҹәнаб өјрәдиҹиләринин чоху ана дилини вә милли тәдрис фәнләрини лазыми дәрәҹәдә билмирләр, бунунла әлагәдар олараг, Түрк мәктәбләринин мүәллимләриндән вә мүәллимәләриндән хаһиш едирәм ки, ана дили вә әдәбијјаты саһәсиндә өз биликләрини артырмаға вә дәринләшдирмәјә ҹидди диггәт јетирсинләр, зира мәктәбләрин бүтүнлүклә миллиләшдирилмәси илә әлагәдар олараг ваҹибдир ки, өјрәдиҹиләр һазырлыгларына көрә бу мәктәбләрин тәләбләринә ҹаваб версинләр. Бу тәдрис илинин сонуна јахын сынаг тәшкил едиләҹәк, лазыми дәрәҹәдә билик вә һазырлыг нүмајиш етдирмәјәнләр бундан сонра мәктәбләрдә дәрс демәјә бурахылмајаҹаглар.

Бу мәсәләни хүсуси илә индики илдә тә'јинат аланларын нәзәринә чатдырырам. Шәһәр һакимијјәти вәзијјәтин ҹиддилијини һисс едәрәк вә өз биликләрини артырмаг истәјәнләрин арзуларына рәғмән курслар ачыр вә о курслара давамијјәти тә'кидлә мәсләһәт көрүрәм».

Даһа чох нараһатчылыг мүәллимләрин сајҹа азлығы илә вә мүәллим һазырлајан мәктәбләрин олмамасы илә әлагәдар иди.

1919-ҹу илин апрел ајында Халг Маариф Комиссарынын вә Назирлијин орта мәктәб идарәсинин мүдиринин имзалары илә «Бакыда али ибтидаи мәктәбләрә мүәллим һазырламаг үчүн бир иллик курсларын әсаснамәсинин лајиһәси» тәгдим едилир. Лајиһәдә диллә бағлы ики маддә вар. Бириндә дејилир: Курслара гәбулда түрк дилини билмәк ваҹибдир. Курсда кечилән фәнләр садаланаркән биринҹи түрк дилинин ады чәкилир. Һәмин маддә беләдир: «Түрк дили (грамматика, әдәбијјат) методикасы илә». Халг Маариф Назирлијинин белә бир лајиһәси дә е'лан едилир: «1919-ҹу илин пајызында Азәрбајҹан Ҹүмһуријјәтинин мүхтәлиф шәһәрләриндә Халг Маариф Назирлији тәрәфиндән ачыласы икииллик педагожи курслар һаггында әсаснамәнин лајиһәси». Бурада да гејд едилир ки, һәмин курслара гәбулда түрк дилини билмәк зәруридир. Сонра дејилир: Динләјиҹи оғланлар вә гызлар педагожи иши нәзәри ҹәһәтдән өјрәнмәклә јанашы, түркҹә савад вә һесаб дәрсләринә дә кедирләр. Курсларда кечилән фәнләр арасында бу фәнләр дә көстәрилир: а) Түрк дили, грамматика, јазы иши, әдәбијјат, б) Түрк дилинин методикасы.

1919-ҹу илин октјабр ајында Халг Маариф Назиринин «Тәдрис мүәссисәләринин ачылмасы һаггында ганун лајиһәсинә изаһат гејдиндә охујуруг:

Азәрбајҹан Республикасынын әразисиндә ҹәми үч мүәллимләр семинаријасы вар ки, бунлар һәр ил ән чоху әлли мүәллим бурахыр. Индики дөврдә мүәллимләрин бөјүк чатышмазлығы, һәр ил мүәллимләрин сырасынын азалмасыны нәзәрә алсаг, тамамилә ашкар вә ајдын олаҹагдыр ки, һазыркы үч мүәллимләр семинаријасы индики мәктәбләри лазыми дәрәҹәдә мүәллим кадрлары илә тә'мин едә билмәјәҹәкдир; һәлә ону демирик ки, үмуми иҹбари тәһсилин һәјата кечирилмәси илә әлагәдар олараг, һәр ил республиканын әразисиндә тәхминән 35 јени мәктәб ачылаҹагдыр...

Һәрчәнд ики иллик педагожи курсларын ачылмасы үзрә чохлу лајиһәләр һазырланыр, анҹаг педагожи курсларын ачылмасы мүвәггәти тәдбирдир...

Дејиләнләрә ујғун олараг, даһа дөрд мүәллимләр семинаријасынын Нуха вә Шуша шәһәрләриндә вә ики гадын семинаријасынын Бакыда вә Нухада; семинаријаларын нәздиндә нүмунәви мәктәбләр вә һәр бир мәктәбин тәркибиндә һәләлик (1919—1920-ҹи тәдрис или үчүн) һазырлыг вә биринҹи синифләр ачылмасы лазым кәлир.

Назир сонра семинаријаларын һәмин шәһәрләрдә тәшкилинин сәбәбләрини ајдынлашдырыр вә әсасландырыр. Назирлијин башга бир мәктубунда педагожи курсларын ачылмасы мәсәләси гојулур. Мәктубда дејилир:

Кечмиш һакимијјәтин мүсәлман әһалинин кениш һиссәсинин һөкумәт мәктәбләринә инамсызлыг јарадан руслашдырма сијасәти, мәдәни-маарифчилик тәдбирләри саһәсиндә шәхси тәшәббүсләрә јол верилмәмәси Русија әразисиндә мәскунлашмыш бүтүн мүсәлман халгларына, о ҹүмләдән Азәрбајҹан әһалисинин үмуми керилијинә сәбәб олмушдур. Бу кериликлә мүбаризә үмуми иҹбари тәһсилин һәјата кечирилмәси, мәктәб шәбәкәсинин тезликлә кенишләндирилмәсиндән ибарәтдир, әкс һалда, нәтиҹәдә мүәллимләрин бөјүк чатышмазлығынын гаршысыны алмаг олмаз. Халг Маариф Назирлијиндә олан мә'лумата көрә, һәтта һазыркы мәктәбләрдә мүсәлман мүәллимләр чатышмыр, мүәллим семинаријалары исә һәлә јаранма мәрһәләсиндәдир. Индики јај вахтларында ачылмыш гыса мүддәтли педагожи курслар да шакирд контингентинин үмуми

тәһсили үчүн лазыми имкан јарада билмәди.

Ҹүмһуријјәтин маариф саһәсиндәки планлары, бурада фәалијјәт көстәрәнләрин истәк вә арзулары олдугча кениш иди. Онлар аз заман дахилиндә халга, милләтә лазым олан чох шеји һәјата кечирмәјә чалышдылар; истәјирдиләр ки, һәр бир азәрбајҹанлы, истәр киши, истәр гадын олсун, һамы аз-чох савад алсын. Халг да буну баша дүшүрдү, инсанлар да елмә, тәһсилә ҹан атырдылар. Бунун да әсасында мәктәб дајанырды, милли ән'әнәләрә сөјкәнән, тәдриси ана дилиндә — Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәб, һәтта јерләрдән тәшәббүсләр ирәли сүрүлүрдү. «Азәрбајҹан» гәзети 19 јанвар 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә белә бир мә'лумат верир: «Бу күнләрдә Сабунчу кәндинин әһалиси Балаханы реал сәнәт мәктәби јанында мүсәлман ушаглары үчүн тәдриси түрк дилиндә олан әлифба синфи ачылмасы мәсәләсини галдырмышлар. Назирлик бу тәклифин һәјата кечирилмәсини лазым билир вә түрк дилиндә белә бир синфин ачылмасы һаггында Балаханы реал сәнәт мәктәбинин рәисинә көстәриш верир».

Гадынларын тәһсили үчүн дә тәдбирләр һәјата кечирилир. «Азәрбајҹан» гәзетинин 23 октјабр 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә «Мүсәлман гадынлары үчүн курслар» адлы мә'лумат дәрҹ етмишдир. Бурада дејилир: Халг Маариф Назиринин сәрәнҹамы илә әлагәдар олараг, Бакы түрк милли кимназијасы нәздиндә мүсәлман гадынлары үчүн курслар ачылыр. Бу курсларда анҹаг мүсәлман гадынлары тәһсил алаҹаглар.

Башга бир тәдбир. 1917-ҹи илин декабр ајында Мүсәлман һуманитар Гадын Ҹәмијјәти тәрәфиндән Бакыда имкансыз әһали үчүн гадын пешә мәктәби ачмышды. Март һадисәләри илә әлагәдар мәктәб өз фәалијјәтини дајандырмышды. Инди һуманитар јардым ҹәмијјәти халгын тәрбијәси саһәсиндә пешә мәктәбинин бөјүк мә'насыны нәзәрә алараг, һәмин мәктәбин ачылмасы һаггында јенидән тәшәббүс галдырыр... Мүсәлман гадынларын тәһсилиндә мәктәбин бөјүк ролу гејд едилир вә дејилир: Јәгин ки, мүсәлман гадын мәктәбинин ачылмасы мәсәләси парламентин мүзакирәсинә вериләҹәкдир вә инанмаг олар ки, бу мәсәлә орада там һалда анлашылаҹаг вә мүдафиә олунаҹагдыр.

Даһа бир мә'луматда көстәрилир: Халг Маариф Назирлијинин рәһбәрлијинин гәрарына әсасән апрелин 1-дән (1920-ҹи илин апрели нәзәрдә тутулур — **Ј. С.**) 2-ҹи Түрк гадын мәктәбинин бинасында Түрк дилиндә өз биликләрини кенишләндирмәк истәјән мүсәлман гадынлар үчүн ахшам курслары ачылыр.

Түркләшмә — азәрбајҹанлылашма руһу о гәдәр гүввәтли иди ки, бә'зән вахты чатмадан русдилли мәктәбләрин бағланмасы һаллары да өзүнү көстәрирди. Бу да мүәјјән дәрәҹәдә е'тираз доғурурду.

Маариф, мәдәнијјәт иши, азәрбајҹанлылашма просеси бүтүн саһәләрдә кедирди. 1919-ҹу ил феврал ајынын 10-да Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтинин һәрби назири артиллерија кенералы С. Меһмандаров белә бир әмр верир: «Башга милләтләрдән олан забитләрин Азәрбајҹан дилиндә һәрби әмрләрә аид сөзләри өјрәнмәләри үчүн бир ај вахт верирәм. Көстәрилән ај мүддәти кечәндән сонра кимләр бу сөзләри өјрәнмәсә, вәзифәләриндән азад олунмаға тәгдим едиләҹәкләр».

«Азәрбајҹан» гәзетинин 31 јанвар 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә белә бир мә'лумат верилир:

Бир груп түрк әдәбијјатчылары вә јазычылары Халг Маариф Назирлијинә мүраҹиәт едир вә Азәрбајҹан һүдудларында ҹәмијјәтин мә'нәви тәләбатыны едәјә билән һәр һансы бир әдәби нәшрин олмадығыны көстәрәрәк хаһиш едирләр ки, Халг Маариф Назирлији мәдәни һәјатдакы бу бошлуғу долдурмаг мәгсәди илә белә бир журналын нәшринә имкан версин вә мадди јардым көстәрсин.

Бу тәклиф ҹәнаб халг маариф назири тәрәфиндән бөјүк мәмнунијјәтлә гаршыланыр. Һәмин күн ҹәнаб назир ики комплект түрк шрифләри алмаг үчүн Тифлисә адамлар е'зам едилмәсинә сәрәнҹам верир. Нәзәрдә тутулан журнал 200 сәһифәдән артыг олмајаҹагдыр. Журнал шәкилли олаҹагдыр.

Диггәт един, зијалы тәклифинә нечә дигәтлә јанашмаг вә мәсәләни нечә оперативликлә һәлл етмәк. Каш бизим индики һәјатымызда да белә ишкүзарлыг ола иди.

1919-ҹу илин әввәлиндә даһа дөрд журналын нәшри нәзәрдә тутулур. Илк әввәл бир педагожи журналын нәшри лазым билинир. Гејд едилир ки, бу журнал өзүндә Азәрбајҹанын мәктәб һәјатынын там әксини ифадә етмәклә, ејни заманда, бизим кәнҹ республиканын кәләҹәк вәтәндашларынын тәрбијәси вә тәһсили ишиндә рәһбәр рол ојнамалыдыр. Гејд едилир ки, педагожи журнал өз програмыны о заман там һалда јеринә јетирәр ки, онун ардынҹа үч әлавә журналын нәшри һәјата кечирилсин. Бу журналлар белә нәзәрдә тутулур: 1) Кичик јашлы ушаглар үчүн шәкилли журнал; 2) бир гәдәр јашлы вә халгын мүталиәси үчүн журнал вә 3) јашлылар үчүн журнал. Белә һесаб едилир ки, бу дөрд журнал бир-бирини тамамламагла, мәктәби ҹанландыраҹаг, ону мәдәни инкишафын јүксәк зирвәсинә галдыраҹагдыр.

Бу мүһүм тәдбирләр асанлыгла баша кәлмирди. Республикада бу ишләрә мане олмаг истәјәнләр, дөвләтин мәһвинә чалышанлар мүхтәлиф јолларла, каһ ачыг, каһ өртүлү шәкилдә дөвләтин сијасәтинә гаршы чыхырлар, ирәлиләјишә маневчилик төрәдирләр. Республиканын баш назири М. Усуббәјов парламентдәки чыхышында бу мәсәләјә тохунараг дејир ки, «Белә үнсүрләр бизим арамызда да, парламентдә отуранлар арасында да вар. Бундан башга, рус болшевикләринин бура кәлмәсини тәблиғ едән вә түрк дилиндә болшевик гәзетләри дә нәшр олунур. Бу гәзетләрин наширләри вә редакторлары да бизим сыраларымызда отурмушлар. Көрүнүр, кечид дөврләриндә, милли дирчәлиш дөврләриндә кәнҹ дөвләтләрин һәјатында белә һаллар олур».

Лакин планлашдырылан бөјүк иш јарымчыг галыр. 1920-ҹи ил апрелин 27-дә архаларында рус болшевик гошуну дајанан коммунист партијасы тәләб едир ки, ахшам саат једдијә кими һакимијјәт онлара тәһвил верилсин; һәм дә коммунистләр јаланчы вә'дләр дә верирләр ки, сонрадан онларын һеч бири јеринә јетирилмир. Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтинин парламент вә һөкумәт үзвләринин бир гисминә террор едилир, бир гисми мәһрумијјәтләрә дүчар олур, бир гисми мүһаҹирәтдә өмүрләрини баша вурурлар. Анҹаг онларын ишыглы идејалары заманын башы үстүндән дөврүмүзә кәлиб чатыр вә даими һәјат вәсигәси алыр. Инди Азәрбајҹан халгы азад, демократик республикада гуруҹулуг ишләри илә мәшғул олур. Инди онун кениш орта мәктәб шәбәкәси вар, он минләрлә али савадлы мүәллим ордусу вар, али мәктәбләри вар, јүзләрлә алими вар. Ана дили — Азәрбајҹан дили дөвләт дили кими бүтүн саһәләрдә тәтбиг олунур.

ХАЛГ ЕПОСУНДА ИСЛАМИ ДӘЈӘРЛӘРИН ТӘЧӘССҮМҮ

Һачы Бајрамәли АСЛАНОВ,

Лерик рајонундакы Анзолу кәнд әсас мәктәбин мүәллими.

«Китаби-Дәдә Горгуд» халгымызын тарихи-гәһрәманлыг кечмишини јүксәк бәдии сәвијјәдә өзүндә тәчәссүм етдирән гијмәтли шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәсидир. Биз бу јазыда дастанын Ислам дини илә бағлы олан чәһәтләриндән сөһбәт ачмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг. Чүнки халгын јаратдығы бу нүмунәләрдә ислами дәјәрләр хүсуси јер тутур. Оғуз гәһрәманлары Вәтән, һагг, әдаләт, һалаллыг, паклыг, дин уғрунда мүбаризә апарырлар.

Дастанын бүтүн бојларында билаваситә иштирак едән Дәдә Горгуд барәдә «Мүгәддимә»дә сөһбәт ачылыр. О, Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин дөврүндә јашамышдыр. Аллаһ-Таала онун көнлүнә илһам едирмиш. Дәдә Горгуд һәм кечмиш, һәм дә кәләчәк барәдә доғру, дүзкүн мә'лумат верирмиш. О, Оғуз елинин ағсаггалыдыр. Бу елдә дүнјаја кәлиб икидлик көстәрәнләрә о ад верир, бүтүн бојларын сонунда оғузнамәләри о дүзүр, дуаларыны гадир Аллаһын ады илә башлајыр, гәһрәманларын күнаһларынын Мәһәммәд (с) Мустафаја бағышланмасыны арзулајыр.

«Мүгәддимә»дә Дәдә Горгуд «Танры досту, дин сәрвәри» Мәһәммәд (с) пејғәмбәри, хәлифәләри, һәзрәт Әлинин өвладларыны, Кә'бә евини белә өјүр:

Ағыз ачыб өјәр олсам, Танры көрклү.
Танры досту, дин сәрвәри
Мәһәммәд көрклү.
Гилынч чалды, дин ачды
Шаһи-Мәрдан Әли көрклү.
Әлинин оғуллары, пејғәмбәр
нәвәләри Кәрбәла јазысында
(чөлүндә)
Језидләр әлиндә шәһид олду,
Һәсәнлә Һүсејн,
ики гардаш белә көрклү.
Јазылыб-дүзүлүб көјдән енди
Танры елми Гур'ан көрклү.
Ол Гур'аны јазды-дүздү үләмалар
өјрәнинчә көјдү.
Бичди алимләр сәрвәри Осман
Үффан оғлу көрклү.
Алчаг јердә јапылыбдыр Танры еви
Мәккә көрклү.
Ол Мәккәјә сағ варса, әсән кәлсә,
сидги бүтүн Һачы көрклү.

(«Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы — 1962. Азәрнәшр, сәһ. 13»).

Бурадан ајдын олур ки, Дәдә Горгуд мүсәлмандыр, онун Аллаһа, пејғәмбәрә, Гур'ана, Кә'бә евинә мәһәббәти күчлүдүр. Кәрбәла чөлүндә пејғәмбәр нәвәләринин Гур'ан, дин, һагг, әдаләт уғрунда шәһид олмаларындан хәбәрдардыр.

Аллаһын әмрләрини јеринә јетирән һаггы, әдаләти бәрпа едән, халгы дүз јола чағыран пејғәмбәрләр, чәтин анларда инсанларын көмәјинә чатырлар. «Дирсә хан оғлу Буғачын боју»нда Дирсә хан овда дүшмәнләрин фитнәси илә јеканә оғлуну ағыр јаралајыр вә дәстәси илә кери гајыдыр. Ана оғлуну дәстәнин ичәрисиндә көрмүр, үрәји һәјәчанла дөјүнмәјә башлајыр. Елә бил ки, гејбдән анаја хәбәр чатыр, оғлунун башына гәза кәлмишдир. О, гырх инчә белли гызла өзүнү овлаға јетирир, јаралы оғлуну тапыр. Газлыг дағына, онун сујуна, чичәкләринә, һејванларына гарғыш едән ананы Буғач сакитләшдирәрәк: «—Ана, ағламакил, мәнә бу јарадан өлүм јохдур, горхмакил! Боз атлы (јашыл донлу) Хызыр (И.) мәнә кәлди. Үч кәрә јарамы сығады. Бу јарадан сәнә өлүм јохдур. Дағ чичәји, анан сүдү сәнә мәлһәмдир, — деди» (сәһ. 24).

Дини рәвајәтләрә көрә, Хызыр пејғәмбәр Зүлмәтә кедиб Дирилик сујундан ичмиш, өлмәзлијә говушмушдур. Һикмәт, билик саһиби олан Хызыр ән ағыр анларда инсанларын көмәјинә чатыр. Бурада да о, өлүмчүл һалда олан Буғачын јарасыны үч дәфә сығајыр, она мәсләһәтини верир вә гејб олур. Ана, Хызыр пејғәмбәрин дедикләрини јеринә јетирир, јеканә оғлуну һәјата гајтарыр.

Дастан гәһрәманлары Ислам дининин гајда-ганунлары, «Гур'ани-Кәрим» илә танышдырлар. Дини китабларда гадир Аллаһын 99 ады чәкилир. «Гур'ани-Кәрим»ин «Ихлас» сурәсиндә Аллаһ барәдә дејилир: 1. Де ки, о Аллаһдыр, тәкдир. 2. Аллаһ һәр еһтијачдан учададыр, әбәдидир. 3. Доғмамыш, доғулмамыш. 4. Онун бәнзәри дә һеч ким олмамыш». («Гур'ани-Кәрим», Бакы, Азәрнәшр, 1993, сәһ. 328—329. Н. Гасымоғлунун ачыгламасы).

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун бир нечә бојунда гәһрәманлар тәрәфиндән дә гадир Аллаһын мө'чүзәли сифәтләри тә'рифләнир вә бунлар һәр дәфә бир-бириндән фәргләнирләр. Мәсәлән, «Газылыг Гоча оғлу Јеңәјин боју»нда Јеңәк дүшмән үзәринә кедәркән улу Танрыны белә өјүр вә ондан көмәк диләјир.

Учалардан учасан, уча Танры!
Кимсә билмәз нечәсән, көрклү Танры!
Сән анадан доғмадын,
Сән атадан олмадын.
Кимсә ризгин јемәдин.
Кимсәјә күч етмәдин.
Гаму јердә әһәдсән
Аллаһ-сәмәдсән.
Бирлијинә сығындым, чәләбим,
гадир Танры!
Мәдәд сәндән!
Гара донлу кафирә ат тәпәрәм,
Ишими сән анар! — деди. (сәһ.110).

Дастандан ајдын олур ки, Оғуз елләриндә Ислам дининин јајылмасы Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин дөврүндә баш вермишдир. Чүнки «ачығы тутанда бығларындан ган чыхан, бығы ганлы Әмән» (сәһ. 40) кедиб пејғәмбәри көрмүш вә Оғузда онун сәһабәси олмушдур.

Исламда намаз динин сүтуну һесаб олунур. Гијамәт күну биринчи һесабланачаг шеј намаз Јараданла јарадылмыш арасындакы рабитәдир. Дастан гәһрәманлары Исламын бу вачиб әмәлинә јүксәк гијмәт верир, чәтин мәгамларында һачәт (арзу, истәк) намазы гылыр, улу Танрыја дуа едирләр. «Газан бәјин оғлу Уруз бәјин дустаг олдуғу бој»да дејилир: «Газан гонур атындан јерә енди, ахыб кедән ары (тәмиз, пак) судан абдәст алды, ағ алнын јерә гојду, ики рик'әт намаз гылды. Ағлады, гадир Танрыдан һачәт диләди, үзүн јерә сүртдү. Мәһәммәдә (с) салават кәтирди» (сәһ. 81).

Салаватын мәгамы, әһәмијјәти барәдә «Гур'ани-Кәрим»дә ајә назил олубдур. «Әһзәб» сурәсинин 56-чы ајәсиндә дејилир: «Пејғәмбәрә салават көндәрәр Аллаһ вә мәләкләри. Еј иман кәтирәнләр! Сиз дә она салават кәтирин!» (сәһ. 213). Дастанын ајры-ајры бојларыны охудугда көрүрүк ки, гәһрәманлар тез-тез пејғәмбәрә салават көндәрир, Аллаһа вә онун көндәрдији динә инамын күчү илә дүшмән үзәриндә гәләбә газанырлар.

«Ушун Гоча оғлу Сәкрәјин боју»нда Сәкрәк Әлинчә гәл'әсиндә зинданда олан бөјүк гардашы Әкрәји хилас етмәк үчүн дүшмәнләрлә вурушур. Бојда охујуруг: «Алтмыш јараглы адам сечдиләр, вардылар. Накаһандан алтмыш дәмир донлу кафир оғланын үзәринә кәлдиләр... Оғлан көрдү ки, бир алај атлы кәлир. Сычрады, ады көрклү Мәһәммәдә салават кәтирди, атына минди, гара донлу кафирә гылынч вурду, басды, гәләјә гојду» (сәһ. 136).

Алтмыш кафири мәғлуб едән Сәкрәк јүзүнүн дә өһдәсиндән кәлир. Бу дәфә зинданда олан гардашы Әкрәји үч јүз кафирлә үстүнә көндәрирләр. Гардашлар дөјүш мејданында бир-бирини таныјыр, үч јүз дүшмәни мәғлуб едиб јурдларына гајыдырлар.

Гәһрәманларын апардыглары мүбаризәләрин чоху дин, һагг-әдаләт уғрундадыр. Биз буну дастанын баш гәһрәманы Газан ханын вә башгаларынын дилиндән тез-тез ешидирик. «Салур Газанын дустаг олдуғу бој»да Тәкур бәјләри әсирликдә олан Газандан онлары тә'рифләмәсини истәјир. Дүшмәнләри усталыгла әләсалан Газан онлара дејир:

Әлли мин әр (јағы) көрдүмсә,
әл вермәдим.
Алтмыш мин әр көрдүмсә,
ајтышмадым.
Сәксән мин әр көрдүмсә,
сәксәнмәдим.
Дохсан мин јағы көрдүмсә,
донатмадым.
Јүз мин әр көрдүмсә, јүзүм дөнмәди.
Јүзү дөнмәз гылынчым әлә алдым,
Мәһәммәдин дини ешгинә гылынч
вурдум (сәһ. 142).

Ја да «Бәкил оғлу Имранын боју»нда дүшмән үзәринә кедән Имран атасына:

Ала көзлү үч јүз икиди мана веркил
јолдашлыға,
Дин, Мәһәммәд јолуна дүрүшмәјин,
сәнин үчүн — деди (сәһ. 126).

Имран бүтләрә инанан кафирләрә гаршы вурушур. Бојда охујуруг:

Кафир деди:

Оғлан, алындынса Танрынамы
јалварырсан?
Сәнин бир Танрын варса, мәним
јетмиш ики бүтханам вар, — деди.

Оғлан деди:

— Ја аси мә'лун! Сән бүтләринә јалварырсан, мән аләмләри јохдан вар едән Аллаһыма сығындым» (сәһ. 130).

Һагг-таала мәләк Ҹәбрајыл васитәсилә 40 икидин гүввәсини она верди вә Имран дүшмәнләрлә мүбаризәдә гәләбә газанды. Мүсәлман оғузлар дүшмәнләри мәғлуб етдикдән сонра иман кәтирәнләри өлдүрмүр, онлары Ислам дининә дә'вәт едир, јапдыглары килсәләри сөкүб јериндә мәсҹид учалдырлар.

Дастанын бир нечә јериндә мүсәлманлыг тарихиндә ән бөјүк фаҹиә һесаб олунан Кәрбәла һадисәләринә ишарә едилир. Мәсәлән, Газан хан јурдунун талан олундуғуну көрүб, дүшмән үзәринә кедәркән су илә belә хәбәрләшир:

Чығнам-чығнам гајалардан чыхан су!
Бөјүк-бөјүк ағаҹ кәмиләр ојнадан су!
Һәсән илә Һүсејнин һәсрәти су!
Бағ вә бостанын зијнәти су! (сәһ. 32)

Ислам аләминдә Мәккә вә Мәдинә шәһәрләри бүтүн мүсәлманлар үчүн әзиздир. Чүнки тапындығымыз, мүгәддәс һәҹҹ зијарәти әмәлләрини јеринә јетирдијимиз Кә'бә еви, Зәмзәм гујусу, Сәфа, Мәрвә, Әрәфат, Мүздәлифә вә Мина Мәккәдә јерләшир. Улу Мәһәммәд (с) бу шәһәрдә дүнјаја көз ачмыш вә бурада пејғәмбәрлијә чатмышдыр. «Гур'ани-Кәрим» Мәккәдә она назил олмаға башламышдыр. Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин һәјатынын бир һиссәси Мәдинәдә кечмиш вә бүтүн дүнја мүсәлманларынын зијарәткаһына чеврилмиш гәбри-шәрифи бу шәһәрдәдир. Пејғәмбәрдән сонра исламы илк гәбул едән вә дин јолунда бөјүк фәдакарлыглар көстәрмиш һәзрәт Әлинин ады мүсәлманлар арасында һәмишә дәрин һөрмәт вә сонсуз мәһәббәтлә чәкилир. Онун ады Дүлдүл, гылынҹы Зүлфүгар ҹәсурлуг, шүҹаәт символудур. «Китаби-Дәдә Горгуд»да бунларын һамысына, долајысы илә олса да, тохунулур. Газан ханын евинин јағмаланмасы боју»на диггәт јетирәк. Кафирләр Урузу өлдүрмәк үчүн гөнарә дибинә кәтирирләр. О, ағаҹа belә дејир:

Мәккә илә Мәдинәнин гапысы ағаҹ!
Мусаји-кәлимин әсасы ағаҹ!
Бөјүк-бөјүк суларын көрпүсү ағаҹ!
Гара-гара дәнизләрин кәмиси ағаҹ!
Шаһи-Мәрдан Әлинин Дүлдүлүнүн
әјәри ағаҹ!
Зүлфигарын гынынын гәбзәси ағаҹ!
Шаһ Һәсәнлә, Һүсејнин бешији ағаҹ!
Мәни сәнә асарлар, котүрмәкил, ағаҹ!
Котүрәҹәк оларсан икидлијим сәни
тутсун, ағаҹ! (сәһ. 37)

Ислам дининдә көмәксизләрә арха дурмаг, имкансызлара әл тутмаг чох бәјәнилир. Малларындан сәдәгә вермәк ваҹиб бир әмәл кими вар-дөвләт саһибләринә тапшырылыр... «Гур'ани-Кәрим»ин «Төвбә» сурәсинин 60-ҹы ајәсиндә охујуруг: «Аллаһын һөкмүнә көрә јалныз фәгирләрә, јазыгларa, сәдәгәни топлајыб гејдә алан мә'мурлара, үрәји Ислама гызачаг адамлара, көләләрә, борҹлулара, Аллаһ јолунда вә јолчулара сәрф едиләр сәдәгәләр. Һәр шеји биләндир, мүдрикдир Аллаһ» (сәһ. 92).

Дастан гәһрәманлары көстәрилән тапшырыглара сә'јлә әмәл етмәјә ҹалышырлар. Газан хан һәр үч илдән бир арвадынын әлиндән тутуб евиндән чыхыр, вар-дөвләтини мискинләрә, касыблара пајлајыр, гуллары вә кәнизләри азад едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун ән мараглы бојларындан бири «Ганлы Гоҹа оғлу Гантуралы боју»дур. Бурада тәсвир олунур ки, горхмаз, ҹәсур Гантуралы евләнмәк әрәфәсиндә өзүнә лајиг гыз ахтарыр. О, бөјүк икидликләр көстәрир, чохларыны һәлак етмиш буғаны, асланы вә дәвәни өлдүрүр, Трабзон тәкурунун гызы Селҹан Хатуну алыб јурдуна гајыдыр. Јолда ону јуху тутур, вә јатыр.

Тәкур пешман олур, алты јүз дүшмәни Гантуралынын үзәринә көндәрир. Кешик чәкән Селҹан Хатун дүшмән гошунуну көрүб Гантуралыны ојадыр. Ҹәсур гәһрәман дејир:

«—Амәнна вә сәддәгна! Мәгсудумуз һагг-таала дәркаһында һасил олду, — дејиб ары судан абдәст алды. Ағ алнын јерә гојду, ики рик'әт намаз гылды. Атына минди. Ады көрклү Мәһәммәдә салават кәтирди. Гара донлу кафирә ат салды, гаршы варды (сәһ. 102).

Кәлин Гантуралынын дедији «амәнна вә сәддәгна» сөзләринә диггәт јетирәк. «Гур'ани-Кәрим»ин мүхтәлиф сурәләриндә бу ифадәләр ишләнмишдир. Тәфсирчиләрин фикринә көрә, һәмин ифадәләр Аллаһа вә Гур'анын еһкамларына инанмаг, ону тәсдиг етмәк мә'насындадыр. Бурадан көрүнүр ки, Гантуралы кими гәһрәманларда Аллаһа, онун көндәрдији китаба мөһкәм инам олмагла бәрабәр, һәм дә онлар «Гур'ан» ајәләри илә јахындан таныш имишләр.

Мәһәммәд (с) пејғәмбәр бујурмушдур: «Дуа мө'мин силаһыдыр». «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында һәлли мүшкүл олан ишләрин һасилә кәлмәси үчүн Оғуз бәјләри көјә үз тутуб, әл галдырыб Аллаһа дуа едирләр. Дирсә хан оғлу Буғач, Бајбура бәј оғлу Бамсы Бејрәк, Бајбеҹан бәјин гызы Банычичәк вә башгалары мө'минләрин дуасы илә дүнјаја кәлибләр.

Инсан һәјатынын сону өлүмдүр. Хошбәхт о инсандыр ки, дүнјадан пак иманла ајрылыр, сонралар һәмишә һөрмәтлә хатырланыр вә руһларына һамы тәрәфиндән дуалар охунур. Бу мә'нада бојларын сонуна диггәт јетирдикдә көрүрүк ки, һәр бир Оғуз гәһрәманына пак иман, валидејнләринә исә беһишт арзуланыр.

Бураја гәдәр гысаҹа нәзәрдән кечирдикләримиздән ајдын олур ки, 1300 иллик тарихини гејд етдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунда ислами дәјәрләр кенишлији илә өз парлаг әксини тапмышдыр. Бу дәјәрләрдән фајдаланмаг, индики мәрһәләдә онлары кениш тәблиғ етмәк вә шакирдләрә өјрәтмәк һамымызын мә'нәви борҹудур.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ТҮРК ХАЛГЛАРЫНЫН МИЛЛИ-МӘ'НӘВИ БИРЛИЈИНИН ТӘҸӘССҮМҮДҮР

Ф. ӘЛИЈЕВ, Т. ГУЛИЈЕВ,

Һ. Б. Зәрдаби адына КДПИ Газах филиалынын досентләри.

«Китаби-Дәдә Горгуд»... оғуз, түрк мәншәјимизи вә зәнкин тарихимизи сүбут едир».

Һејдәр ӘЛИЈЕВ.

«Китаби-Дәдә Горгуд» филоложи дүшүнҹәни, тарихи етнографијаны әһатә едән мисилсиз сәнәт инҹисидир. Ики јүз иллик тәдгигат тарихинә малик олан дастанын оғузларын «ана китабы», јазылы абидәси олдуғу шүбһә доғурмур. «Китаби-Дәдә Горгуд» һәм ән гәдим јазылы нүмунә кими, һәм дә милли-мә'нәви варлығымызын кечмишдән кәләҹәјә олан јадикары кими гијмәтлидир» (М. Јусифов, «Китаби-Дәдә Горгуд» халгымызын реаллыг дастаныдыр. Кәнҹә, 1997).

Дастанын ҹоғрафијасы вә тәдгигат мәркәзи мәсәләси һазырда горгудшүнасларын даһа чох диггәтини ҹәлб едир. Бә'зи тәдгигатчылар «Китаби-Дәдә Горгуд»ун оғузларын мүштәрәк әдәби абидәси олмасында тәрәддүд көстәрирләр. Онлар санки «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәм Азәрбајҹан, һәм дә дикәр оғуз түркләринин епик тәфәккүрүнүн көкүндә дајанан дастан олдуғуну унудурлар.

Әввәлҹәдән гејд едәк ки, дастанын јалныз Азәрбајҹанла бағлы ҹәһәтләрини габартмаг, онун оғуз, түрк епик тәфәккүрүнүн ән јүксәк мәрһәләсиндә тәшәккүл тапдығыны арха плана кечирмәк мәгбул дејилдир. Бу фикир долајысы илә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун үмумтүрк вә үмумдүнја әһәмијјәтини кичилтмәјә хидмәт едир, һәм дә «Оғузнамә» анлајышына көлкә салмыш олур. Һалбуки «...анҹаг оғузлар вә Дәдә Горгуд һаггында сөјләмәләр «Оғузнамә» адланыр: «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәр бир бојунун сонунда Горгуд кәлиб оғузнамә гошур.

«Оғузнамә» түркдилли халгларын гәдим мүштәрәк јарадыҹылығыдыр. (П. Әфәндијев, «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты». Бакы, 1981).

Дастанда мифик дүшүнҹә тәрзинин мөвҹудлуғу онун даһа гәдим вә дәрин гајнаглар үчүн башланғыҹ, әсас олдуғуна дәләләт едир.

«Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» бојуну алман дилинә тәрҹүмә етмиш Ф. Литс демишдир: «Бурадакы Тәпәкөз башга сиклонлара, һәм дә Һомерин сиклонуна бүтүн ҹәһәтләри илә бәнзәјир. Анҹаг оғуз сиклону јунанларынкындан алынма дејил, јунанларынкы бунун тәглидидир». Бу мүлаһизә «Дәдә Горгуд»ун дүнја мигјаслы әһәмијјәтә малик әсәр олдуғуну тәсдиг етмәклә јанашы, оғузларын Гафгазда, Кичик Асијада гәдимдән јашадыгларыны, е. ә. VI әсрдә јаранан јазылы абидәнин мүәллифи Һомерлә, онун гәһрәманлары илә тәмасда олдугларына да ајдынлыг кәтирир.

Ерадан әввәлки түрк дастанлары «Томирис», «Урал Батыр», «Маадај Гара» вә с. илә «Дәдә Горгуд» арасында әсатири јахынлыг вардыр: «Бунтүркләр Азәрбајҹанда тәсадүфи вә кәлди-кедәр халг дејилди, онлар мәһз е. ә. 530-ҹу илләрдә Араз үстүндә Кирин башыны кәсиб ган тулуғуна алмыш Томирис өвладлары вә ја Азәрбајҹан торпағында ерамызын VI—VII әсрләриндә «Дәдә Горгуд» епосу — «Оғузнамә» јаратмыш халгын бабалары идиләр» (Е. Әлибәјзадә. «Әдәби шәхсијјәт вә дил». Б., 1988, сәһ. 42).

Ерамызын VI—VII әсрләринә гәдәр 1500 иллик бир заман әрәфәсиндә нәсилдән-нәслә өтүрүлән рәвајәтләр, мифоложи дүзүмләр һәмин әсрләрдә дастанлашыб, епик дүшүнҹә мәһсулуна чеврилибдир. Мәһз буна көрә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын Азәрбајҹан мәканында јаранмасы еһтималыны тәдгигатчылар бирмә'налы шәкилдә тәсдиг едирләр.

Беләликлә, VI—VII әсрләрдә Гафгаз — Азәрбајҹан, Шәрги Анадолу— Кичик Асија һүдудларында јаранан «Дәдә Горгуд» дастаны өзүндә әски чағларын јарадылмыш еһкамыны, дүнјадујумуну, тој, јас адәтләрини, мәишәт ән'әнәсини, өвлад—валидејн мүнасибәтләрини, дөвләтчилик идеолокијасыны, вәтән анлајышыны әкс етдирән, горујуб сахлајан јаддаш китабы, тарихи сәнәд абидәсидир.

Манасын атасы Жакыпын вә Буғачын атасы Дирсә ханын өвладсызлыға көрә арвадларына гәзәбләнмәләри, Манасын он ики јашында икидлик көстәрмәси, Буғачын он беш јашында буғаны јенмәси, нәһајәт, Манасла атасы Жакыпын арасында баш верән ихтилаф, Дирсә ханын оғлу Буғачы хәјанәт нәтиҹәсиндә өлдүрмәк истәмәси һәр ики дастанын сүжет охшарлығыны көстәрир. «Дирсә хан оғлу Буғачын боју» јүз мин мисралыг «манас» дастаны үчүн башланғыҹ вә композисија нүмунәси тә'сири бағышлајыр. Өзбәк «Алпамыш» илә «Дәдә Горгуд» арасында да сүжет јахынлығы диггәти ҹәлб едир.

Бамсы Бејрәјин атасы Бајбура, Бану Чичәјин атасы Бајбечәндир. Алпамышын атасы Бајбури, Барчынын атасы Бајсарыдыр. Бу адлар арасында охшарлыг, доғмалыг мараг доғурур.

Алтај, хакас, тува, јакут дастанлары илә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары арасында да мәзмун вә сүжет охшарлығы вардыр вә буну сүбут үчүн чохлу мисаллар, нүмунәләр кәтирмәк мүмкүндүр.

Дәдә Горгуд руһу түркдилли халглара мәхсус дастанларын ҹанына һопмуш, әски чағларда епик тәфәккүрүн инкишафына тәкан вермишдир. Бу да ону көстәрир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» илк өнҹә оғуз, түрк дүшүнҹә тәрзинин әламәтләрини әкс етдирән сәнәт инҹисидир. Она көрә, дастанын тәдгиги, гијмәт ме'јары Азәрбајҹанла јанашы, бүтөв һалда оғузчулуг вә түркчүлүк ичәрисиндә көздән кечирилиб мүәјјән едилмәлидир.

Ејни заманда бу мөһтәшәм дастан түрк дилләринин истәр Гәрб, истәрсә Шәрг голларынын ҹанлы нүмунәсидир.

«Маһмуд Кашгари «Диван»ындакы сөзләрин бөјүк әксәријјәти «Китаби-Дәдә Горгуд»да вардыр» (А. Рәһимов, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында вә М. Кашгари «Диван»ында ишләнмиш бә'зи сөзләр һаггында. Азәрбајҹан ЕА-нын хәбәрләри. 2. 1984) мүлаһизәси тәсдиг едир ки, «Дәдә Горгуд» түрк дилләринин башлыҹа әламәтләрини, лексик вә үслуби хүсусијјәтләрини әкс етдирән ортаг түрк дили абидәси, бүтүн түркләр үчүн ана дили китабыдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили мәһәлли рекион сәҹијјәси дашымыр. Азәрбајҹан түркҹәсинин поетик зәнкинлијини, епик вүс'әтини әкс етдирдији кими, түрк дилләринә мәхсус зәрифлији, тарихин ајры-ајры гатларында јаранан сөз еһтијатыны, фәлсәфи-мәнтиги тутуму һифз едир, бүтөв һалда «халг китабы» тә'сирини бағышлајыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ БӘДИИ СӘНӘТКАРЛЫГ МӘСӘЛӘЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Солтан ҺҮСЕЈНОҒЛУ,

Н. Туси адына АПУ-нун досенти.

Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәси тәкчә мәтнин дәриндән гавранылмасына имкан јаратмагла мәһдудлашмыр; бу, мәктәблиләрин бәдии-естетик дујумунун зәрифләшмәси вә зәнкинләшмәсиндә дә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бу проблемлә бағлы мүәллимләрин методик төвсијәләрә чидди еһтијач дујдугларыны нәзәрә алараг Вагифин «Пәри» гошмасынын тәдриси нүмунәсиндә експериментлә јохланмыш иш вариантыны онларын мүһакимәсинә веририк.

Әдәбијјаты тарихи-әдәби принсип әсасында өјрәнмәјә башлајан IX синиф шакирдләри јазычы сәнәткарлығынын һансы елементләри илә танышдырлар? Бу синифдә охујан шакирдләр бәдии сәнәткарлығын һансы чәһәтләрини дујмагда, гаврамагда чәтинлик чәкирләр?

Мүшаһидәләр көстәрир ки, доггузунчулар фикрин образлы ифадәсинә сәбәб олан васитәләри мүәјјәнләшдирмәкдә чидди чәтинлик чәкирләр. Шакирдләр бу васитәләрдән јалныз чох габарыг оланлары (мәсәлән, садә мәчазлары) мүәјјәнләшдирмәклә мәһдудлашырлар. Лирик ше'рләрдә аһәнк јарадан васитәләрин әһатәлиликлә мүәјјәнләшдирилмәси шакирдләрин әксәријјәти үчүн әлчатмаз олдуғу кими, мүәллифин бу саһәдәки уғурларынын сезилмәси дә онларын чоху үчүн мүмкүнсүздүр. Дил сәнәткарлығынын асанлыгла үзә чыхарылмасы мүмкүн олан чәһәтләрини белә, шакирдләр әксәр һалларда ашкарлаја билмирләр.

Әслиндә, доггузунчулар лирик ше'р мүәллифинин сөзләри һансы усталыгла сечдијини, дүзүб-гошдуғуну вә бунун образлылығын јаранмасындакы ролуну, мәчазларын әсәрә кәтирдији тәравәти, бәдиилији мүстәгил мүәјјәнләшдирмәји бачармалыдырлар. Лакин, тәәссүф ки, бу, мәктәбләримиздә чох аз раст кәлинән фактлардыр.

«Пәри» гошмасынын тәдрисинә мәктәб тәчрүбәсиндә, адәтән, бир саат вахт ајрылыр. Јазычы сәнәткарлығы илә бағлы мә'луматларын мәнимсәдилмәсинә исә әдибин тәрчүмеји-һалынын өјрәдилмәси мәрһәләсиндән башланыр. Тәчрүбәли мүәллим һәјаты һаггында данышдығы јазычынын јарадычылыг јолунун шакирдләр тәрәфиндән изләнилмәсинә наил олур. Белә мүәллим елә бу просесдәчә образларын характериндәки фәрдилији ифадә етмәк үчүн јазычынын истифадә етдији спесифик әдәби васитәләри, әсәрләринин композисија мүкәммәллијинә нечә наил олмасыны, пејзаж сәнәткарлығыны, хүсусән дилдән һансы усталыгла јарарландығыны вә с. јада салыр.

Сонракы мәрһәләдә јазычынын јарадычылығы һаггында үмуми мә'луматын верилмәсиндә дә бу мәсәләләрә јенидән гајыдан мүәллим инди артыг фикирләрини тәсдиг едән мисаллар сөјләјир. Јазычынын ајрыча (монографик шәкилдә) өјрәдилән әсәринин тәдриси просесиндә исә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин мәнимсәдилмәси өнәмли јер тутур.

Бу мөвге әсас көтүрүлдүјү үчүн «Пәри» гошмасы илә бағлы кириш сөзүндә ашағыдакы фикрин чатдырылмасы мәгсәдәујғун сајылыр.

Вагифин шифаһи халг ше'ри үслубунда јаздығы ше'рләр дилинин садәлији, ајдынлығы илә сечилир. Башга сөзлә, шаирин класик үслубда јаздығы ше'рләрдә әрәб-фарс мәншәли сөзләрә чох јер верилдији һалда, һеча өлчүлү ше'рләриндә чанлы данышыг дилиндән алынан кәлмәләр апарычы јер тутур. Һеча вәзнли ше'рләрдә Вагифин ишләтдији мәчазлар да садәлији, анлашыглығы илә диггәти чәкир. «Пәри» гошмасында буну ајдынча мүшаһидә етмәк олур. Һәм дә мараглыдыр ки, истәр «Пәри» ше'риндә, истәрсә дә дикәр гошмаларында шаирин чох сејрәк ишләтдији әрәб-фарс сөзләри мәтнин үмуми мәзмуну фонунда ади охучу тәрәфиндән белә баша дүшүлүр. Әлбәттә, бә'зән бу гәбилдән сөзләр там лүғәви анламы илә баша дүшүлмүр. Лакин бу кәлмәләр елә садә сөзләр әһатәсиндә олур ки, ади охучу белә фәһмлә онларын мә'насыны гаврајыр.

Мүәллимин кириш сөзүндә әксини тапан бу мүлаһизәләр сонракы мәрһәләдә — әсәрин мәзмуну үзәриндә иш просесиндә даһа әтрафлы данышылмасына вә дејиләнләрин баша дүшүлмәсинә имкан јарадыр.

Ше'рин мәзмуну үзәриндә ишә мүәллимин изаһлы охусу илә башланыр. Вә елә бу изаһлы оху просесиндә шакирдләрин Вагиф сәнәтинин сирри, сеһри барәдәки тәсәввүрләри конкретләшдирилир вә зәнкинләшдирилир. Бу мәрһәләнин — изаһлы охунун сәмәрәли кечмәси үчүн ашағыдакы төвсијәнин әсас көтүрүлмәсини фајдалы сајырыг: Вагиф «Пәри» гошмасынын илк ики мисрасында бу күнүн ади охучусу үчүн (вә демәли, һәм дә шакирд үчүн) илк бахышдан мә'насы бүтүнлүклә, там ајдынлығы илә гавранылмајан дөрд сөз — «сүраһи», «бүллур», «кәрдән», «мина» ишләтмишдир:

**Бојун сүраһидир, бәдәнин
бүллур,
Кәрдәнин чәкилмиш минадан,
Пәри!**

Доғрудур, ади охучу (вә шакирд) бу дөрд сөзү бирбаша изаһ едә билмәсә дә, һәмин кәлмәләр әһатә олундуғу сөз мүһитиндә нәинки јад тә'сир бағышламыр, әксинә, бу мисраларын доғурдуғу естетик дујума чидди хәләл кәтирмир. Бу, әслиндә, Вагиф сәнәтинин керчәк уғуру, Вагиф сәнәткарлығынын мисилсиз тәкраролунмазлығыдыр. Һәмин сөзләрин бәлкә дә һамысынын конкрет мә'насыны ачыгламагда чәтинлик чәкән охучу бүтөвлүкдә мисраларын мәзмуну барәдә хејли ајдын тәсәввүр газана билир.

«Сүраһи» әрәб мәншәлидир, «узунбоғазлы су вә ја шәраб шүшәси» анламындадыр. Классик ше'римиздә, хүсусән, XVII—XVIII әсрләрдә јаранан поезијамызда фәал ишләдилмәјә башлајан бу сөз, даһа чох лирик гәһрәманын севкилисинин заһири көрүнүшүнү, көзәллијини ифадә етмәк мәгсәдинә хидмәт көстәрмишдир.

Әслиндә, бу сөз бә'зи бөлкәләримиздә, ел арасында фәргли тәләффүзлә — «сураһы» шәклиндә ишләнмәкдәдир. Дикәр тәрәфдән, ше'рдә бу сөздән әввәл «бој» кәлмәсинин ишләдилмәси охучунун тәсәввүрүнә хејли ајдынлыг кәтирир.

Охучулары тәрәфиндән бу чүр сөзләрин тез баша дүшүлмәси гајғысына галан Вагиф чох вахт онлары дилимиздәки гаршылығы (синоними) илә јанашы ишләтмишдир. Бу ше'рдә һәмин вәзијјәт мүшаһидә едилмәсә дә, она бәнзәр мәгам вар; «бојун сүраһыдыр» мисра бөлкүсүндән сонра мисранын икинчи парчасы («бәдәнин бүллур») кәлир. Охучу фәһми бу ики паралелизмдән конкрет тәсәввүр һасил едә билир. «Бүллур» сөзү парлаг олмасы бахымындан ше'рә кәтирилмишдир. Башга сөзлә, лирик гәһрәман Пәринин бәдәнинин бүллур парлаглығы тимсалында олдуғуну ифадә етмәк истәмишдир. Бу бәнзәтмә Вагифдән әввәлки јазылы поезијамызда јохдур. Бу тәшбеһин јарадылмасы вә садәлији, тәбиилији илә диггәти чәкмәси Вагиф сәнәтинин кәшфи, орижиналлығы иди. Бу да марағлыдыр ки, Вагифдән сонракы ашыг јарадычылығында һәмин сөзә сых-сых раст кәлирик.

Икинчи мисрадакы сөзләрин («кәрдән», «мина») икиси дә фарс мәншәлидир. Вагиф јенә ән'әнәсинә садиг галыб; бу ики алынманын бири (бурада икинчи) нисбәтән тез гавранылыр. Мәһз елә бу анлама икинчи кәлмәнин (бурада биринчи), еләчә дә бүтөвлүкдә мисранын мә'-

насынын гавранылмасыны хејли асанлашдырыр.

«Кәрдән» инсанын бојну анламындадыр. «Мина» мүхтәлиф мә'наларда («шүшә», «бүллур», гызыл вә күмүшдән дүзәлдилмиш бәзәк шејләринин үзәринә чәкилән рәнк, ширә) баша дүшүлүр. Бу мәгамда әдәби гәһрәманын (Пәринин) бојнунун парлаглығыны, һамарлығыны ифадә етмәк мәгсәди илә ишләдилмишдир; «бојун о гәдәр парлаг, һамардыр ки, санки бүллурдан чәкилмишдир».

Көзәл зөвг, јүксәк сәнәткарлыг мәһарәти Вагифә елә илк икичә мисрадача биткин портрет јаратмаг имканы вермишдир.

Бәндин сон ики мисрасынын (Сән һа бир сонасан чүда дүшүбсән, Бир бөлүк јашылбаш сонадан, Пәри!) охусунда, бир јүнкүллүк ајдынча дујулур. Бунун бир сәбәби сөзләрин усталыгла сечилмәси вә дүзүлмәсидир. Хүсусән, чанлы данышығын тә'сирини өзүндә әкс етдирән «һа» әдатынын ишләнмәси һәмин мисралары даһа сәмими, тәбии вә анламлы етмишдир. Бу да мараглыдыр ки, һәмин мисралардакы фарсчадан алынма («чүда» — ајры) үмуми асанлыг фонунда «итиб-батыр», фикир охучу үчүн гаранлыг галмыр. Ја'ни «чүда» сөзүнүн үзәринә дикәр сөзләрин кур ишығы дүшүр вә ону анламлы едир.

Сөз сәррафы олан Вагифин бу бирчә бәнддә «б» самитини сәккиз дәфә «н» самитини он үч, «с» самитини алты дәфә ишләтмәсини дә тәсадүфи сајмаг олмаз; бу сәсләрин јаратдығы аһәнкин ше'рә кәтирдији көзәллик ифадәли оху просесиндә ајдынча дујулур.

Икинчи бәндин илк ики мисрасында (Ихтилатын ширин, сөзүн мәзәли, Шәкәр күлүшүндән чанлар тәзәли) чәтин баша дүшүлән сөз әрәб мәншәли «ихтилат»дыр. Сәнәткар фәһми, гүдрәти бурада да өз сөзүнү демишдир; мисранын икинчи бөлүмү биринчи бөлүмүн үзәринә ишыг салмышдыр. «Ширин» сөзү дә, белә демәк мүмкүнсә, өз ишини көрмүшдүр. Демәли, «сөзү мәзәли», ја'ни мә'налы, чәлбедичи, јуморлу, јапышыглы олан Пәринин данышығы вә башгалары илә үнсијјәт јаратмасы да шириндир, һәрарәтлидир, хошдур... Онун күлүшүндә шәкәр ширинлији вар, мәһз елә бу ширин күлүш инсанлара зөвг верир, фәрәһ вә севинч бәхш едир.

Үнсијјәтиндә меһрибан, данышығында чазибәдар олан, күлүшүндән ширинлик јаған Пәринин мә'нәви көзәллији барәдә һәмин бәндин сон ики мисрасында (Елләр јарашығы, өлкә көзәли, Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри!) даһа долғун мә'лумат верилир; тәкчә заһири јох, һәм дә мә'нәвијјатча көзәл оланлар «елләр јарашығы», «өлкә көзәли» сајыла биләрди. Пәри садәчә көјчәк дејилдир, о, көзәлдир, мә'нәви вә харичи көзәллији өзүндә бирләшдирән түрк гызыдыр. Бу фикри Вагифин гүдрәтли гәләми сөзчүлүјә, узунчулуға вармадан, лаконик вә тутарлы ифадә едә билмишдир.

Күчлү мәчазилик, бәнддәки фикрин тә'сир күчүнү гат-гат артырмышдыр.

«Ихтилатын ширин» мәчазын бәнзәтмә növүндәдир. Ширинлик данышығын, сөһбәтин кејфијјәти сајыла билмәз вә о, мәчази анламдадыр. Ширинлик шәкәрә аид кејфијјәт сајылдығындан һәмин бирләшмәдәки фикир — «данышығын, сөһбәтин шәкәр кими шириндир» шәклиндә баша дүшүлүр.

Һәмин мисранын икинчи бөлүмүндәки «сөзүн мәзәли» бирләшмәси метафорик дејимдир вә ону метонимија һесаб етмәк лазымдыр.

Бир мисранын һәр ики тәрәфинин мәчазилик әсасында гурулмасы бәдиилији гат-гат артырмыш, алынан естетик тә'сири күчләндирмишдир. Фикрин бу мәзмунда ифадәси Вагифин образлылыға наилолма үсулларындан биридир. Бу да мараглыдыр ки, санки шаир охучусуну галдырдығы образлылыг зирвәсиндән ендирмәк истәмәмиш, фикрин бу шәкилдә — мәчазилик әсасында — ифадәсини давам етдирмәји вачиб сајмышдыр: «Шәкәр күлүшүндән чанлар тәзәли»...

Күлүшү шәкәр гәдәр ширин (ше'рдә епитетдир) олан көзәлләүнсијјәт, бу көзәлин күлүшүнүн инсанлара севинч, фәрәһ кәтирмәси («чанлар тәзәли») мәнтиги биткинлијә, хүсусән емосионал күчә, естетик тә'сирә маликдир.

Бу ики мисрадакы фикир бәндин сонракы ики мисрасындакы (Елләр јарашығы, өлкә көзәли, Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри!) мүбалиғәли фикир үчүн зәмин олмушдур. Санки шаир чох бөјүк мүбалиғәли фикрин (өлкә көзәли олмаг) инандырычы, тәбии вә сәмими олмасына јол ачмыш, зәмин јаратмышдыр.

Објектин бәдиилијин јүксәк тәләбләри әсасында тәсвири вә емосионал образлы гавранылмасы сонракы бәнддә дә ејни чошгунлугла давам етдирилир. Илк ики мисрада (Үз јанында төкүлүбдүр тел назик, Синә мејдан, зүлф пәришан, бел назик) чәтин анлашылан бирчә сөз — «сач» анламында олан «зүлф» кәлмәси вар. Бүтөвлүкдә исә фикир асан гавранылыр. Һәм дә јүксәк емосионаллыгла!

Сонракы ики мисра да (Ағыз назик, додаг назик, дил назик, Ағ әлләрин әлван һәнадан, Пәри!) хүсуси изаһ тәләб етмир, фикир асанлыгла баша дүшүлүр. Мараглыдыр ки, адичә сөзләрин көмәји илә бурада елә бир бәдии лөвһә јарадылмышдыр ки, бәнди һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Мисрадан-мисраја фәрәһ һисси артыр, емосионаллығын јүксәк сәвијјәсинә гатылыр охучу...

Шаир буна нечә наил олуб?

Өз јарадычылыг ән'әнәсинә садиг галмагла, сөзләрин мәчази анламыны һәссаслыгла дујмаг вә чох анлашыглы мәзмунда ше'ринә кәтирмәклә...

Бәнддә «назик» сөзләринин тәкрары (бу, тәкрирдир) шаирә өз нијјәтини — пәринин зәрифлијини, инчәлијини — уғурла чатдырмасына имкан јаратмышдыр. Лакин бурада икинчи бир уғурлу әмәлијјат да вар, «тел назик», «бел назик», «ағыз назик», «додаг назик», «дил назик» һәм дә метафорик дејимләрин јаратдығы емосионаллыг ше'рин бәдиилијинин артмасында аз рол ојнамамышдыр. Лакин Вагиф сәнәткарлығы бу бәнддә јалныз бунларла мәһдудлашмыр; «Синә мејдан» мә'чази дејиминин (бәнзәтмәдир) «зүлф пәришан» вә «бел назик» метафорик дејими илә паралел ишләдилмәси тәкчә тәсәввүрүн конкретләшмәсинә јох, тәсвир објектинин (Пәринин) заһири көркәминин чәлбедичи олмасына да диггәти чәкир.

Дердүнчү мисра исә бәлкә дә ән уғурлу дејимдир; «ағ әл» бирләшмәсиндәки епитетлик орижинал сајыла билмәз. Һәлә бәлкә Вагиф кими бир сәнәткар үчүн зәиф дејим тәрзидир. Буну санки шаир өзү дә дујмуш, мисранын икинчи бөлүмүндә охучу үчүн гејри-ади образлылыг, мисилсиз мәнзәрә јаратмаға наил олмушдур: дәриси ағ олан Пәринин әлләри һәнәјахмадан сонра башга рәнк алмышдыр. Күчлү рәнкдәјишмә хассәси олан һәнанын ағаппаг әлин рәнкини тамамилә дәјишмәјә гүдрәти чатмамышдыр. Елә буна көрә дә Пәринин әлләри ағлығырмызылы (һәналы) рәнкә—әлван рәнкә бојанмышдыр.

Нөвбәти — дердүнчү бәндин илк ики мисрасында (Овчусу олмушам сән тәк маралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркиз хәјалын) фарс мәншәли «һәркиз» («һеч вахт», «әсла» мә'насындадыр) чәтин сөз бахымындан тәкдир, јә'ни баша дүшүлмәси чәтинлик төрәдән дикәр бир кәлмә јохдур. Әслиндә, әһатә олундуғу сөз мүһитиндә онун мә'насы һәгигәтә ујғун анламда ади охучу тәрәфиндән белә баша дүшүлүр. Сонракы ики мисранын (Әнлији, киршаны нејләр чамалын, Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!) мә'насы да асанлыгла баша дүшүлүр.

Бу бәнд мәзмунча өзүндән әввәлкинин мәнтиги давамыдыр. Бу, јазычы дујумунун вә поетик дүшүнчә тәрзинин тәбиилији, сәмимилији демәкдир. Јә'ни һүндүрбојлу, бүллурбәдәнли, данышығы, сөзү-сөһбәти ширин бир өлкә көзәлинин сорағында олмаг, һәмсөһбәти олмаг, хәјалы илә јашамаг кимин арзусу олмаз?

Шаирин һејранлығы јенә өзүнү бүрузә верир; бәндин сонунчу мисрасындакы («Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!») фикир икинчи бәнддәки фикирлә («Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри!») нечә дә јахындан сәсләшир?!

Вагифин гүдрәтли гәләми, уста фырчасы әнликсиз, бојасыз елләр јарашығынын тәкраролунмаз көзәл-

лијини тәрәннүм вә тәсвирдән дојмур, усанмыр:

Күнәш тәки һәр чыханда сәһәрдән,
Алырсан Вагифин әглини сәрдән,
Дуачынам, салма мәни нәзәрдән,
Әскик олмајасан сәнадан, Пәри!

Бәнддәки «әгл», «сәр», «сәна» мүасир охучу үчүн дә чәтин анлашылан кәлмәләр дејилдир. Вә бу сөзләри бәндин икинчи вә дөрдүнчү мисраларында ишләдән шаир онларын анлашыглы олмасы гајғысына да (јарадычылыг ән'әнәсинә бурада да хилаф чыхмамышдыр!) галмышдыр; әгл (ағыл) башдан «учар», «алынар»...

«Сәна» сөзүнүн алгыш анламында олмасы да сон ики мисранын мәнтиги мәзмуну әсасында гавранылыр.

Бу бәнддә шаирин сәнәт гајғысы, сәнәткарлыг гүдрәти өзүнү даһа нечә көстәрмишдир?

Садә, лакин чох тутарлы бәнзәтмә илә шаир тәкраролунмаз бәдиилијә, тутарлы образлылыға наил олмушдур. Пәринин сәһәр-сәһәр евдән чыхмасы ал рәнкә бәләнмиш үфүгдән күнәшин бојланмасына бәнзәдилмишдир. Бурада дәрин гатлар вар; Пәринин еви әлван рәнкли үфүгә, өзү исә күнәшә бәнзәдилмишдир. «Од тутуб гырмызы атәшлә јанан» үфүг, каинатын тачынын— Күнәшин бүтүн варлыглары һејран едән ојанышы... Пәри бах, бу тимсалда верилмишдир.

Дөрдүнчү бәнддә гәһрәманына илк дәфә өз мүнасибәтини даһа габарыг (Овчусу олмушам Сән тәк маралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркиз хәјалын) билдирән шаир сонунчу бәнддә буну јенидән вә һәм дә ачыг ифадә едир. Үстәлик тәмәннасыны да чатдырыр: «Дуачынам, салма мәни нәзәрдән, Әскик олмајасан сәнадан, Пәри!».

Мә'чазилијин — бәнзәтмәләрин, епитетләрин боллуғу тәкчә Пәринин портретини јаратмаға хидмәт етмәмишдир; бу, образын дахили-мә'нәви зәнкинлијини вә көзәллијини ифадә етмәк васитәси кими дә ишләдилмишдир.

Тәклиф олунан тәвсијәдән нечә истифадә олунмасы мүәллимин сәриштәсиндән вә синфин сәвијјәсиндән асылыдыр.

«ИБЛИС» МӘНЗУМ ФАЧИӘСИ ВӘ ОНУН ТӘДРИСИ

Искәндәр ОРУЧӘЛИЛИ,

АПКИА вә Јһ Баш Институтунун досенти, филолокија елмләри намизәди.

Һүсејн Чавидин али вә орта мәктәбдә тәдриси тарихи 20—30-чу илләрә дүшүр. Онун сијаси репрессијаја мә'руз галмасы илә бағлы тәдриси гадаған олунур. Чавид јалныз бәраәт алдыгдан сонра онун али вә орта мәктәбдә тәдриси бәрпа едилир. Фәгәт, бу, ағрысыз вә мүбаһисәсиз кечмир...

Инди тәбии бир суал мејдана чыхыр. Чавидин орта мәктәбдә тәдриси нечә һәјата кечирилир? Мән суалыма чаваб тапмаг үчүн һәмин мәсәләни өјрәндим. XI синфин әдәбијјат дәрслијини (Маариф, 1997) нәзәрдән кечирдим. Сонра әдәбијјат мүәллимләри вә XI синиф шакирдләри илә сөһбәт етдим. Мүәллимләр дә, шакирдләр дә килејләндиләр. 200 сајлы орта мәктәбин мүәллими Ләтифә ханымла сөһбәтим белә олду.

Мән: — Әдәбијјат дәрслијинә мүнасибәтиниз?

О: — Мәнфидир.

Мән: — Нә үчүн?

О: — Тәдрисә јарамыр. Дәрсә һа-

зырлашаркән һәмин дәрсликләрдән аз истифадә едирәм.

Мән: — Бәс дәрси нечә кечирсиниз?

О: — Јазычыларын өз әсәрләриндән вә көһнә дәрсликләрдән истифадә едирәм.

Мән: — Бәс Чавиди нечә тәдрис едирсиниз?

О: — Нечә едәчәм? Дәрсликдә нә вар ки?.. Һеч бир шеј! Чавид сијаси репрессијаја мә'руз галан сәнәткардыр. Анчаг о, дәрсликдә нечә тәгдим олунур!?

Мән: — Бәс «Иблис» мәзмун фачиәсинин тәһлили нечә?

О: — Тәһлил нәдир?! Дәрсликдә әсәрин мәзмун вә идејасы, сурәтләри һаггында әмәлли-башлы сөз кетмир...

115 сајлы орта мәктәбин XI синиф шакирди Күнеллә сорғу-суалым исә белә олду.

— Гызым, Һүсејн Чавиди кечмисинизми?

— Бәли.

— Дәрсликдән нә өјрәнмисән?

— Демәк олар ки, һеч бир шеј.

— Нә үчүн?

— Чүнки орада өјрәниләси шеј аздыр. Дәрслик һәм дә марагсыздыр.

— «Иблис» бәһси нечә?

— Дәрсликдә фачиәнин нә мәзмуну вар, нә дә тәһлили. Чүмләләри охујуб сонуна чатырсан, әввәли јаддан чыхыр.

— Бәс мөвзуну нечә өјрәнмисән?

— Чавидин өз әсәриндән охујуб өјрәнмишәм...

— Афәрин!

Факт көз габағындадыр.

«Иблис» Азәрбајчан драматуркијасында мөвчуд олан әсәрләрә бәнзәмир. О ади әсәр . дејилдир. Бәлкә дә гејри-ади бир әсәрдир. Фачиә өз гурулушуна, мәзмун вә формасына, әһатә етдији дүнјәви вә үмумбәшәри проблемләрә, һәтта дил вә үслубуна көрә мүрәккәбдир. Фачиәнин Азәрбајчан әдәби тәнгидинә узун заман мүбаһисәләр доғурмасынын сәбәби дә бундадыр. Мәсәлән, Әли Назим белә һесаб едир ки, Иблис мүтәрәддид вә мүхтәлиф типләрин мәчмусудур. Әсәрдә һәм хаин сәрсәриләр, һәм папалар, һәм краллар, һәм моллалар, һәм дә бир чох башга шејләр тәчәссүм едир. Хәлил Ибраһимә көрә, пјесдә елә бир шәхс, елә бир сима јохдур ки, мүәјјән бир хәтлә һәрәкәт көтүрмүш вә мүәјјән бир фикир јүрүтмүш олсун. Әсәрдә нә Ариф, нә дә Иблис сабит сурәт дејил. Бу сурәтлә әсәр гәһрәмансыздыр. Мирсејфәддин Кирманшаһлы исә јазырды ки, пјес мәфкурәви чәһәтдән доғру вә сағлам олмадығы киби, типләри дә дахи тәзад, тәрәддүд вә шүбһәләрлә долудур вә и. а.

«Бу пјес истәр мүәллиф тәрәфиндән гојулан үмумдүнја мәсәләләринин мүрәккәблији, истәрсә дә ше'ринин фөвгәл'адә көзәллији е'тибарилә түрк әдәбијјатынын шедеври һесаб едилә биләр».

Бу фикир Әзиз Шәрифә аиддир. Онун фикри фачиәнин бәдии маһијјәтини анламаг бахымындан әһәмијјәтлидир.

«Иблис» фачиәси Чавид бәдии дүһасынын зирвәсидир. Тәәссүф ки, бу надир бәдии сәнәт нүмунәси һаггында дәрсликдә бәсит билки верилир. Чавидин сәнәткар гүдрәти, фачиәнин бәдии мәзијјәтләри көлкәдә бурахылыр. Әвәзиндә пјесин тамашасындан бәһс едилир. Ермәниләрин Азәрбајчана тәчавүзү исә мәтндә бир јамаг тәки көрүнүр вә с. Мән бунлары нәзәрә алмаг, фачиәнин тәдрисилә бағлы мулаһизәләрими сөјләмәк истәјирәм.

Фачиәнин јаранмасы. Шаири белә бир әсәри јазмаға нә сөвг етмишдир? Тәбии ки, илк нөвбәдә чаһан һәрби. Даһа сонра ермәниләрин 1918-чи илдә Бакыда төрәтдији март гырғыны. О заман Чавид ермәниләрә әсир дүшмүш, бир нечә күн әсирликдә галмышдыр. Бу һадисә фачиәнин даһа тә'сирли вә үсјанкар бир руһда јазылмасына сәбәб олмушдур. Бу мисилсиз сәнәт әсәри мәһз һәмин ачы вә фачиәли һадисәләрин тә'сири алтында гәләмә алынмышдыр. Анчаг драматург белә бир әсәр јазмаг үзәриндә чох дүшүнмүшдүр. Фачиә диггәти бир дә буна көрә чәлб едир ки, о Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә јазылмышдыр. Жанр е'тибары илә мәнзум фачиәдир. Әсасән әруз вәзниндә јазылмышдыр. Әруз вәзнини Азәрбајчан мәнзум драмына илк дәфә Чавид кәтирмишдир.

Фачиәнин мәзмуну вә сурәтләри. Фачиәдәки драматик һадисәләрин мәркәзиндә чаһан һәрби, онун бәшәријјәтә кәтирдији бәлалар, мүһарибә вә инсан әхлагы проблеми дајаныр. Бу ишдә мифоложи Иблисин вә керчәк иблисләрин ролу габардылыр. Арифләрин, Васифләрин, Ихтијар шејхләрин вә Хавәрләрин симасында инсанларын тарихи фачиәси вә фәлакәти өн плана чәкилир.

Биринчи чаһан һәрби Бөјүк Османлы императорлуғуну сүгута уғрадыр. Түрк милләти әсрин фәлакәт вә мүсибәтләрини јашајыр. Иблис сијасәт әрләринин симасында мејдана атылыр, Арифләрин гәлбинә сохулур вә һиссинә һаким кәсилир. О, санки бүтүн дүнјаја, бүтүн бәшәријјәтә, бүтүн һәрб аллаһларына һөкм едир. Дүнја дағылыр, заваллы инсанлар мәһв олур. Јалныз Иблис чылғын гәһгәһәләрлә мәмнун галыр. О, санки тарихи дүшмәнләри Адәмдән вә Аллаһдан интигам алыр.

Ја Рәбб, азачыг лүтфү инајәт!
Гәһр олмада артыг бәшәријјәт.
Башдан-баша һәп јер үзү вәһшәт,
Иблисәми ујмуш бәшәријјәт!!

Әсрин суалы будур. Әсрин суалына Иблис мәмнун гәһгәһәләрлә чаваб верир:

Дәрјаләрә һөкм етмәдә туфан,
Сәһраләры сарсытмада вулкан.
Селләр киби ахмагда гызыл ган,
Чанлар јахар, евләр јыхар инсан.

Фачиәнин мәзмуну вә сурәтләри.

Иблис, Ариф, Хавәр, Васиф, Ихтијар, шејх, Рә'на, Ибн Јәмин, Елхан фачиәнин әсас сурәтләридир. Әсәрин баш гәһрәманы исә Иблисдир. Иблис кимдир? О, һәм Гәрби вә Шәрги тәмсил едән әсатири бир гүввәдир, һәм дә инсаны өзүндә тәчәссүм етдирән бир варлыгдыр. Башга сөзлә, иблисләшмиш бәшәрин сурәтидир. О, әслини, нәслини дә данмыр. Өзүнү белә таныдыр:

Мән шимди бир атәш, фәгәт
әввәлчә мәләкдим,
Һәп Халигә тәсбиһ иди, тәһлил
иди вирдим,
Илк өнчә мәләкләр мәни тәгдис
едијорду,
Адәм киби бир сајғысыз ахыр
ләкә вурду.
Алчалмады, јүксәлди фәгәт,
шөһрәтү шаным,
Аллаһ илә бир зикир едилир
наму нишаным.

Аллаһын дәркаһындан говулан әсатири Иблис будур. О, бу ағыр тәһгир үчүн нә етмәлиди? Тәбии ки, әвәзини чыхмалыјды. Чыхыр да! Адәмләрин гәлбинә кирмәклә, инсанлары чинајәтә вә хәјанәтә сүрүкләмәклә. Иблис фачиәдә кетдикчә мифдән керчәк варлыға чевриләрәк, бәшәрә өзүнү белә бәлләдир:

Мән Шәргдә абид олурам,
Гәрбдә раһиб,
Бир гази олуб, каһ едирим
фитнәләр ичад.
Мир мүршид олуб, каһ едәрим
аләми бәрбад;
Бә'зән олурам бир папа!
Чәннәт сатарам мән,
Иса дирилиб кәлсә дә горхар
гәзәбимдән...

Будур, бәшәриләшмиш, хәјалдан һәгигәтә чеврилмиш Иблис! Будур, динләрә, Аллаһа, пејғәмбәрләрә мејдан охујан Иблис!

—Ејваһ! Она јахлашмајын
әсла, одур Иблис'
Иблис, о, әвәт чүмлә хәјанәтләрә
баис.

— дејән Ариф ону инсанлара таныдыр. Иблис Арифин тәһгиредичи сөзләринә биканә галмыр. Истеһзалы-истеһзалы дејир:

Кет, бәллидир инсандакы хисләт!
Сизләрдәки үлфәт; сону вәһшәт,
Сизләрдәки шәфгәт; сону нифрәт,
Сизләрдәки рәһмәт, сону лә'нәт!..

Будур һәгигәт! Будур инсанлардакы хисләт вә сифәт!

Иблис һәм мүрәккәб, һәм дә биткин бир типдир. Драматург шәрә, пислијә аид олан ән мүһүм хүсусијјәтләри онда чәмләшдирир. Онун васитәсилә дүнјада баш верән фитнә-фәсадларын сәбәбкарыны ифша едир. Шаир санки Иблисин ичинә кирәрәк, онун хисләтини ән гаранлыг вә көрүнмәз тәрәфләрини алтыны үстүнә чевирир.

Чавид Иблис сурәтини бәдии чәһәтдән сон дәрәчә јүксәк сәнәткарлыгла вә мәһарәтлә јаратмышдыр. О, даима һәрәкәтдә, драматик һадисәләрин мәркәзиндәдир. Иблис Арифи гардаш гатилинә чевирир. Она сүбут едир ки, гүдрәтли вә һәр шејә гадирдир.

Фачиәнин бәдии чәһәтдән ән долғун вә марагли сурәтләриндән бири Елхандыр. Азәрбајчан драматуркијасы Елхан типли икинчи белә бир сурәт танымыр. О, нә Ариф, нә дә Васифдир. Ариф Аллаһа тапынырса, Елхан аллаһсыздыр. Ирадәчә мәтин, характерчә мәғрур вә чәсурдур. Фачиәдә Иблисә гаршы дајаначаг јеканә гүввә дә одур.

Елхан Ибн Јәминин хәјанәтини ачыр. Ибн Јәмин ону асдырмаг истәјир. О, ордудан гачыр. Дүшдүјү мүһит ону характерчә даһа да сәртләшдирир. Һамы Иблисдән чәкинир, горхур. Јалныз Елхан горхмур. Илк танышлыгда она «Сән кимсән, әчәба?!» — дејә кинајәли суал верир вә һәмән дә чаваб алыр: «Һечлә доған улу гүввәт, улу гүдрәт!». Елхан она мә'налы чаваб гајтарыр: «Мән әсатирә инансајдым, сәнә Мә'буд дејәрдим». Јә'ни, Аллаһ дејәрдим. Фәгәт, Елхан әсатирә инанмыр. О, реалистдир вә Иблисин ким вә нә олдуғуну билир.

Драматург фачиәнин дөрдүнчү пәрдәсиндә Арифин ролуну санки Елхана верир. Белә бир тәбии суал ортаја чыхыр: драматург нә үчүн белә едир? Мәнчә о, бунунла демәк истәјир ки, мәһз заман Арифи тарих сәһнәсиндән вуруб кәнара атыр. Чүнки, Иблисә гаршы дурачаг гүввәт Ариф јох, Елхандыр. Фачиәдә күчлүјә гаршы күч идејасы да бурадан доғур ки, бу да Чавид фәлсәфәсиндә ајрыча бир мөвзудур.

Елхан хәрчәнк хәстәлијинә тутулмуш иранлы гадынын һалына јанмыр. Әксинә, о, онда бир икраһ һисси ојадыр. Һәмин икраһдан исә ашағыдакы шаһ бејт доғур:

Дәрдә бах, милләтә бах, нијјәтә
бах,
Өлүләрдән өлүләр фејз алачаг!

Елхан дәрдинә чарә булмајан ананы вә онун шикәст оғлуну күлләләдир вә «уф» да демир. Елхана көрә, онларын јашамасы рәзаләтдирсә, өлүмү «мәрһәмәтдир» ки, Елхан да бу мәрһәмәти онлардан әсиркәмир. Һәр икисини күлләләдир.

Онун папаса, хахама вә шејхә гаршы һәрәкәти дә һејрәтли вә ибрәтлидир. Мүхтәлиф динләрә гуллуг едән һәмин руһаниләр кимдир? Ермәни папасы «Инчил» адилә Ермәнистана силаһ дашыјан; јәһуди хахамы франсыз часусу; иранлы шејх инкилис дәллалы. Елхан онлара суал едир:

— Нердән алдын о һиссијаты,
Верди Инчилми шу тә'лиматы?
(папаса).
— Бу да Тәврата ујан бир дәччал,
Јетир, галх, абдал! (хахама).
— Бу дәни мәсләк, бир сөјлә
хочам,
Һанкы Гур'ан сәнә етмиш илһам!
(шејхә).

Елхан руһаниләрин әмәлләрини ифша едир. О, бунунла кифајәтләнмир. Һамысыны сыраја дүзәрәк күлләләдир.

Драматург һәмин сәһнәдә диггәти Аллаһ адамларынын мүһарибәдә тутдуғу јола чәкир. Ермәни папасынын симасында ермәниләри түркләрә гаршы јеритдији сијасәти анладыр вә онларын тарихи сифәтини кичик бир епизодла көстәрир.

Мүәллим һәмин парчаны шәрһ едәркән дүнәнки һадисәләрлә бу күнкү ермәни тәчавүзү арасында паралелләр апара, тарихлә әдәбијјат арасында әлагә јарада биләр. Ермәнистанын ишғалчылыг сијасәтинин көкләрини конкрет тарихи фактларла изаһ едә биләр.

«Иблис»дә вәтәнпәрвәрлик руһу. Фачиәдә күчлү бир вәтәнпәрвәрлик руһу вар. Бу, Васифлә кичик забит арасындакы диалогда өзүнү даһа ајдын бүрузә верир:

Түрк ордусу әтрафә бу күн
һәмлә едәркән,

Иранә вә ја Гафгаза имдадә
кедәркән,
Рус ордусу дурмаз, чәкиләркән
өнүмүздән,
Васиф! Нә рәвадыр ки, бу парлаг
күнүмүздән,
Фејз алмајараг биз олалым
гәфләтә маил,
Сатмаз, сатамаз милләти
шәхсијјәтә агил.

Сон мисра бәлкә дә түрк тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмалыдыр. Һәмин фикир Кичик забитин дилиндән дејилир. О, һәм дә шаирә мәхсусдур. Васиф һәмин фикрә башга чүр јанашыр.

Әфсус ки, һечдир сону, түрк
ордусу варсын,
Истәрсә бүтүн Һинди, Әфганы
сарсын.
Тураны басыб бағрына
Алтајлара чыхсын,
Мүмкүн дејил, әсла, оламаз
наили-амал,
Етдикчә хәјанәт әли бу милләти
памал.

Јухарыда вә ашағыда нүмунә кәтирилән парчаларда түркүн һәм гәдим тарихи, һәм дә муасир тарихи әкс олунур. Һәмин тарихи билмәјән мүәллим мөвзунун шәрһиндә тәбии ки, чәтинликләрлә үзләшәчәкдир.

Кичик забит Васифлә разылашмыр. Ортаја чидди бир суал гојур: «Јолуну азмыш бир јарамаз хәјанәт етмишсә, милләт нә етмәлидир?». (Суал Азәрбајчанын бугүнкү дуруму илә нечә дә сәсләшир!). Васиф баш сындырмадан чаваб верир:

Түрк ордусу даим басараг
өлкәләр алмыш,
Ән сонра сијасәтдә басылмыш
да бунанмыш.
Идракы сөнүк башчыларын,
гәфләти анчаг,
Етмиш, едәчәк милләти һәп әлдә
ојунчаг.
Турана гылычдан даһа кәскин
улу гүввәт,
Јалныз мәдәнијјәт, мәдәнијјәт,
мәдәнијјәт...

Гызыла тутуласы сөзләрдир. Буну һәр бир мүәллимин, һәр бир шакирдин билмәси вачибдир. Һәмин дүшүнчә јалныз Васифләрә аид дејилдир. Һәм дә Чавидләрин, Әли бәј Һүсејнзадәнин, Чавадларын дүшүнчәсидир. Торпаглары ишғал алтында олан бир өлкәнин өвладларыны мәфкурәчә вәтәнпәрвәрлик руһу үстүндә көкләнмиш белә сөзләрлә тәрбијә етмәк кәрәкдир. Чүнки белә сөзләр силаһдан да кәсәрлидир.

Фачиәнин идејасы. Фачиәнин әсас идејасы һуманизмдир. Әсәрдә Чавид һуманизми бүтүн чохчаларлығы вә парлаглығы илә көрүнүр. Һуманист шаир «Иблис»лә охучуда мүһарибәләрә вә һәрб аллаһлары иблисләрә нифрәт, сүлһсевәрләрә рәғбәт һисси ашыламаға чалышыр. «Билмәм шу чинајәт, шу хәјанәт, шу фәлакәт, битмәзми илаһи?!» нидасы јалныз Шәргин әсәби чочуғу Арифин нидасы вә суалы дејилдир. Бу һәм дә Чавидин нидасы вә суалыдыр. Мүәллимин вәзифәси исә Чавид һуманизминин маһијјәтини ачмагдыр.

Драматик конфликт. Фачиәнин чаны, ганы конфликдир. Чавид маһир вә камил бир драматург олараг, конфликт устасыдыр. «Иблис» буна мисалдыр. Фачиәдә Иблис—Ариф, Ариф—Васиф, Елхан—Ибн Јәмин, Ариф—Ибн Јәмин, Рә'на—Ибн Јәмин конфликти сон дәрәчә чанлы вә тәбии верилир. Бу чәһәтдән «Иблис»и конфликтләр фачиәси һесаб етмәк олар.

Иблис мөвзусу дүнја әдәбијјатында. «Иблис» дүнја әдәбијјатында һәмин мөвзуда јазылмыш сон классик әсәрләрдән биридир. Дүнја әдәбијјатында бу мөвзуја Белмонт, Калдерон, Бен Чонсон, Марло, Милтон, Көте, Бајрон, Лермонтов вә б. Авропа јазычылары мүрачиәт етмишләр. Шәрг әдәбијјатында Иблис, Чин, Шејтан сурәтләри гәдим тарихә маликдир. XX әсрдә Иблис сурәтини јенидән әдәбијјата кәтирән вә фачиә жанрында мисилсиз сәнәт әсәри јарадан Чавиддир. Чавидин Иблиси нә Мефистофел, нә Демон, нә Лусифер, нә Шејтан (Чонсон), нә дә Иблисдир (Белмонт). Чавидин Иблиси бәдии чәһәтдән биткин вә оржиналдыр. Чавидин Иблиси өзүндә һәм Шәрг, һәм дә Гәрб зеһнијјәтини бирләшдирир. Характерчә вә тәбиәтчә сәһнәдән-сәһнәјә ачылан, инкишаф едән фөвгәл'адә бир варлыгдыр. О, әсәрдә кетдикчә мифоложи сурәтдән вә хәјалдан конкрет вә реал варлыға чеврилир.

«Иблис» фачиәси өз бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә вә бәдии мәзијјәтләринә көрә дүнја әдәбијјатында јарадылмыш камил вә биткин әсәрләрдән биридир.

Марағлы бир факты мүәллимләрин нәзәринә чатдырмаг јеринә дүшәр. 1940-чы илдә Магаданда сүргүндә олан шаир, Гасым Ваһабзадә илә көрүшүр. Онлар бир-бирини чохдан таныјырдылар. Сөһбәт заманы Гасым она белә бир суал верир:

— Чавид әфәнди, сиз доғруданмы Иблисин варлығына инанырсыныз?

Шаир чавабында дејир:

— Сән Иблисин сон монологуна диггәт елә, ону диггәтлә оху. Иблисин сон монологу һәчмчә бөјүкдүр. Һәм монолог, һәм дә фачиә, бу сөзләрлә тамамланыр:

— Иблис нәдир?

— Чүмлә хәјанәтләрә баис...

— Ја һәр кәсә хаин олан инсан нәдир?

— Иблис!..

Чавидин охучуја демәк истәдији сөз ајдын вә бирмә'налыдыр. Иблис сон сөзләрини каһ истеһзалы вә мәғрур, каһ чылғын вә горхунч гәһгәһәләрлә дејәрәк, һечдән кәләрәк һечлијә чәкилир. Мејданда әсәби Арифләр, шашгын Рә'налар, Ибн Јәминләр, мәтанәтли Елханлар, јолун азан папасләр, шејхләр галыр ки, бу да драматург тәрәфиндән дүшүнүлмүш сон дәрәчә мә'налы бир сонлугдур.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Афәт ХӘЛИЛОВА,

Бакыдакы 201 сајлы мәктәбин мүәллими.

Совет империјасынын тә'сир даирәсиндән гопуб мүстәгиллик газанан республикамызда башга ичтимаи-сијаси саһәләрдә олдуғу кими, тәһсил системиндә дә мүстәгил сијасәтин јүрүдүлмәсинә шәраит јаранмышдыр. Совет тәһсил системинин «Ешит, јадда сахла!» тәләби әвәзинә, инди Франса вә Инкилтәрә системиндәки «Ахтар, дүшүн вә өјрән!» методуна үстүнлүк верилир. Бу јенилијин тәтбиги биз мүәллимләрин дә гаршысына тәдрис методикамызы тәкмилләшдирмәк тәләбини гојур.

Әкәр әввәлләр тәдрис просесиндә биликләрин шакирдләрә һазыр шәкилдә мәнимсәдилмәси тәләб олунурдуса, инди шакирдин өзүнүн тәдрис олунан мөвзу әтрафында мүстәгил фикир јүрүдә билмәсинә, мејлинин јарадычылыг ахтарышларына доғру јөнәлдилмәсинә даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Бунун үчүн мүәллимин өзү јени-јени методлар дүшүнүб тапмалы, әввәлки методларын мүсбәт чәһәтләрини јарадычы шәкилдә, јени тәләбләрә ујғунлашдырыб фәалијјәтиндә тәтбиг етмәлидир.

Фәннин тәдриси просесиндә истифадә олунан метод билијин мәнимсәдилмәси јолудур, үсулудур. Метод мүәллимин әсас силаһларындан биридир. Һәмин силаһдан (методдан) истифадә бачарығы мәгсәдә чатмаг јолунда мүһүм амилдир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә мүхтәлиф методлардан истифадәјә чалышырам. Дәрсдә тәкчә бир методдан истифадә тәдрис просесини јоручу едир. Пе-

дагожи әдәбијјатда Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә едилән мүхтәлиф методлардан сөһбәт кедир: мүшаһидә, мүсаһибә (о ҹүмләдән, евристик мүсаһибә), мүгајисә, изаһ, дәрслик үзәриндә иш, лингвистик експеримент, лингвистик тәһлил, програмлашдырма, тестләрдән истифадә вә с. Тәбии ки, методларын чохлуғу мүәллимдән јүксәк сәвијјәли нәзәри һазырлыг вә педагожи усталыг тәләб едир. Мүшаһидә етмишәм ки, метод нәинки мөвзунун характеринә, һәтта синфин, шакирдин сәвијјәсинә ујғун сечилмәјәндә истәнилән нәтиҹә алынмыр. Мәсәлән, лингвистик експеримент методунун чевирмә пријому будаг ҹүмләләрин бир чохунун (мүбтәда, хәбәр. тамамлыг, тә'јин будаг ҹүмләләри) мүәјјәнләшдирилмәси үчүн јарарлы олса да, зәрфлик будаг ҹүмләләринин бә'зи нөвләринин (шәрт, гаршылыглы күзәшт, тәрзи-һәрәкәт вә с.) мүәјјәнләшдирилмәси үчүн әсас васитә ола билмәз. Мәсәлән: «Јағыш елә јағмышды ки, палчыгдан јеримәк мүмкүн дејилди» ҹүмләсини садә ҹүмләјә чевирмәк мүмкүн дејил.

Конкрет олараг бә'зи јени методлары вә онлардан Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә тәҹрүбәсинә аид мүәјјән нүмунәләри нәзәрдән кечирәк.

Евристик мүсаһибә јени метод дејил. Һәлә гәдим Јунаныстанда бу методдан истифадә едилмишдир. Лакин сонралар унудулмушдур. Јалныз XX әсрин 70—80-ҹи илләриндән үзү бәри тәдрисдә бу метода гајыдылмыш, Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатын тәдрисиндә әһәмијјәти филолог-методистләр тәрәфиндән гејд едилмишдир. Мән дә јери дүшдүкҹә бу методдан бәһрәләнмәјә чалышырам. Бир нүмунә.

«Сөзүн тәркиби вә сөз јарадыҹылығы» бөлмәсини тәдрис едәркән шакирдләрлә белә бир мүсаһибә апарырам.

М.: — Сөзүн тәркиби һансы һиссәләрдән ибарәтдир?

Ш.: — Сөзүн тәркиби көк вә шәкилчидән ибарәтдир.

М.: — Көкүн әламәтләрини ким сајар?

Ш.: — Көк ајрылыгда лексик мә'наја маликдир, мүстәгил ишләнә билир, чох вахт шәкилчидән әввәл кәлир.

М.: — Мисаллар сөјләјин.

Ш.: — **ағаҹлыг,** — ағаҹ — көк, лыг — шәкилчидир; **вуруш** сөзүндә вур — көк, уш — шәкилчидир вә с.

М.: — Бәс јохуш сөзүндә нечәдир?

Бура гәдәр өјрәндији биликләринә истинад едән шакирд илк бахышда бу сөздәки «јох» һиссәсини көк, «-уш» һиссәсини исә шәкилчи һесаб едир. Лакин онлара дејирәм ки, **јохуш** садә сөздүр вә тәләб едирәм ки, бунун сәбәбини изаһ етсинләр. Беләликлә. шакирдләрин кечмиш биликләринә истинад едәрәк онлары «проблемлә» үзләшдирирәм. Шакирдләр сәбәби тәдгиг етмәјә башлајырлар. Демәли, инди онлар **тәдгигат методунун** көмәји илә вәзијјәтдән чыхмаға чалышаҹаглар. Тәбии ки, мүәјјән һалларда шакирд истәнилән нәтиҹәјә наил ола билмир. Белә һалда мүәллим өзү шакирдин «тәдгигат иши»нә көмәк едир. Шакирдләрә тәклиф едирәм ки, «-ыш» шәкилчиси илә дүзәлән сөзләр десинләр. Онлар чәтинлик чәкмәдән «гачыш», «күлүш», «јағыш» кими нүмунәләр сөјләјирләр. Тәклиф едирәм ки, бу сөзләрин көкү илә сонра јаранан сөз арасында мә'на әлагәсинин олуб-олмамасына фикир версинләр. Асанлыгла — **гачыш** сөзүнүн «гач»(маг), **күлүш** сөзүнүн «күл»(мәк), **јағыш** сөзүнүн «јағ»(маг) просеси, һәрәкәти илә бағлы олдуғу мүәјјәнләшир. Бәс «јохуш» сөзүндә нечәдир? Бу просесдән сонра шакирдләр үчүн «јох» сөзү илә «јохуш» сөзү арасында һеч бир мә'на «варислиј»инин олмамасы мүәјјәнләшир. Беләликлә, нәтиҹә чыхарылыр: дүзәлтмә сөзүн көкү илә өзү арасында мә'на бағлылығы олмалыдыр. Әкс һалда сөз дүзәлтмә дејил.

Јери кәлмишкән, гејд едим ки, елм нүмајәндәсинин тәдгигат методу илә шакирдин тәдгигат методуну фәргләндирмәк лазымдыр. Елми тәдгигатдан фәргли олараг, шакирд тәдгигаты елмә мә'лум, шакирдә намә'лум оланларын үзә чыхарылмасы, тапылмасыдыр. Бу методун үстүн ҹәһәти одур ки, шакирд

фәал олур вә өзүнүн әзијјәт чәкиб «кәшф етдијини» унутмур. Мән әдәбијјат дәрсләриндә дә тәдгигат методундан истифадә едирәм. Мәсәлән. М. Ф. Ахундзадәнин «Сәркүзәшти-мәрди хәсис» («Һаҹы Гара») комедијасынын тәдрисинә башлајаркән, әввәлҹә әсәрин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш кедир. Мәзмунун өјрәнилмәсини евә тапшыраркән шакирдләрә ашағыдакы суаллара ҹаваб вермәји тапшырырам:

1) Һаҹы Гаранын һансы һәрәкәтләри онун хәсис олдуғуну көстәрир?

2) Һаҹы Гараны јалан данышмаға нә вадар едир?

3) Һаҹы Гаранын аиләдәки мөвгеји нечәдир?

4) Һаҹы Гараны алдатмаг чәтиндир. Бу, нијә беләдир?

Шакирдләр әсәри охуја-охуја бир нөв «тәдгигат» апарыр, верилән суаллара ҹаваб ахтарырлар. Бу ахтарышларын нәтиҹәсиндә Һаҹы Гара образынын әсас ҹәһәтләри мә'лум олур.

Мән тез-тез **мүгајисә** методундан да бәһрәләнмәјә чалышырам. Профессор Һ. Балыјев «мүгајисәсиз, гаршылашдырмасыз дил дәрсини сују азалдылмыш дәјирмана бәнзәдир («Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы», 1996, сәһ. 111). Бу бәнзәтмәни ејни илә әдәбијјат дәрсләринә дә аид етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, бу метод охшар анлајышларын, образларын вә с. фәргләндирилмәси үчүн даһа кәрәкли олур. Шакирд интерференсија һадисәсинин (охшар анлајышларын гарышмасы вә гаршылашдырылмасы) тә'сири илә бә'зи анлајышлары дәјишик салыр. Мән дил дәрсләриндә ән чох ашағыдакы анлајышларын мәнимсәдилмәсиндә мүгајисә методундан истифадә едирәм: а) чохмә'налы сөзләр вә омонимләр; б) исимләрин II шәхс тәк мәнсубијјәт шәкилчиси (-ын) илә јијәлик һал шәкилчиси; в) III шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси илә тә'сирлик һал шәкилчиси (-ы^4); г) фе'лләрдә омоним шәкилчиләр (мәҹһул нөв, шәхссиз нөв вә гајыдыш нөв шәкилчиси -ын^4; иҹбар нөв вә тә'сирли фе'л дүзәлдән -дыр^4 шәкилчиси; бә'зи фе'ли сифәт шәкилчиси илә фе'лин тәсрифләнән форма шәкилчиләри (-малы^4; -асы вә с.; ғ) мүбтәда вә хитаб; д) табесиз мүрәккәб ҹүмлә илә һәмҹинс хәбәрли садә ҹүмлә; е) заман, ардыҹыллыг вә сәбәб-нәтиҹә әлагәләри вә с. вә и.

Әдәбијјат дәрсләриндә дә бу методдан кениш истифадә едирәм. Ән чох ашағыдакы һалларда бу метод көмәјимә чатыр; а) Бә'зи әдәби образларын мәнимсәдилмәсиндә. Мәсәлән: Хосров вә Ширинин, Хосровла Фәрһадын мүгајисәси (Н. Кәнҹәви «Хосров вә Ширин», X синиф); Ајдынла Огтај Елоғлунун мүгајисәси (Ҹ. Ҹаббарлынын «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» драмлары, XI синиф); б) Әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүәјјән анлајышларын өјрәдилмәсиндә. Мәсәлән: гошма илә кәрајлынын, бајаты илә рүбаинин, гәзәллә гит'әнин, мәзмунла форманын, сүжет хәтти илә композисијанын вә с. мүгајисәси.

Сон вахтлар тә'лимдә өзүнә хүсуси јер тутан методлардан бири дә **тестләрлә ишдир.** Али мәктәбләрә гәбулун тестләрлә апарылмасы бу методдан истифадәнин зәрурилијини бир гәдәр дә артырмышдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мәктәбләр тестләрә тапмаҹа кими бахыр, тәртиб етдикләри тестләрдә дә буну әсас тутараг даһа чох дүшүнҹәјә јох, јаддаша әсасланырлар. Мән белә һесаб едирәм ки, дил вә әдәбијјат дәрсләриндә дә шакирди дүшүндүрән, ону ахтармаға, мүһакимә јүрүтмәјә ҹәлб едән тестләр тәртиб етмәк олар. Бир нечә нүмунәни нәзәрдән кечирәк.

1. Һансы ҹавабда -дыр^4 иҹбар нөв шәкилчисидир?

А — О, дүнән кәлибрир; В — Ушаг өз һәрәкәтләри илә һамыны күлдүрдү; С — Бу јаз башга бир јаздыр; Д — Мәктубу тез јаздыр; Е — Бу, марагл ы китабдыр.

Көрүндүјү кими, бу тести јеринә јетирмәк үчүн шакирд дүшүнмәјә, мүгајисәләр апарараг әгли нәтиҹә чыхармаға мәҹбур олур. Чүнки -дыр^4 шәкилчиси «А» ҹавабында шәхс, «В» ҹавабында тә'сирли фе'л дүзәлдән, «С» вә «Е» ҹавабларында хәбәр, «Д» ҹавабында исә иҹбар нөв шәкилчисидир. Беләликлә. шакирд дөрд анлајышы мүгајисә едәрәк нәтиҹә чыхармалы олур. Бунун үчүн о,

ичбар нөвүн тәкчә шәкилчисини јох, дикәр әламәтләрини (мә'насыны, тә'сирли фе'лдән дүзәлмәси вә с.) дә билмәлидир.

Јахуд:

1. «Күш етмәјән насеһләрин
сөзүнә,
Тохунар агибәт бәла өзүнә»,—

мисралары Г. Закирин һансы тәмсилиндәндир?

А — «Вәфалы достлар һаггында», В — «Аслан, Гурд вә Чаггал»; С — «Түлкү вә Шир»; Д — «Хаин јолдашлар һаггында»; Е — «Дәвә вә Ешшәк».

Бу мисралар «Дәвә вә Ешшәк» тәмсилинин мәзмуну вә идејасы илә бағлыдыр. Әкәр шакирд Г. Закирин бүтүн тәмсилләриндән хәбәрдардырса, дүз чавабы тапмагда сәһв етмәз. Јери кәлмишкән, әдәбијјатә даир тәртиб едилән тестләрдә әкәр шакирд һәр һансы бир ситатын, әдәби нүмунәнин һансы әсәрдән олдуғуну тапмаг үзәриндә ишләдилирсә, бу ситат, нүмунә тәсадүфи сечилмәмәли, әсәрин мәзмуну вә идејасы илә һөкмән сәсләшмәлидир.

Мүәјјән мәгамларда шакирдләрин өзләрини дә тест тәртибинә чәлб етмәк олар вә мән бу тәчрүбәдән дә истифадә едирәм. Әлбәттә, бу тестләри диггәтлә јохладыгдан сонра онун јарарлы олдуғуна рә'ј верирәм.

Лингвистик тәһлил Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә етдијим методлардан, јоллардан биридир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу метод шакирдләрин нәзәри вә практик бачарыгларынын инкишафы үчүн ән јахшы васитәләрдәндир. Мән тәчрүбәдә нисбәтән аз јајылмыш лексик вә етимоложи тәһлил формаларындан да истифадәјә чалышырам. Фонетик тәһлил апараркән тәһлилә ән чох дејилиши илә јазылышы фәргләнән сөзләр чәлб едир, сөзүн дүзкүн јазылышы вә дүзкүн тәләффүзүнү, һеча вә вурғуну, данышыг сәсләринин нөвләрини мүәјјәнләшдирмәклә јанашы, һәм дә һечаларын нөвләрини, сөзүн аһәнк ганунуна табе олуб-олмамасыны тапмағы тәләб едирәм.

Беләликлә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә етдијим методларын мүхтәлифлији илә јанашы, онларын шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә нә дәрәчәдә ујғунлуғуну да нәзәрә алырам. Көһнә тә'лим методлары илә бәрабәр, јениләри илә (тестләрлә иш, програмлашдырма вә с.) дә иш апарыр, әсрләрлә тә'лимдә истифадә едилмиш методлардан да јарадычы, заманын руһуна ујғун формада фајдаланмаға чәһд едирәм.

СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ИЛӘ БАҒЛЫ ОРФОГРАФИК СӘҺВЛӘРИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРДӘ МҮСТӘГИЛЛИК ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Мәммәд АБДУЛЛАЈЕВ,

Гах рајону Гум кәнд орта мәктәбинин мүәллими, педагожи елмләр намизәди.

Шакирдләрдә мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси тәһсилин һуманистләшдирилмәси јолу илә јени педагожи тәфәккүрүн формалашдырылмасында башлыча јер тутур. Она көрә ки, мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси шакирдләрдә сәрбәст дүшүнмәк, үмумиләшдирмә апармаг, системләшдирмәк, мүгајисә етмәк, әлдә олунанлары тәчрүбәдә јохламагла мувафиг елми нәтичәјә кәлмәк вәрдишләри јарадыр.

Азәрбајчан дили тәдрисинин бүтүн саһәләри үзрә бу јөндә иш апармаг мүмкүндүр.

Шакирд јазыларындакы орфографик сәһвләр, хүсусән сөз јарадычылығы илә бағлы орфографик сәһвләр үзәриндә иш апараркән мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә даһа чох имкан вар.

Мүшаһидә вә мүәллимләрлә сөһбәтләр әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, тә'лим просесиндә чох заман сөз јарадычылығынын орфографија тә'лими илә әлагәсинә мүвафиг јер верилмир. Сөз јарадычылығы илә бағлы орфографик сәһвләр дикәр орфографик сәһвләрлә ејниләшдирилир вә онларын арадан галдырылмасында сөз јарадычылығынын хүсусијјәтләри нәзәрә алынмыр.

Сөз јарадычылығынын орфографија тә'лими илә әлагәсинә даир кифајәт гәдәр методик әдәбијјатын олмамасы да мүәллимләрин ишини хејли чәтинләшдирир. Буну нәзәрә алараг чохиллик тәчрүбә вә тәдгигат әсасында әлдә етдијимиз бә'зи нәтичәләри үмумиләшдирмәјә чалышдыг.

Тәчрүбә көстәрир ки, сөз јарадычылығы илә бағлы баш верән орфаграфик сәһвләрин әмәләкәлмә сәбәбләрини мүәјјәнләшдирмәк вачибдир.

Апардығымыз тәдгигат әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, шакирд јазыларындакы орфографик сәһвләрин 18—20 фаизи сөз јарадычылығы илә бағлыдыр. Һәмин сәһвләр, әсасән, бунлардыр:

1. Дүзәлтмә сөзләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, бәшәриәт (бәшәријјәт), сағчы (сағычы), дашлых (дашлыг), тутғун (тутгун), сечки (сечки).

2. Битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, радио гәбул едичи (радиогәбуледичи), дағ кечиси (дағкечиси), гара тојуг (гаратојуг), ағ бирчәк (ағбирчәк) ики мәртәбәли (икимәртәбәли), винт буран (винтбуран), пол силән (полсилән) вә с.

3. Битишик јазылан, лакин илк бахышда дефислә јазылан мүрәккәб исимләрә охшар бә'зи сөзләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, хаш-хаш (хашхаш), вәл-вәлә (вәлвәлә), Тәр-тәр (Тәртәр), гар-гара (гаргара) вә с.

4. Лексик-семантик јолла үмуми исимләрдән дүзәлән хүсуси исимләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, Чејран, Марал кими шәхс адларынын, Бадамлы, Туршсу кими јер адларынын, һәмчинин һејванлара верилән хүсуси адларын, (мәсәлән, Алабаш, Топлан, Ағзыгара, Гырат, Дүрат) кичик һәрфлә јазылмасына аид орфографик сәһвләр вә с.

Ону да гејд едәк ки, јазы ишләринә әсасланмагла башлыча орфографик сәһвләри габагчадан мүәјјәнләшдирмәк ишин бир тәрәфини тәшкил едир. Әсас мәсәлә исә бу саһәдә ишин истигамәт вә јолларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир.

Сөз јарадычылығы илә әлагәдар орфографија тә'лими даһа чох бирбири илә бағлы үч истигамәтдә апарылыр: а) сөзүн тәркибинин өјрәдилмәси илә әлагәдар; б) нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә; в) үмумиләшдиричи мәшғәләләрдә.

Сөзүн тәркибинин өјрәдилмәси просесиндә сөзүн мә'налы һиссәләри, лексик вә грамматик шәкилчиләрин хүсусијјәтләри, һәмчинин сөз јарадычылығы васитәләринин орфографијасына хүсуси диггәт јетирилир. Бу мәгсәдлә сөзүн тәркибинә көрә, сөз јарадычылығы үзрә вә орфографик тәһлилдән истифадә едилир вә тәһлилә даһа чох шакирдләрин орфографик сәһвләрә јол вердикләри сөзләр чәлб едилир.

Нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә сөз јарадычылығы үзрә ишин орфографија тә'лими илә әлагәләндирилмәси имканлары даһа чохдур. Исим, сифәт, фе'л вә зәрфлә бағлы бу саһәдәки иш мөвчуд билијин дәринләшмәсинә вә кенишләндирилмәсинә хидмәт едир. Грамматик ојун вә програмлашдырылмыш тә'лим елементләриндән истифадә шакирдләрин марағына сәбәб олур. Онлар мүстәгил дүшүнүр, сәрбәст чаваблар мүәјјәнләшдирир вә өз фикирләрини әсасландырмаға чалышырлар. Грамматик ојуна аид бир нүмунә: **ағ, гыз, даш** кими садә сөзләрә икинчи тәрәф артырмагла мүхтәлиф мүрәккәб сөзләр дүзәлтмәк тапшырылыр вә јахуд ики шакирд «гара» сөзүнә

икинчи тәрәф артырмагла мүхтәлиф мүрәккәб исимләр дүзәлдир. Мәсәлән: 1-чи шакирд **гаратојуг**, 2-чи шакирд **гараағач** сөзүнү сөјләјир. Ојун белә давам едир, мәғлуб олан ојундан чыхыр, ону башгасы әвәз едир. Галан шакирдләр исә дејилән мүрәккәб сөзләри јазырлар. Шакирдләр «гара» сөзүнә икинчи тәрәф артырмагла гаратојуг, гараағач, гаратикән, Гарашәһәр, Гаратала (кәнд), Гарамешә (кәнд), Гарабалдыр (кәнд), Гарабулаг (кәнд), Гарачај (кәнд), Гарасу (кәнд), Гарабағ, Гарадағ вә с. кими мүрәккәб сөзләр дүзәлдирләр. Шакирдләрин гејдләри нәзәрдән кечирилир, орфографик сәһвләр мүәјјәнләшдирилир. Бу заман ајдын олур ки, Гарашәһәр, Гарабағ, Гаратикан кими мүрәккәб исимләри ајры јазмышлар. Мүсаһибә әсасында мә'лум олур ки, онлар бу мүрәккәб исимләри охшар тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргләндирә билмирләр. Бунларын арасындакы фәргин мүәјјәнләшдирилмәси шакирдләрә бөјүк көмәк көстәрир. Бу заман онлар мүгајисә әсасында ајдын һисс едирләр ки, мүрәккәб исим әшјанын адыны билдирир, бир вурғу илә дејилир вә бирликдә јазылыр. Сөз бирләшмәсинин тәрәфләри исә мүстәгил вурғу илә дејилдији үчүн ајры јазылыр, буна **гара күн, гара парча** бирләшмәләрини мисал көстәрмәк олар.

Шакирдләр әлавә мисаллар тапмагла өз сәһвләрини бир даһа ајдын баша дүшүрләр. Јазыларын тәһлили көстәрир ки, мүрәккәб исимләрин бир һиссәси, мәсәлән, **тозсоран, палтарасан, күнәбахан, винтбуран** формал чәһәтдән фе'ли сифәт тәркибләринә охшадығындан шакирдләр онлары фәргләндирә билмир, нәтичәдә орфографијасында чидди сәһвләрә јол верирләр. Бу чүр орфографик сәһвләр һәмин мүрәккәб сөзләрин охшар фе'ли сифәт тәркибләри илә, мәсәлән, јер әкән, китаб охујан, хәбәр алан вә с. мүгајисәси әсасында ајдынлашдырылыр. Бу да шакирдләрин өз сәһвләрини даһа шүурлу дәрк етмәләринә көмәк көстәрир.

Дәрсдә бу мәгсәдлә ашағыдакы мүгајисә характерли әјани васитәдән истифадә едилир.

КҮНӘБАХАН

1. Мүрәккәб исимдир.
2. Нә? суалына чаваб верир.
3. Бир вурғу илә дејилир, битишик јазылыр.

КИТАБ ОХУЈАН (ШАКИРД)

1. Фе'ли сифәт бирләшмәсидир.
2. Һансы? суалына чаваб верир.
3. Тәркибиндәки сөзләр мүстәгил вурғу илә дејилир, ајры јазылыр.

Әлавә мисаллар үзәриндә апарылан иш шакирдләрин билијини даһа да кенишләндирир. Тәшкил етдијимиз тәчрүбә дәрсләриндә програмлашдырылмыш тә'лим елементләриндән истифадә шакирдләрин марағына сәбәб олур. Онларда мүстәгиллији инкишаф етдирир вә бир сыра мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсини, орфографијасыны даһа јахшы өјрәнмәләрини тә'мин едир. Буна аид бир нечә нүмунә верәк.

КАРТОЧКА 1.

1. Ән учабојлу тахыл биткиси һансыдыр?
2. Ев әшјаларынын һансынын ады мүрәккәб сөздүр?
3. «Сорушмаг» сөзүнүн синонимини тапын?

КАРТОЧКА 2.

1. Тикинтидә истифадә олунан ағач материалына бирликдә нә дејилир?
2. Һансы гуш ағач һәкими адланыр?
2. «Кетмәк» сөзүнүн синонимини тапын?

КАРТОЧКА 3.

1. Кејим шејләринин һансынын ады мүрәккәб сөздүр?
2. «Дәрә» сөзүнү антоним илә бирликдә јаз.
3. «Охуја-охуја» сөзүндә нечә көк вар?

Карточкалар шакирдләрә верилир вә јахуд да магнитафонда сәсләндирилир. Шакирдләр мүстәгил вә сәрбәст дүшүнмәклә чаваблары јазырлар. Ахырда мүәјјәнләшдирилмиш сөзләрин (гарғыдалы, палтарасан, хәбәр алмаг, тахта-шалбан, ағачдәлән, јола дүшмәк, дәрә-тәпә вә с.) әмәлә кәлмә јоллары изаһ едилир, шакирдләрин гејдләри нәзәрдән кечириләрәк орфографик сәһвләр үзәриндә иш апарылыр.

«НАДИР ШАҺ» ФАЧИӘСИНИН ТӘДРИСИНДӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ

Интизар НӘБИЈЕВА,

Сураханы рајонундакы, 104 сајлы орта мәктәбин али категоријалы мүәллими.

Тарихимиздән бәллидир ки, халгымыз әсарәт алтына дүшмәји һеч вахт гәбул етмәмиш, азадлығыны ганы баһасына горумаг үчүн күчлү дүшмәнләрә, истилачылара гаршы заман-заман мүбаризә апармышдыр. Азәрбајчан торпағы чохлары үчүн јағлы тикә тимсалында олмуш, бу да улуларымызы вахташыры фәлакәтләрлә үз-үзә гојмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, XXI әсрин астанасында халгымыз өз азадлыг салнамәсинә јени бир сәһифә јазды.

Зәнчирләр, буховлар гырылды, рус империјасынын әсарәтиндән хилас олдуг. Ағыр мүһарибә илә мүшајиәт едилән бу азадлыг мүбаризәсиндә инамла аддымлајан халг өзүнүн мүстәгил дөвләтини гурмаға башлады. Инди бизим гаршымызда чох мәс'улијјәтли, чох мүгәддәс бир али мәгсәд вар: букүнкү кәнчлији елә тәрбијә етмәлијик ки, онлар бөјүк гурбанлар һесабына газанылмыш бу мүстәгиллији горуја билсин, дөвләтчилијимизин кешијиндә мәтанәтлә дајанмағы бачарсын, лазым кәләндә Вәтән үчүн чанындан кечмәјә һазыр олсун. Тәһсил ислаһатынын мағзиндә бу мәгсәд өн плана чәкилмишдир вә мәктәб тәчрүбәсиндә мүәјјән уғурлар газанылмышдыр.

Бу мәгсәд әхлаги кејфијјәтләрин формалашдырылмасы бахымындан даһа кениш имканлары олан әдәбијјат фәннинин јарадычылыгла, јени елми-методик әсасларла тәдрис едилмәсини вәзифә кими гаршыја гојур.

Һаггында бәһс едәчәјимиз «Надир шаһ» фачиәсиндә бу фикри долајысы илә тәсдиг едән мараглы мәгам вар:

«Әввәлинчи јолчу. — Нә үчүн тәәччүб едирсән, ај балам?! Һәр шеј тәрбијә иләдир. Инсана нечә тәрбијә верәрсән, елә дә олар...».

Бу күн ишғал алтында фәрјад гопаран торпагларымызын һәмвәтәнләримизи һараја сәсләдији бир заманда бүтүн мөвзуларын тәрбијәви имканларындан максимум јарадычылыгла истифадә етмәли, балаларымызын вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирмәлијик.

Н. Нәримановун «Надир шаһ» фачиәсини 10-чу синифдә тәдрис едәркән һәмин истигамәтдә апардығым ишин сәчијјәви мәгамларыны бурада әһатә едирәм.

Әсәрин тәдрисинә башларкән өнчә «Надир кимдир?» суалына чаваб ахтарырыг. Надир шаһ Әфшар (әсл ады Надиргулу) Иран шаһы Әфшар тајфасындандыр. 1726-да шаһ II Тәһмасибин сәркәрдәси олмуш, Сәфәви дөвләтинин бир чох торпагларыны зәбт етмиш, түрк вә әфганлара гаршы мүһарибәләр апармышдыр. 1732-чи илдә II Тәһмасиби тахтдан салмыш, онун оғлу азјашлы III Аббасы шаһ е'лан етмиш, өзү исә гәјјум кими дөвләти идарә етмишдир. III Аббасын өлүмүндән сонра исә (1736, феврал) Муған гурултајында өзүнү шаһ е'лан едәрәк сәфәвиләр сүлаләсинин һакимијјәтинә сон гојмушдур. Надир шаһ мәркәзләшдирмә сијасәти јеритмиш, Әфганыстана, Шимали Һиндистана вә с. јерләрә јүрүшләр етмиш (1737—1739), Дehлини тутмуш (1739), истилачы мүһарибәләр нәтичәсиндә бөјүк дөвләт јаратмышдыр. Надир шаһ дөврүндә Азәрбајчан әразиси Иран дөвләтинә дахил едилмишдир... Надир шаһ суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр. Онун өлүмүндән сонра Иран дөвләти зәифләмиш, Азәрбајчанда мүстәгил ханлыглар јаранмышдыр». Бу мә'лумати даһа габарыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн дикәр бир мәнбәдән дә фајдаланырыг. Шакирдләрин диггәти Мирзә Адыкөзәлбәјин «Гарабағнамә»синә чәлб

едилир. Гырх доггузунчу сәһифәдә Надирин шаһлыға кәлмәси факты белә ачыгланыр: «Тәрсинә доланан фәләкин... һәрәкәти нәтичәсиндә Сәфәви падшаһларынын дөвләт күнәши батмаға башлады... Ахырда Гырхлы Надир шаһ Әфшарын дөвләт вә рәшадәтинин күләји... Хорасан вилајәтиндән олан... Әбиверд тәрәфиндән әсмәјә башлады... (Бир чох мүһарибәләрдән сонра Надир шаһ) кениш бир сәһрадан ибарәт олан Муған чөлүндә гышлаг бинасыны гојду. Имарәт вә отаглар бина етдирди.

...Јүз мин нәфәрә јахын бөјүк фәзиләтли адамлар вә әмирләрин башчылары чәм олуб гурултај ачылды... һәмин гурултајда Надир өзүнү шаһ е'лан етмишдир».

Надир бөјүк бир мәмләкәти горху, ваһимә ичәрисиндә сахлајан гулдурдур. Әсәрдә тәсвир едилир ки, о, атасы Имамгулувердинин јолуну давам етдирир, гәтл вә гарәтлә мәшғул олур, ханиманлар дағыдыр, обалары виран, аналары ағлар, гыз-кәлинләри, көрпә-фиданлары көзүјашлы гојур. Гулдур Надирин хасијјәтиндәки башлыча чәһәтләр образлардан биринин дили илә чох тутарлы ифадә едилмишдир:

«...Амма јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк. Имамгулуверди өлдү, јериндә оғлу Надири гојду. Ондан да бетәр, ондан да залым. Кенә Имамгулуверди ахыр вахт бир аз адамлара рәһм едирди, амма бу еви јыхылмышда бир зәррә гәдәр рәһм јохдур. Һансы кәндә дүшсә, ораны алт-үст едиб, виран едир».

Бәли, Надир белә Надир иди. Әлбәттә, биз «Надир шаһ» фачиәсинә мурачиәт едәркән һеч дә Сәфәвиләр һакимијјәтинин ифласы, јахуд Азәрбајчан кими бир дөвләтин Иран ханәданына табе етдирилмәсини тәгдир етмәк фикриндә дејилик. Бунлар, әлбәттә, бизим үрәк ағрыларымыздыр. Бу әсәрин тәдриси просесиндә башлыча мәгсәдимиз исә онда вәтән, милләт, халг, дөвләт һаггында дејилмиш ағыллы, тутарлы фикирләри өн плана чәкмәклә кәнчләримизин вәтәнпәрвәрлик һиссләрини зәнкинләшдирмәк, күчләндирмәкдир.

Надир халг үчүн — өлүм, гәтл, гарәт, фачиә демәк иди. О, һәтта оғлуна — Рзагулуја да өз тәрбијәсини ашыламышды. Рзагулу чох бөјүк һәјәчанла атасынын нөвбәти сәфәрдән гајытмасыны көзләјир; атасы ону да нөвбәти сәфәрә — јә'ни гулдурлуға апарачағына сөз вермишдир. Һәјат јолдашынын, нәчиб бир түрк гызы олан Күлчаһанын јалварышлары мүгабилиндә көзләрини өртмүш Надир дејир: «Сән нә данышырсан, өврәт? Һәркаһ Рзагулуда мәндә олан һүнәр олмаса, она мән оғул демәрәм? Чох әчәб едир ки, индидән тәдарүкүнү көрүр. Мән атамын јерини тутан кими, о да кәрәкдир мәним јерими тутсун!...». Беләликлә, нагис тәрбијә, нагис, башлычасы исә, чәмијјәт үчүн горхулу адамларын мејдана чыхмасына сәбәб олурду.

Ел ағсаггалы, мүдрик бир гоча олан Чавад бачысы оғлунун ахытдығы ганлардан дәһшәтә кәлир, ону доғру јола, вәтәнә, милләтә хидмәт көстәрмәјә сәсләјир: «...Вәтәнимиз әлдән кедир, зијарәткаһларымыз, јерләримиз өзкә тајфаларын әлләринә кечир. Милләтимиз күнбәкүн зәлил, мәшәггәтдә булунур; әкин јох, бичин јох, нечә кәндләрдә ачлыг башланыб. Халг чәјиртқә кими гырылыр...

Надир! Дүнјада ад газанмаг ики јол илә олур: јаманлыгла вә бир дә јахшылыгла... Јахшылыгла ад газанмаг һәр шәхсин һүнәри дејил. Јахшылыг едән шәхсин ады нәинки өз сағлығында вә һәтта өләндән сонра да дилләрдә зикр олунур.

...Рәвадырмы ки, инсан билә-билә көзәл сифәтләрини пуч едиб, јаман сифәтләри гәбул едә?

...Ахыр сөзүм будур ки, ...фикрини, зикрини, күчүнү сәрф едәсән милләт вә вәтән јолунда. Бизим атадан, бабадан галан јерләримизи дүшмәнин әлиндән гуртар, гојма зијарәткаһларымыз гејри тајфаларын әлиндә гала».

Бурада Чавадын үрәк сөзләрини, гәлб јанғысыны, вәтәнә сонсуз мәһәббәтдән доған һычгыртысыны, гејрәт һиссини, дүшмәнә нифрәтини габарыг чатдырырам. Әлавә едирәм ки, бу сөзләр бу күн бизим һәр биримиз үчүн дөјүш чағырышыдыр.

Дүшмән ајаглары алтында инләјән торпагларымыз, дашы даш үстә галмајан әсир рајонларымыз, ишкәнчә вә һәгарәтә, тәһгир вә алчалмалара мә'руз галан вәтән өвладлары — әсирликдә чан верән сојдашларымыз бизи интигама, әбәди гәләбәјә, сон «олум, ја өлүм!» савашына сәсләјир!.. Бурада Чавадын мүдрик чүмләләрини бир даһа хатырладыр, дүшмәнә нифрәт һиссини күчләндирирәм: «Дағылмыш вәтән јурду итмиш, аһ-зары үрәк дағлајан милләт сәнин кими бир аслан көзләјир. Дурма, оғлум!».

Бәли, ағсаггалын сөзүнү ешитмәк бизим милләтин ганына ишләмишдир. Одур ки, Надир дә бу гејрәтли ел ағсаггалынын сөзләрини ешидир, гәбул едир: «Дајы! Сәнин сөзләрин мәни ајылтды... бундан сонра вәтәнин фикриндә олмалыјам!.. Бу гылынч вәтәнин јолунда ишләнәчәкдир!».

Надир оғлуна да белә нәсиһәт верир: «Инсан кәрәк ағлы илә, јахшылыгла ад чыхартсын. Мән дүз јолдан азмыш имишәм. Бундан сонра гылынчыны анчаг вәтән јолунда чыхарт. Оғлум, дүшмәнләр вәтәнимизи тармар едирләр, мүгәддәс јерләримизи әлдән алырлар... Вәтәнә көмәк едәк, белә бир јолда ад чыхартмаг бөјүк сәадәтдир!».

Бурада шакирдләрә хатырладырыг ки, Гарабағ дөјүшләриндә јүзләрлә гејрәтли вәтән өвладлары мәһз бу амал уғрунда шәһидлик зирвәсинә јүксәлдиләр. Сиз дә һәр ан бу јолун јолчусу олмаға өзүнүзү сәфәрбәр етмәлисиниз.

Әсәрдә Надирин һәрби јүрүшләри, гәләбә мүждәләри халгы үрәкдән севиндирир: «Хош о милләтин һалына ки, Надир кими көмәји вар! Хош о гошунун һалына ки, Надир кими сәрдары вар!!!».

Әсәрдә Надир гәһрәман бир сәркәрдә, әдаләтли бир шаһ, ағыллы бир сијасәтчи кими тәсвир едилир. Сисиан елчисинә Надирин вердији чаваб онун һөрмәтини даһа да артырыр: «...Көрүнүр халгыныз зәрбидәстими көрмәјиб, јохса бу тәклифләри мәнә етмәзди. Инсафдырмы ки, ата-бабамыздан галан јерләри аласыныз, мүгәддәс јерләримизи гарәт едәсиниз вә бизим гүввәмиз ола-ола сизин хејриниз олан шәртләри гәбул едәк? ...Ханыныз ики саатадәк Хорасанын гәл'әсини кәрәк азад етсин! Вә илла бу күн шәһәри алт-үстә чевирмәк, аналары баласыз, балалары анасыз гојмаг мәним борчум олсун! Инди бујурун!».

Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны даһа да аловландырмаг, онлары да дүшмәнә нифрәт һисини күчләндирмәк үчүн Надирин шәхси шүчаәтинин, чәсурлуғунун вә горхмазлығынын тәсвири илә бағлы мәгамларын үзәриндә, хүсусилә дајанырам.

«Фикримдә вәтәнә рөвнәг вермәкдән, ону дүшмәнин зүлмүндән, мәшәггәтиндән гуртармагдан башга бир шеј јохдур!» кими чүмләләри мәтндән сечдирир, тәһлилдә онлары хатырлатмағы тәләб едирәм.

Вәтәнин тәрәггиси уғрунда чарпышан Надирин тахтына көз дикән хаинләр дә тапылыр. Сарајлара хас олан һакимијјәт чәкишмәләри Надирин дә сәлтәнәтиндән јан кечмир. Јеканә баласы Рзагулу бу хәјанәтин гурбаны олур; дүнја ишығындан һәмишәлик мәһрум олур. Сон нәтичәдә Надирин өзү дә хаинчәсинә гәтлә јетирилир.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Надир шаһын өлүмүндән сонра башыбәлалы мәмләкәтимиз јени бир мүсибәтлә үзләшир: Азәрбајчан ханәданы парчаланараг ханлыглара бөлүнүр. Вә... бизим бу күнкү фачиәләримизә јени бүнөврә гојулур. Ирәван ханлығы, Гарабағ ханлығы вә дикәр тарихи торпагларымыз јаваш-јаваш әлдән кедир. Әсәрин тәһлилинә һәср едилән сонунчу дәрс саатында шакирдләр мәним јекун сөзүмү сәмимијјәтлә, һәјәчанла динләјирләр: Инди, еј милләтимин кәнч өвладлары! Өзүнүзү дәрк един, фачиәләримизи дәриндән анлајын. Әзәли торпагларымызын бүтөвлүјү вә әбәди Гәләбә уғрунда мүбаризәләрә өзүнүзү һазырлајын, гәлбиниздә анчаг бир севкинин атәши бәрг вурсун — Вәтән севкиси! Үрәјиниздә бир ешгин симфонијасы сәсләнсин — Вәтән ешги! Көнлүнүздә бир мәһәббәт ришәләнсин — Вәтән мәһәббәти!!!

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ МӘЗМУНУНА ДАИР ҮЧ МӘСӘЛӘ БАРӘДӘ

Әнвәр АББАСОВ,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин шө'бә мүдири, педагожи елмләр намизәди.

Тәҹрүбә көстәрир ки, тәһсилин мәзмуну нә гәдәр јениләшдирилсә дә, ҹәмијјәтин инкишафы онун үзәринә вахташыры гајытмаг, артыг актуаллығыны итирмиш вә јениләшдирилмәсинә еһтијаҹ дујулан мәсәләләри бир даһа өјрәнмәк зәрурәтини доғурур. Бу бахымдан Азәрбајҹан дили тә'лиминин мәзмунунда һәлл едилмәли мәсәләләр чохдур. Ислаһат програмынын һәјата кечирилдији һазыркы шәраитдә һәмин мәсәләләрин үмумтәһсил мәгсәди бахымындан ҹидди олдуғуну вә онларын бәрәсиндә дүшүнмәјин ваҹиблијини нәзәрә алараг бу мәгаләдә ашағыдакы мүлаһизәләри сөјләмәји лазым билдик.

Биринҹи. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндән систематик курс V синифдән башлајараг тәдрис олунур. Програмдакы бүтүн материалларын хәтти принсипә әсасланмагла дүзүлмәси орадакы материалларын јүксәлән хәтт үзрә ардыҹыллыгла сыраланмасына шәраит јарадыр. Она көрә дә V синифдә фонетика, лексиколокија, фразеолокија, сөз јарадыҹылығы, морфолокија (исим, сифәт, сај, әвәзлик), VI синифдә морфолокија (фе'л, гошма, бағлајыҹы, әдат, модал сөзләр, нида), VII синифдә синтаксис (садә ҹүмлә синтаксиси), VIII синифдә синтаксис (мүрәккәб ҹүмлә синтаксиси) өјрәдилир. Бу ардыҹыллыг дилчилик анлајышларынын синтактик әсасда өјрәдилмәси имканларыны минимума ендирир. Мәнтиги олараг фәндахили, бөлмәләрарасы әлагәләрдән истифадә олунмасы еһтималы азалыр. Бу иш јалныз мүәллимләрин шәхси тәшәббүсү һесабына јеринә јетирилир. Бундан әлавә, Азәрбајҹан дили тә'лиминин нәзәри аспекти гүввәтләнмиш олур. Нәтиҹә е'тибарилә практик мәгсәдин һәјата кечирилмәси бахымындан онун тәдрисиндә чатышмазлыглар јараныр.

Азәрбајҹан дили тә'лиминдә бу вәзијјәтин арадан галдырылмасы үчүн илк нөвбәдә онун синтактик әсасда өјрәдилмәсинин имканларыны кенишләндирмәк ваҹибдир. Бу, дил тә'лиминин өз дахили мәнтигиндән доған тәбии бир зәрурәтдир. Чүнки бүтүн анлајышлар, изаһлар әсас синтактик ваһидләрин васитәсилә верилир. Бир һалда ки, фикирләр ҹүмләләрлә чатдырылыр, демәли, ҹүмлә һаггында вә еләҹә дә бә'зи синтактик анлајышлар барәдә илкин тәсәввүрләрин јарадылмасы еһтијаҹы гачылмаз зәрурәт кими мејдана чыхыр.

Һәлә 70-ҹи илләрин әввәлләриндә јени програма кечәркән Азәрбајҹан дили тәдрисинин дахили мәнтигиндән доған бу мүһүм мәсәлә диггәт мәркәзиндә дајанмышдыр: V синифдә «Фонетика» бөһсиндән әввәл «Синтаксис» курсу дахил едилмишдир.

Мә'лумдур ки, синтаксис ибтидаи синифләрдә дә тәдрис олунур. Даһа конкрет десәк, «ибтидаи синифләрдә бүтөвлүкдә синтаксис дејил, онун елементләри өјрәдилир» (Ј. Ш. Кәримов, «Ибтидаи синифләрдә ана дилинин тәдриси методикасы», «Маариф», Б. 1997, сәһ. 315). Бу, шакирдләрдә синтаксисә даир мүәјјән ибтидаи тәсәввүрләр формалашдырса да, V синифдән е'тибарән систематик курсу өјрәтмәк үчүн зәмин ролуну ојнаја билмир. Бу бошлуғу мәһз синтаксисә даир бүтөв курс боју шакирдләрә растлашаҹаглары ән зәрури синтактик билик, баҹарыг вә вәрдишләри ашыламагла долдурмаг мүмкүн олар.

Одур ки, «ибтидаи синтаксис курсу» адландырылан һәмин материал 30 илә јахын бир дөвр әрзиндә мүһүм практик әһәмијјәтә малик материал кими програм вә дәрсликләрдә өзүнә јер тутмушду. Ибтидаи синтаксис курсунун лингводидактик проблемләри тәдгигат објектинә чеврилмиш, методист алимләримиз тәрәфиндән өјрәнилмишдир. Узун иллик тәҹрүбә просесиндә ибтидаи синтаксис курсунун нәзәриметодик әһәмијјәтиндән сөһбәт ачылмыш, онун систематик Азәрбајҹан дили курсундакы јери вә ролу хүсуси олараг гејд едилмишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ибтидаи синтаксис курсу бир нечә ҹәһәтдән Азәрбајҹан дили тәдрисинин сәмәрәлилијинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

1. Шакирдләр дурғу ишарәләринә аид мүвафиг баҹарыглары әввәлҹәдән мәнимсәјә билирләр.
2. Морфоложи анлајышларын синтактик әсасда өјрәдилмәсинә имкан јараныр.
3. Шакирдләрин VII—VIII синифләрдә өјрәнәҹәкләри «Синтаксис» бөһси үчүн зәмин һазырланыр.

Бүтүн бунлар ибтидаи синтаксис курсунун V синфин програмына кәтирилмәси вә онун ибтидаи мәрһәлә илә әсас мәрһәлә арасында шакирдләрә өјрәдилмәсинин ваҹиблијини көстәрир.

Икинҹи. Орта үмумтәһсил мәктәбинин икинҹи мәрһәләси әсас тәһсил адланыр. Бу мәрһәлә дә өзүнәмәхсус мәзмуна малик олмагла дикәрләриндән фәргләнир вә әһатә етдији фәнләр гаршысында өзүнүн мәгсәд вә вәзифәләри бахымындан мүәјјән тәләбләр гојур. Бу тәләбләр шакирдләрә ән ваҹиб һәјати билик, баҹарыг вә вәрдишләр вермәк бахымындан сәҹијјәви хүсусијјәтләри илә сечилир. Азәрбајҹан дили бу фәнләрин ичәрисиндә хүсуси олараг диггәти ҹәлб едир. О, бир фәнн олмагдан әлавә, тә'лим дили кими шакирдләрин нәинки мәктәб һәјатында, ејни заманда бүтөв фәалијјәтиндә ән мүһүм үнсијјәт васитәси ролуну ојнајыр. Бүтүн бунлара бахмајараг, һазырда Азәрбајҹан дили тә'лиминин мәзмуну елә гурулмушдур ки, шакирдләр әсас тәһсил мәрһәләсини баша вурмамыш VIII синифдә Азәрбајҹан дилиндән систематик курсу тамамламалы вә онунла видалашмалы олурлар. Беләликлә, дилин аҹар ролуну ојнајан вә практик нитг вәрдишләринин формалашдырылмасында хүсуси әһәмијјәт кәсб едән грамматик анлајышларын баҹарыг вә вәрдишләр формасына салынараг мөһкәмләндирилмәси имканлары зәифләјир.

Әсас тәһсил IX синифдә баша чатдығындан шакирдләр Азәрбајҹан дилиндән систематик курса даир әлдә етдикләри билик, баҹарыг вә вәрдишләр үзрә бир ил сонра имтаһан вермәли олурлар.

Тәҹрүбәләр көстәрир ки, белә бир зиддијјәтин олмасы шакирдләрин Азәрбајҹан дили үзрә тә'лим мүвәффәгијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрир. Онларын мәнимсәмиш олдуглары биликләрин, еләҹә дә нитг вәрдишләринин даһа дүзкүн вә објектив гијмәтләндирилмәсиндә чәтинликләр јараныр. Орта тәһсили баша вурдугдан сонра али мәктәбә гәбул заманы шакирдләрин бир даһа тест формасында олан грамматик тапшырыглар системи илә растлашмалары онларын бу билик, баҹарыг вә вәрдишләрә даһа јахындан јијәләнмәләрини тәләб едир.

Бурада илкин вәзифә мәктәб курсунун тә'лим әһәмијјәтини артырмагдан ибарәтдир. Бунун үчүн онун практик истигамәтини күҹләндирмәк, нәзәрдә тутулмуш анлајышларын функсионал јолла верилмәси имканларыны кенишләндирмәк лазымдыр.

Ән башлыҹасы систематик курсун дөрд илдә дејил, беш ил мүддәтиндә өјрәдилмәси стратежи бир хәтт кими нәзәрдә тутулмалыдыр. Курсун баша чатмасы тәһсил мәрһәләсинин тамамланмасы илә үст-үстә дүшмәлидир.

Үчүнҹүсү. 1993-ҹү илдән е'тибарән Азәрбајҹан дили тә'лими системинә јени бир курсун әлавә олунмасы мүһүм әһәмијјәтә малик һадисә кими гејд олунур. Хүсусилә үмуми дилчилик, нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат мәсәләләринин програмларда өзүнә јер тутмасы вә шакирдләрә чатдырылмасынын әһәмијјәтиндән данышылыр.

Доғрудан да, шакирдләрин лингвистик тәфәккүрүнүн формалашдырылмасынын мүһүм васитәси кими чыхыш едән үмуми дилчилик мәсә-

ләләри әввәлҹәдән дилчилијә аид әлдә олунмуш биликләрә әсасланмагла ону мөһкәмләндирир, тамамлама мөвгејиндә чыхыш едир. Ушаглар дилин маһијјәти, мејдана кәлмәси, инкишафы, еләҹә дә мүһүм үнсијјәт васитәләриндән бири кими јазынын нөвләри, онларын әһәмијјәти вә саир мә'луматлары өјрәнмәклә дилин иҹтимаи һадисә кими хүсусијјәтләринә даһа јахындан бәләд олур, онун ҹәмијјәтдәки ролуну дәриндән дәрк едирләр. Әдәби дил, онун үслублары һаггында әввәлҹәдән практик шәкилдә мәнимсәдикләрини вә нәзәри үмумиләшдирмәләр јолу илә мөһкәмләндирәрәк системә салырлар. Үслубларын бирләшмә вә ајрылма ҹәһәтләрини өјрәнирләр.

Бүтүн бунларла јанашы, бә'зи мүбаһисәли мәсәләләрин олдуғу да гејд едилмәлидир.

Бу мәсәләләрдән бири IX—XI синифләрдә Азәрбајҹан дили курсунун нечә адландырылмасы илә бағлыдыр. Бә'зи мүтәхәссисләр һәмин курсун систематик курсдан нисбәтән фәргләндијини, әввәлҹәдән өјрәниләнләри үмумиләшдирмәк вә системә салмаг бахымындан өзүнәмәхсуслуғуну әсас көтүрәрәк, ону хүсуси курс адландырырлар.

Дикәрләри исә курсун орта үмумтәһсил системиндәки мөвгејини вә ролуну нәзәрә алараг она Азәрбајҹан дилиндән систематик курсун бир һиссәси кими јанашыр, мәзмунундакы материаллары әввәлки мәрһәләнин әһәмијјәтли давамы кими гијмәтләндирирләр.

Һәр ики фикрин ирәли сүрүлмәсинә әсас вардыр. Мөвҹуд вәзијјәтдән ирәли кәлән һәмин гијмәтләндирмәләрдә објективлик Азәрбајҹан дилинин һазыркы мәзмунда өјрәдилмәси илә бағлыдыр. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, хүсуси курс елмин мүәјјән конкрет саһәсинә аид олмагла шакирдләрин биликләрини дәринләшдирмәк, бачарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк мәгсәди күддүјүндән орта үмумтәһсил мәктәбинин програмына әлавә олараг тәдрис едилир. Бә'зән дә онлар факултатив курсларда, груп вә дәрнәк мәшғәләләриндә апарылыр. Она көрә дә хүсуси курс анлајышындан истифадә етмәклә Азәрбајҹан дили тәһсилинин сонунҹу мәрһәләсини гијмәтләндирмәк елми-методики ҹәһәтдән јанлыш һесаб олунур.

Еләҹә дә IX—XI синифләр үчүн програм материалларына систематик курсун бир һиссәси кими дә бахмаг олмаз. Систематик курс орта тәһсилин икинҹи мәрһәләсиндә баша чатдырылыр. Вә өзүндә дил тә'лими бахымындан һәлледиҹи һесаб едилән ән мүһүм лингвистик анлајышлары үмумиләшдирир. Бу курс биткинлији илә сечилир. Онун мәзмунундакы анлајышлар нәзәри вә практик ҹәһәтдән фајдалылығына көрә узун илләрин сынағындан кечәрәк өзүнү тәсдигләмиш материаллар кими әһәмијјәт кәсб едир.

IX—XI синифләрдә тәдрис олунан материаллар әввәлкиләри мүәјјән мә'нада давам етдирмәк вә үмумиләшдирмәк бахымындан әһәмијјәтә маликдир. О, әслиндә орта тәһсил мәрһәләсинин мәзмунуна дахил олан материал кими сәҹијјәви хүсусијјәтләр дашыјыр. Лакин инди онун IX синифдә, јә'ни икинҹи мәрһәләнин сон синфиндән башлајараг, үчүнҹү мәрһәләдә давам етмәсини, мәнтиги ҹәһәтдән дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Одур ки, Азәрбајҹан дили тә'лими мәзмунун орта үмумтәһсил мәктәбинин мәрһәләләри үзрә (I—IV синифләр — **ибтидаи**, V—IX синифләр — **әсас**, X—XI синифләр — **орта** тәһсил) гурулмасы зәрурәтиндән ирәли кәлән бир вәзифә кими белә бир ујғунсузлуғун арадан галдырылмасы ваҹиб проблем кими һәлл едилмәлидир.

Нәһајәт, јухары синифләрдә Азәрбајҹан дили тә'лиминин даһа чох нәзәри истигамәтдә гурулмасы курсун мәзмунундакы әдәби дил, нитг мәдәнијјәти, үслубијјат кими практик дилчилијә аид материалларын характери илә зиддијјәт тәшкил едир. Шакирдләр белә дил материалларыны практик дил нүмунәләри үзәриндә мүшаһидә апармаг, ишләмәклә мәнимсәмәлидирләр. Онларын тә'лим көстәриҹиси әдәби дилин үслубларында көзәл нитг (јазылы вә шифаһи) нүмајиш етдирә билмәләри олмалыдыр.

Бундан әлавә, ашағы синифләрдә

өјрәндикләри фонетик, лексик, фразеоложи, грамматик вә с. материалларла бағлы билик, бачарыг вә вәрдишләри тәкрарламалы, мөһкәмләндирмәли вә гисмән нитг мәдәнијјәти, үслублар зәмининдә кенишләндирмәлидирләр. Әлбәттә, бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн илкин олараг орта тәһсилин мәзмунуна кәтирилән вә өз дөврүндә әвәзсиз рола малик олан IX—XI синифләр үчүн Азәрбајҹан дили дәрсликләри јенидән нәзәрдән кечирилмәлидир. Сон једди илә јахын бир дөврдә өзүнү доғрултмајан вә практик әһәмијјәти олмајан материаллар чыхарылмалы, систематик курсла бағлылыг күчләндирилмәлидир.

Азәрбајҹан дилинин ана дили, дөвләт дили кими функсијаларынын кәнҹ нәслә даһа сәмәрәли формада өјрәдилмәси үчүн илк нөвбәдә онун мүхтәлиф мәрһәләләр үзрә мүәјјәнләшдирилмиш мәзмунунә ваһид мөвгедән јанашылмалыдыр: I—IV, V—IX, X—XI синифләрдә Азәрбајҹан дили үзрә материалларын консентрик бағлылығы, онларын бири дикәрини давам етдирмәк, тамамламаг бахымындан әлагәлилији, нитг инкишафы бахымындан практик дәјәрлилији нәзәрә алынмалыдыр.

ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН РОЛУ

Әдилә РӘҺИМОВА,

Губа рајону, Мүбариз Абдуллајев адына Гамгам кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Мүстәгиллијини чәтинликлә әлдә едән вәтәнимизә садиг, ону севән, онун азадлығы јолунда һәр мәһрумијјәтә дөзмәјә һазыр олан кәнҹләрин тәрбијә едилмәси бу күн ҹәмијјәтимизин мүһүм, бәлкә дә, биринҹи вәзифәсидир. Бу вәзифәнин уғурлу һәлли мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишинин нечә гурулмасындан чох асылыдыр. Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси бүтүн фәнләрдән дәрс дејән мүәллимләрин диггәт мәркәзиндә дајанмалыдыр. Е'тираф едилмәлидир ки, бу истигамәтдә системли вә мәзмунлу иш апарылмасына әдәбијјат тә'лиминдә даһа кениш имкан јараныр. Әдәбијјатын бир фәнн кими тәдрис едилмәјә башландығы V синифдән та јухары синифләр дә дахил олмагла, мүбаһисәсиз демәк олар ки, бүтүн мөвзуларын өјрәдилмәсиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин формалашдырылмасы үзрә иш апармаг мүмкүн вә ваҹибдир. Фолклор нүмунәләринин кениш тәдрис едилдији V синифдә мүдрикләримизин вәтәнлә бағлы һикмәтли кәламларынын үзәриндә әтрафлы дајанылмалыдыр. «Доғма јурд ширин олар», «Јурдун сојуғу ҹан үшүтмәз», «Вәтәнә кәлдим, имана кәлдим», кими аталар сөзләри вәтәнин мүгәддәслијини, үлвилијини ифадә едирсә, вәтән торпағынын күлүнүн, бәнөвшәсинин әтри ана лајласы илә ушагларын руһуна һопдурулур:

Лај,лај дејим һәмишә,
Тахтын олсун көј мешә.
Јорғанында күл битсин,
Јастығында бәнөвшә.

Бәли, доғма ана дилиндә — Вәтән дилиндә дејир ана көрпәсинә лајланы. Нәнәләрин сирли-сеһрли сөз дүнјасы, бабаларын гәһрәманлығы, һүнәри, доғма торпагларымызын мүгәддәслик амалы дил ачыб данышыр лајлаларда. Ана өз лајласы илә вәтәнин дар күнүндә халгына арха, көмәк бөјүдүр.

Лај, лај әмәјим бала,
Дузум, чөрәјим бала.
Көзләрәм бөјүјәсән,
Көрүм көмәјин, бала.

Лајлаларла ана дилинин ширинлији һопур көрпәнин ганына. Көрпә бөјүјүр, боја-баша чатыр, мәктәбә кедир, әдәбијјат дәрслијини ачыр, анасындан ешитдији лајланы охујур. Артыг V синиф шакирди мүәллимин шәрһи илә дәрк едир ки, лајлаларда ифадә олунан вәтән мәһәббәти анаја мәһәббәтдән доғур. Ана, вәтән кәлмәләри јанашы дурур, гоша чәкилир.

Синифдән синфә кечдикчә Азәрбајҹанын шанлы тарихи, улуларымызын доғма дилләринә азалмајан мәһәббәти шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин көмәји илә шакирдин гәлбинә јол тапыр.

VI синифдә Сары Ашығын:

Мән ашиг, дилим-дилим,
Говун кәс дилим-дилим.
Өз дилимдән дөнмәрәм,
Доғрансам, дилим-дилим.

мисралары илә доғма дилә мәһәббәти даһа да артырыр. Шакирд мүәллимин шәрһи илә анлајыр ки, бу дилин башы үзәриндә заман-заман гара булудлар ојнаса да, халгымыз, һәгиги сәнәт фәдаиләримиз ону јашатмыш, сонракы нәсилләрә әманәт етмишләр.

Гәһрәман сәркәрдә, шималдан ҹәнуба бөјүк бир дөвләт гуруҹусу, ити гәләм саһиби, Азәрбајҹан дилини дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлдән көркәмли дөвләт хадими Шаһ Исмајыл Хәтајинин вәсијјәти шакирдләри Вәтәни севмәјә чағырыр: «Әрәнләримиз бизә үч әманәт гојуб кетмишләр: дилимиз, гејрәтимиз, бир дә торпағымыз. Ҹан сизин, ҹан онлар әманәти». Бөјүк вәтәнпәрвәр, сөз сәррафы нечә дә һәссаслыгла дујуб: дилинин гәдрини билмәјәндә гејрәт олмаз, торпағыны (вәтәнини) горумајанын нә гејрәти, нә дили олар...

Бәли, әкәр дилимизи севдирә билириксә, демәли, вәтәнин гејрәтини чәкән, онун дар күнүндә ҹанындан кечмәјә һазыр олан вәтәндашлар јетишдирә билирик. Бу бахымдан, тәкҹә әдәбијјат дәрсләриндә дејил, Азәрбајҹан дили дәрсләриндә дә мәгсәдјөнлү иш апармаға чалышырам. Бунун үчүн «Дил — Вәтәндир», «Ана дилим — ширин дилим», «Мәним дилим Азәрбајҹанымын дилидир» мөвзуларында өјрәдиҹи иншалар јаздырыр, шакирдләрин әлавә әдәбијјат охумаларына, мә'луматларыны зәнкинләшдирмәләринә наил олурам.

Ортаг түрк дастанларынын, гәдим түрк јазылы абидәләри һаггындакы мә'луматларын мәнимсәдилмәсиндә сој көкүмүзүн улулуғуну, мүдриклијини өн плана чәкирәм.

Вәтәнпәрвәрлик мотивләри илә зәнкин олан Орхон-Јенисеј ады илә танынан Көјтүрк китабәләри шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Чүнки ондакы «Еј түрк милләти! Пешман ол вә өзүнә гајыт! Сән өзүнә гајыданда даһа бөјүк олурсан» сөзләри бу күн үчүн дә сәчијјәвидир. Бу сөзләрлә санки улу бабаларымыз үзләрини бизә тутуб мәнлијимизи, милли ләјагәтимизи горумаға, дүшмән тапдағына чеврилмиш торпагларымызы кери алмаға чағырырлар.

Вәтәнә мәһәббәт халгымызын тарихи мәдәнијјәт гајнагларындан бири олан, 1300 иллијини гејд етдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да мүһүм јер тутур. Оғуз гәбиләләринин јаделли ишғалчылара гаршы апардығы биркә мүбаризәдән бәһс едән дастан вәтәндаш сәдагәтинин ән јүксәк нүмунәсидир. Бојлардакы гәһрәманлыг, елин, обанын үмуми ишинә сәдагәт вәтәнә мәһәббәтдән доғур. Доғма јурду горумаг наминә һәр ҹүр фәдакарлыға һазыр олан оғуз икидләринә Дәдә Горгуд ад гојур. Шакирдләрә чатдырылыр ки, Дәдә Горгуд түрк милләтинин мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләринин тәмсилчисидир. Гопуз чалыб бој бојлајан, сој сојлајан Дәдә Горгуд һәм дә һәр ҹүр фәләкәтин гаршысыны алмаға чалышан ел ағсаггалыдыр. О, түрк халгларынын мүдриклик рәмзидир.

Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә тарихи гәһрәманлыг дастанларындан бири олан «Короғлу» епосу да хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чәнлибел торпағына, Гошабулаг сујуна тапынан Короғлунун икидлији халгына, торпағына бағлылығындан ирәли кәлир. Көч едән дурналардан «Бизим елләр јериндәми?» — соран Короғлуну јетишдирән елдир. Әтрафына топладығы икидләр дә халгынын сај-сечмә оғул вә гызларыдыр. Бу икидләр Короғлунун:

Һојду, дәлиләрим, һојду,
Атылын дүшмән үстүнә!

— нә'рәсинә ҹанла-башла һај верир, дүшмән үстүнә биркә кедирләр. Короғлу дәлиләринин белә бирлији вәтәндаш бирлији нүмунәсидир.

Әдәбијјатымызын бир мө'ҹүзә дүнјасы да вар: Низами Кәнҹәви... Низаминин һикмәт хәзинәси шакирдләрин һәртәрәфли инкишафы үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Онун әсәрләрини тәдрис едәркән вәтәнпәрвәрлик мотивләри үзәриндә хүсуси иш апарырам. Вәтәнпәрвәр шаирин «Искәндәрнамә» поемасында јаратдығы Бәрдә һөкмдары, ағыллы, намуслу, товуз кими көзәл, аһу кими чевик, әфсанәви азәрбајҹанлы гызы Нүшабә һаггында әтрафлы сөһбәт ачырам. Нүшабә ағыллы тәдбирләри илә дүнјаны фәтһ едән Искәндәри белә һејрәтә кәтирир. Бу ҹәсур гадын јери кәләндә бөјүк фатеһә мејдан охујур:

Еркәк тинәтлијәм, олсам да гадын,
Һәр иши бәллидир мәнә дүнјанын.
Мән дә бир асланам, дүшүнсән бир аз,
Асланын еркәји, дишиси олмаз.

Поемада вахтилә гадынларын идарә етдији һәрум адланан көзәл Бәрдә шәһәри Низаминин гәләмилә елә бил дил ачыб данышыр:

Бәрдә нә көзәлдир, нечә гәшәнкдир,
Јазы да, гышы да күлдүр, чичәкдир.

— дејән шаири Бәрдәнин һазыркы аҹынаҹаглы вәзијјәти дүшүндүрүр, вәтәнин позулмуш ҹәлалынын гајтарылмасыны арзулајыр. Шакирдләрә чатдырырам ки, көзәл, күллүчичәкли, индисә јетим Гарабағымызын позулмуш ҹаһ-ҹәлалынын өзүнә гајтарылаҹағы күнү көрмәк бизим бу күн ән бөјүк арзумуздур.

Тәдрис просесиндә вәтәнә мәһәббәт ашылајан ајры-ајры мисраларын үзәриндә дә иш апармағы унутмурам. Бу бахымдан А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ринин үзәриндә хүсуси дајанырам:

Өләрәм, әлдән әкәр кетсә вәтән;
Вәтәним верди мәнә нану нәмәк,
Вәтәни, мәнҹә, унутмаг нә демәк!
Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә виҹдан олмаз.

— мисраларындакы дәрин мә'наны шәрһ етмәклә вәтәнин мүгәддәслијини бир даһа шакирдләрин нәзәринә чатдырырам.

Јухары синифләрдә өјрәдилән М. Ф. Ахундзадәнин, С. Ә. Ширванинин, М. Ә. Сабирин, Ҹ. Мәммәдгулузадәнин, Алмаз Илдырымын, Ә. Ҹавадын, Р. Рзанын, С. Рүстәмин, С. Вурғунун, М. Аразын вә дикәр сәнәткарларын әсәрләринин тәдриси вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үчүн кениш имканлар ачыр. Бу сәнәт корифејләринин һәр биринин вәтәнпәрвәрликдән сөз ачан әсәрләри барәдә данышаркән мүәллифләрин вә онларын јаратдыглары образларын вәтәндашлыг гејрәтини бу күнүмүзлә әлагәләндирир, «Вәтән» дејәрәк өзләрини танкын алтына атан, бош әллә күллә габағына кедән, ана торпағы өз ганлары илә суваран мә'зунларымыз—Мүбаризи, Мүнасиби, Азады, Ханлары вә дикәр шәһидләримизи, Милли Гәһрәманларымызы хатырладырам.

Тәҹрүбәмдән белә бир нәтиҹәјә кәлмишәм ки, тә'лим материалы илә һәјат һадисәләри арасындакы сәсләшмәләрин ачыгланмасы бу истигамәтдә апарылан ишин сәмәрәлилијинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир.

ДӘРСЛӘРДӘ ТӘ'ЛИМИН ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ

Сәһиб ГОЧАЈЕВ,

педагожи елмләр намизәди.

Тәһсилин мәзмунунун јениләшдирилдији индики вахтда тә'лимин техники васитәләриндән кениш истифадә олунмасынын мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Сөз јох ки, кечмишдә мөвчуд олан техники тә'лим васитәләри көһнәлиб сырадан чыхмыш, јениләри исә алынмамышдыр. Ишә мәс'улијјәтлә јанашан мүәллимләр бу васитәләри өз гүввәләри илә тә'мир едир, онлары јарарлы һала салырлар. Беләликлә, сәс, екран вә програмлашдырылмыш тә'лим васитәләриндән истифадә етмәк јолу илә дил вә әдәби материалларын мәнимсәнилмәси просеси хејли тәкмилләшдирилир.

Тәчрүбә көстәрир ки, тә'лим просесиндә техники васитәләрин тәтбигинин психоложи вә педагожи принсипләринин нәзәрә алынмасы чох мүһүм тәләб кими өн планда дурмалыдыр. Бунсуз тә'лимин техники васитәләринин һәгиги ролуну там һәчмдә реаллашдырмаг, онун сәмәрәлилијиндән сөһбәт ачмаг гејри-мүмкүндүр.

Тәһлил көстәрир ки, тә'лим-тәрбијә просесиндә техники васитәләрдән истифадә едилмәси ашағыдакы уғурлара сәбәб олур:

— тә'лимин әјанилији јүксәлир;

— чәтин мәнимсәнилән материал техники васитәләрин тәтбиги шәраитиндә даһа јахшы гавранылыр вә баша дүшүлүр;

— тә'лим просесиндә шакирдләрә там вә дәгиг мә'луматлары чатдырмаг үчүн әлверишли шәраит јараныр;

— мәнимсәмәнин вә өјрәтмәнин сүр'әтини (темпини) артырыр;

— техники васитәләрин дүшүнүлмүш вә ардычыл тәтбиги шәраитиндә тәдрисин јарадычы методларынын тәтбиги имканларыны кенишләндирир.

Тә'лимин техники васитәләринин систематик тәтбиги тә'лим материалларынын шакирдләрә изаһ едилмәси методикасында мүәјјән дәјишикликләрин едилмәсинә шәраит јарадыр.

Тә'лимин техники васитәләринин тәтбигинин бир педагожи аспекти дә диггәти чәлб едир. Шакирд техники васитәләрдән истифадәјә алышдыгча мүәллимин билавасиҭә рәһбәрлији олмадан мүстәгил билик вә вәрдишләрә јијәләнир. Евә верилән тапшырыглары јеринә јетирән шакирд телевизија тамашаларына, радио верилишләринә вә дикәр сәс-екран васитәләринә истинад етмәклә мүвафиг мәзмунлу материаллары мүвәффәгијјәтлә вә мүстәгил сурәтдә мәнимсәјә, әсәрин бәдии бојаларына, гәһрәманларын һәјатына, шәрлә-хејирин мүбаризәсинә гијмәт верә билир.

Тә'лимин техники васитәләринин шакирдин тә'лим фәалијјәтинин кедишинә дахил едилмәси зәмининдә синиф-дәрс системи тә'лим ишинин тәшкилинин јеканә вә әвәзолунмаз формасы олараг галмыр. Телевизија тәдрис верилишләри, кинофилмләр, сәс јазылмыш чиһазлар — бүтүн бунлар шакирд аудиторијасынын сәј тәркибини кенишләндирмәјә вә лазым кәлдикдә бир нечә паралел синифләри бирләшдирмәјә шәраит јарадыр. Техники васитәләрин тәтбиги зәмининдә тә'лим материалларынын һәчминдә мүәјјән дәјишикликләр вә ихтисарлар апармаг олар. Тә'лим материалларында тәсвири вә мә'лумат характерли информасијаларын ихтисары тәдрис телевизија верилишләриндән вә кинофилмләрдән алынан образлы биликләрлә әвәз едилә биләр. Ајдын мәсәләдир ки, бу заман дәрсликләрдә верилән материалларла мүхтәлиф техники вә дикәр характерли васитәләр топлусунда верилмәси нәзәрдә тутулан тә'лим материаллары мүгајисә едиләрәк гаршылашдырылмалы вә бу зәминдә тәдрис програмларынын тәләбләри нәзәрә алынмалыдыр. Әдәбијјат вә дил дәрсликләринин ән вачиб вә ајрылмаз һиссәсини валларда (пластинкаларда) олан фоно-јазылар вә магнитафон лентинә јазылмыш мә'луматлар тәшкил едир. Тәчрүбә көстәрир ки, техники васитәләрин көмәји илә әдәби материалларын мәнимсәнилмәси просесини дәринләшдирмәк вә бу әсасда фикирлә образы бирләшдирмәк олар. Лингафон кабинетләри ана дилинин, о чүмләдән харичи дилләрин мәнимсәнилмәси просесинин интенсивләшдирилмәси вә бу просесин оптималлашдырылмасы үчүн сон дәрәчә әлверишли зәмин јарадыр.

Муасир үмумтәһсил системиндә техники васитәләр мәктәбдә апарылан тә'лим просесинин үзви компонентинә чеврилмишдир. Бу исә педагокика елминин гаршысында ашағыдакы проблемләри гојур:

1) Јени техники васитәләрин јарадылмасы принсипләри мүәјјәнләшдирилмәлидир;

2) Техники васитәләрин тәтбигинин сәмәрәлилији вә һансы саһәләр (фәнләр) үчүн нәзәрдә тутулдуғу әввәлчәдән ајдын олмалыдыр.

3) Мәшғәләләрин мухтәлиф формаларында тә'лимин техники васитәләриндән истифадә олунмасынын методикалары ишләниб һазырланмалыдыр;

4) Мәктәбин конкрет шәраитинә вә имканларына мувафиг олараг техники васитәләрин тәдрис просесинә дахил едилмәсинин тәшкили формалары ишләниб һазырланмалыдыр.

Тә'лимин техники васитәләринин тәтбигинин педагожи аспектләри ичәрисиндә мүәллимин ролунун дәјишилмәсинин јенидән мә'наландырылмасы бөјүк мараг доғурур. Үмуми педагожи мөвге беләдир ки, техники васитәләрин тәтбиги мүәллимин тәдрисдә ролуну азалтмыр, әксинә, онун имканларынын даһа јарадычы вә мәһсулдар истигамәтдә реаллашдырылмасы үчүн әлверишли зәмин јарадыр. Техники васитәләр мүәллими бир чох хырда, икинчи дәрәчәли ишләри јеринә јетирмәкдән азад едир вә мүәллим әсас вәзифәсини — шакирдләрә дәрин билик, бачарыг вә вәрдишләр ашыламаг вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк имканы газаныр.

Беләликлә, програм материалларынын шакирдләрә ашыланмасында өнәмли әһәмијјәтә малик олан тә'лимин техники васитәләринин тәтбигинин психоложи, педагожи вә методики проблемләринин өјрәнилмәси вәзифәси тәһсил ислаһатыны һәјата кечирдијимиз мүасир дөврдә дә өз актуаллығыны сахламагдадыр. Ајры-ајры фәнләр, о чүмләдән әдәбијјат вә дил фәнләри үзрә тә'лимин техники васитәләринин биткин елми-методики системинин ишләниб һазырланмасы бөјүмәкдә олан кәнч нәслин һәртәрәфли инкишафына мүсбәт шәраит јарадыр.

ОХУЧУЛАРЫН НӘЗӘРИНӘ!

«Азәрбајчан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналынын 1999-чу ил 4-чү сајында кедән «Нитг мәдәнијјәти» бөлмәсинин тәдрисиндә бә'зи анлајышларын мәнимсәнилмәси» вә «Дәрсликләрә мүнасибәтим» адлы мәгаләләрдә IX синифләр үчүн «Түрк дили» дәрслијинин 1994-чү илдәки чапына аид бир сыра тәнгиди гејдләр ирәли сүрүлмүшдүр. Дәрслијин 1999-чу ил чапында бу ирад вә тәклифләрин бә'зиләри нәзәрә алынмышдыр.

44-чү сәһифәдә, 7-чи абзасда X—XI синифләр үчүн дәрслијин мүәллифләри Т. Һачыјев вә Н. Чәфәров... (јазыда сәһвән Н. Нәчәфов кетмишдир) охунмалыдыр.

ЗӘРФ, ЗӘРФЛИК ВӘ ЗӘРФЛИК БУДАГ ҸҮМЛӘСИ

Фирәнкиз БАҒЫРОВА,

Јасамал рајонундакы 20 сајлы литсеј-мәктәбин мүәллими.

Дәрслик мүәллимин дә, шакирдин дә әсас истинад нөгтәсидир. Чәтинлијә дүшәндә, фикримизи әсасландырмаг истәјәндә дәрслијә мүраҹиәт едирик. Лакин дәрсликләрдәки бә'зи зиддијјәтли фикирләр чох вахт бизи чыхылмаз вәзијјәтдә гојур.

Мә'лумдур ки, морфоложи тәһлил нитг һиссәләринә көрә апарылыр. Морфоложи суал да нитг һиссәләринә ајрылыгда верилән суалдыр. Јери кәлмишкән, бу мүһүм мәсәлә көһнә VI—VII синиф «Азәрбајҹан дили» дәрслијиндә чох ајдын шәрһ олундуғу һалда, јени дәрслијә салынмајыб (?). Јә'ни, «даш бина, дәмир гапы, тахта гашыг» бирләшмәләриндә «даш», «дәмир», «тахта» сөзләри нечә? суалына ҹаваб версә дә, јенә дә исимдир. Морфоложи тәһлил заманы биз ону сифәтләшмиш (атрибутивләшмиш) исим адландырырыг. Нечә? суалы исә һәмин сөзләрә бирләшмә дахилиндә верилән синтактик суалдыр. Јә'ни исмин синтактик вәзифәсиндән ирәли кәлән суалдыр.

V синиф үчүн «Азәрбајҹан дили» дәрслијинин «Сифәт» бөлмәсиндә (§ 65) сифәтин исим кими ишләнә билмәсиндән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, «көрпә, тох, ач, икид, гоча, кәнҹ» типли сөзләр үмуми грамматик мә'насына көрә сифәт олсалар да, исимсиз ишләндикдә исимләшир (субстантивләшир), нә? суалына ҹаваб верир. «Тохун ачдан хәбәри олмаз» морфоложи тәһлил заманы һәмин сөзләри исим јох, исимләшмиш сифәт адландырырыг.

«Сај» бөлмәсиндә (§ 73) јенә дә сајын исим кими ишләнә билмәсиндән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, сајлар да исимсиз, исмин јериндә ишләндикдә һалланыр, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир, мүбтәда, тамамлыг олур. Мәс.: 1. Беш (нә?) үчдән (нәдән?) чохдур. 2. Једдинҹиләр (ким?) јарышда галиб кәлдиләр.

Морфоложи тәһлил заманы «беш, үчдән, једдинҹиләр» сөзләрини исим јох, исимләшмиш сај адландырырыг. Лакин VI синиф «Азәрбајҹан дили» дәрслијиндә бу ән'әнә бирдән-бирә позулур. (§ 39). Зәрфин дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси бөлмәсиндә гејд олунур ки, «бә'зи сөзләр, ҹүмләдәки јериндән асылы олараг, һәм исим, һәм зәрф; һәм сифәт, һәм зәрф; һәм сај, һәм зәрф ола биләр». Суал мејдана чыхыр. Мәкәр биз нитг һиссәләрини сөзләрин ҹүмләдә ишләнмә јеринә — синтактик вәзифәсинә көрәми мүәјјән етмишдик?

Даһа сонра гејд олунур ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, јаз, јај» типли заман билдирән исимләр нә? суалына ҹаваб вердикдә исим, нә вахт? суалына ҹаваб вердикдә зәрф олур. Јенә дә суал мејдана чыхыр: Бир һалда ки, исим әшјанын адыны билдирир. бир һалда ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам» сөзләринин мә'насында әшјалыг анлајышы дејил, заман анлајышы үстүндүр, нә үчүн онлары бирдәфәлик зәрф адландырмајаг? Нә үчүн «даш, дәмир, тахта» сөзләри, ишләнмә мәгамындан асылы олмајараг, һәмишә исим, «гоча, тох, ач» кими сөзләри һәмишә сифәт, «беш, үч, једдинҹиләр» сөзләрини һәмишә сај адландыра биләрик, лакин «кечә, күндүз. јаз, јај» типли сөзләри каһ зәрф, каһ исим адландырмалыјыг?

Ејни илә «јахшы, көзәл, ити» сөзләрини каһ сифәт, каһ зәрф кими; аз, чох, хејли сөзләрини каһ сај, каһ зәрф кими тәгдим етмәк, онларын синтактик вәзифәсини нәзәрә алмаг морфоложи тәһлил гајдасына ујғун кәлмир. «Јахшы, көзәл, ити» сөзләриндә һәрәкәтин иҹрасыны изаһ етмәк анламы јохдур. Һәмин сөзләрдә әламәт, хүсусијјәт анламы күчлүдүр ки, бу да сифәтә хас хүсусијјәтдир. Әкәр ишләнмә мәгамынын — синтактик вәзифәсини нәзәрә алсаг (Көзәл гыз көзәл охујурду), һәмин сөзләрин һәм тә'јин, һәм зәрфлик олмасындан сөһбәт кедә биләр. Лакин һәр ики һалда бу сөзләр нитг һиссәси кими сифәтдир.

«Аз, чох, хејли» сөзләрини дә ишләнмә мәгамына көрә зәрфлик адландыра биләрик. Лакин нитг һиссәси кими онлары сај, јахуд мүвәггәти зәрфләшән сај адландырылмасы даһа мүнасиб олар.

Н. Туси адына Азәрбајҹан Дөвләт Педагожи Университети тәрәфиндән чап олунан «Суаллар вә ҹаваблар» китабында професор Ә. Әфәндизадә «О һәјәҹанлы көрүнүрдү» ҹүмләсинин тәһлилинә белә шәрһ верир (сәһ. 73); «һәјәҹанлы, әслиндә сифәтдир, чүнки -лы^{4} дүзәлтмә сифәтин формал әламәтидир. Лакин јухарыдакы ҹүмләдә һәмин сөз зәрфин јериндә ишләниб, мүвәггәти зәрфләшән сөздүр. Ҹүмлә үзвүнә көрә о, тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир».

Беләликлә, исимләр сифәтләшдији, сифәт вә сајлар исимләшдији кими, ејни илә, зәрфләр дә исимләшә, һәмчинин сифәт вә сајлар мүвәггәти зәрфләшә биләр. Лакин ишләнмә мәгамына — синтактик вәзифәсинә көрә бир сөзүн каһ исим, каһ зәрф; каһ сифәт, каһ зәрф; каһ сај, каһ зәрф адландырылмасы ејни бир адамын евдә. ишдә, гонаглыгда мүхтәлиф адла чағырылмасына бәнзәјир вә тәдрисдә долашыглыг јарадыр.

Әкәр диггәтлә јанашсаг, һәмин долашыглығын әсасынын елә нитг һиссәләринин тәснифиндә гојулдуғуна да әмин ола биләрик. Узун илләрдир ки, дәрсликләрдә нитг һиссәләринин тәснифатында, ајры-ајры нитг һиссәләринә аид верилмиш гајдаларда «үмуми грамматик мә'на» әсас көтүрүлүр. Ајдындыр ки, грамматик мә'на сөзүн һәм морфоложи, һәм дә синтактик хүсусијјәтләрини әһатә едир. Елә орадаҹа сөзләрин әшја, әламәт, сај, һәрәкәт билдирмәсинә көрә групплара ајрылдығы көстәрилир. Јенә дә суал мејдана чыхыр: Мәкәр сөзүн әшја, әламәт, һәрәкәт билдирмәси онун морфоложи, јахуд синтактик хүсусијјәтләринә аид едилә биләрми? Бу ки халис лексик-семантик хүсусијјәтдир. Беләликлә, изаһат, мүһакимә өзү бизә дүз оланы нишан верир. Јә'ни, сөзләр грамматик мә'насына көрә дејил, һәр шејдән әввәл, лексик-семантик мә'насына вә морфоложи хүсусијјәтләринә көрә нитг һиссәләринә бөлүнүр. Синтактик хүсусијјәт исә бурада әсас рол ојнамыр.

Ону да әлавә едим ки. мәрһум мүәллимим профессор Ф. Зејналов «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» (1-ҹи ҹилд) дәрслијиндә бу барәдә кениш шәрһ вермишдир. Мән фикирләрими онун гәнаәти илә тамамламаг истәрдим. «Илтисаги дилләрдә нитг һиссәләринин кениш тә'сир даирәсинә малик олмасы, һәр бир нитг һиссәсинин истәнилән ҹүмлә үзвү функсијасында чыхыш едә билмә габилијјәти онларын ҹүмләдәки функсијасына көрә тәсниф олунмасы имканыны мәһдудлашдырыр. Нитг һиссәләрини лексик-семантик вә морфоложи әламәтләр зәмининдә тәсниф етмәк вә онларын әламәтләрини көстәрмәк мәгсәдә даһа чох ујғундур» (сәһ. 11—12).

Зәрфлик мәсәләси илә бағлы даһа бир-ики мәтләбә тохунмаг истәрдим. VII—VIII синиф «Азәрбајҹан дили» дәрсликләринин «Зәрфлик» бөлмәсиндә гејд олунур ки, зәрфлик фе'ли хәбәрә аид олдугда ишин, исми хәбәрә аид олдугда исә әламәтин мејдана чыхмасынын тәрзини, мигдарыны, заманыны, јерини билдирир. Лакин исми хәбәрә аид олан зәрфлијә аид нүмунәләр јох сәвијјәсиндәдир. Шакирдләр исә исми хәбәрә аид олан ҹүмлә үзвүнүн тә'јин, јохса зәрфлик олдуғуну ајырд етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Гејд олунмалыдыр ки, әкәр исми хәбәр әшјалыг анлајышына маликдирсә, ону изаһ едән ҹүмлә үзвү тә'јиндир.

Мәс.: Ариф јахшы оғландыр. Бу исти судур.

Әкәр исми хәбәр, һал вәзијјәт,

просес анлајышына маликдирсә, ону изаһ едән чүмлә үзвү зәрфликдир. Мәс.: Торпаг од кими (нечә?) исти иди. Ағачын учу бычаг кими (нечә?) ити иди. Бу мәсәләнин «Зәрфлик» бәһсиндә ајдынлашдырылмасы бир гәдәр сонра нә дәрәҹәдә? суалына ҹаваб верән зәрфлик будаг чүмләләринин дә изаһы вә асан мәнимсәнилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Үмумијјәтлә, нә дәрәҹәдә? суалына ҹаваб верән зәрфлик вә зәрфлик будаг чүмләләри али мәктәб дәрсликләриндә ајрыҹа олараг «Дәрәҹә зәрфлији» вә «Дәрәҹә зәрфлик будаг чүмләси» кими тәгдим олунур. Орта мәктәб дәрслијиндә исә, һеч шүбһәсиз ки, бөлкүнү јығчамлашдырмаг мәгсәди илә һәмин мә'на нөвү ихтисар олунуб. Орта мәктәб дәрсликләриндә нә дәрәҹәдә? суалына ҹаваб верән зәрфликләр мәнтиги олараг «Кәмијјәт зәрфлији»нин ичәрисиндә верилир. Мәс.: Сәнубәр сон дәрәҹәдә гәмкин иди.

Лакин нәдәнсә табели мүрәккәб чүмләләрдә нә дәрәҹәдә? суалына ҹаваб верән будаг чүмлә кәмијјәт дејил, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин тәркибинә дахил едилиб. Әкәр нәзәрә алсаг ки, будаг чүмләнин нөвү баш чүмләдә һансы чүмлә үзвүнү әвәз, јахуд изаһ етмәсиндән асылы олараг мүәјјән едилир, о заман бөлкүнүн бу ҹүр апарылмасы да тәәҹҹүб вә суал доғурур. «Һава елә исти иди ки, (нә дәрәҹәдә?) нәфәс алмаг олмурду. Елә баҹарыгсызсан ки, (нә дәрәҹәдә?) он саата бир иш көрә билмирсән».

Зәннимҹә, бу типли чүмләләрин дә елә кәмијјәт будаг чүмләләриндә верилмәси даһа мүнасибдир.

ЈЕНИ ПЕДАГОЖИ ТӘФӘККҮРҮН ИНКИШАФЫНА ДАИР МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Рә'на ХӘЛИЛОВА,

Јасамал рајонундакы 286 сајлы мәктәбин мүәллими.

Тәһсил мүәјјән заман вә мәкан миғјасында инсанын иштиракы илә баш верән просесдир. Бу просес һәр һансы сосиал шәраит вә сосиал мүһитлә баш верир. Инсанын тәһсилләнмәси үчүн мүһити елә инсан өзү, даһа дәгиг дејилсә, тәһсилләндирмә илә мәшғул оланлар јарадырлар.

Тәһсилин һуманистләшдирилмәси тәһсил саһәсиндә дөвләт сијасәтинин ән ваҹиб принсипи кими гејд олунмушдур. Һуманистләшдирмә дедикдә шакирдин ләјагәти, онун бәрабәрһүгуглу субјект олмасы, шәхсијјәт кими јетишмәсинин башлыҹа амилә чеврилмәси, педагожи коллективин шакирдин мәнафеји әтрафында бирләшмәси вә с. мәсәләләр, һәм дә онларын һәлли јоллары нәзәрдә тутулур. Бу проблемләр јени педагожи тәфәккүрүн формалашмасы вә тәтбиги илә јеринә јетирилә биләр.

Ушагларда илкин јашларында торпаға, вәтәнә, ана дилинә мәһәббәт, адәт-ән'әнәләрә сәдагәт, һәр ҹүр тәҹавүзә, әдаләтсизлијә гаршы барышмазлыг, мәрдлик, доғручулуг кими мә'нәви кејфијјәтләрин ашыланмасы јени педагожи тәфәккүрүн инкишафынын әсас шәрти олмалыдыр. Бунунла јанашы, шакирдләрдә мүстәгиллик, принсипиаллыг, гәтијјәтлилик кејфијјәтләри формалашдырылмалыдыр. Јени заманда тә'лим-тәрбијә просеси ушағын мејл вә марағына, потенсиал имканларына көрә гурулмалыдыр.

Дәрс мүәллим тәфәккүрүнүн мәһсулудур. 45 дәгигә мүддәтиндә мүәллим өзүнүн һәм вәзифә, һәм дә мә'нәви борчуну јеринә јетирир. Бунлардан биринҹиси тәһсилләндирмә, тәрбијәләндирмә, инкишаф етдирмәдән ибарәтдирсә, икинҹиси шакирдин гәлбинә јол тапмаг, онун кизли мәгамларыны кәшф етмәк, мә'нәви аләминдә сәлигә-саһман јаратмагдыр. Одур ки, шакирдләрини јалныз нәзәријјә илә јүкләмәк истәмәјән мүәллим һәм 1-ҹи, һәм дә 2-ҹи вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн өз методики тәфәккүрүнә фантазија гатмалы, оптимал һәссаслыг нүмајиши етдирмәлидир.

Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисиндә әсас шәрт шакирдләрдә мәнтиги тәфәккүрүн, естетик зөвгүн, милли әхлагын вә кениш дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасыдыр. Буна көрә дә һәмин дәрсләрә мүнасибәт даһа јарадыҹы олмалы, мүкәммәл формада һәјата кечирилмәлидир.

Әдәбијјат дәрсләриндә мән јени гәбул едилмиш синфин билик сәвијјәси илә таныш олмаг үчүн 1—2 дәрсдән сонра орта сәвијјәли үмуми јохлама кечирирәм. Тәдрис олунмуш материал әсасында тест вә ја сорғу карточкалары пајламагла иҹраја мүәјјән вахт ајырырам: Нүмунә:

Карточка 1.

1) Сәнәткар фәрдиләшмәјә нечә наил олур? Охудуғун әсәрләрдән фәрди хүсусијјәтләри илә сечилән сурәтләрә мисаллар сај. 2) Сәнәткар бәдии әсәрдә үмумиләшдирмәни нечә јарадыр? Охудуғун әсәрләрдән үмумиләшдирмәјә мисаллар сөјлә.

Тест.

1. Һансы образ XIX әсрдә хырда тиҹарәт адамларына мәхсус сифәтләрлә јанашы, һазырҹаваблыг, ајыглыг, горхаглыг вә јаланчылыг кими кејфијјәтләрә маликдир?
1) Һејдәр бәј.
2. Сәфәр бәј.
3) Әскәр бәј.
4) Һаҹы Гара.
5) Кәрәмәли.

II. «Бу шәхс чох вахт ханын јанына кәлиб-кедәр вә һәр дәфә олмаз ки, ундан, әриштәдән, балдан, јағдан кәтирмәсин» ситаты һансы әсәрдәндир вә сәнәткар һансы әдәби пријомдан истифадә етмишдир?

1. Ә. Һагвердијевин «Бомба» һекајәси, фәрдиләшдирмә.
2. М. Ф. Ахундовун «Һаҹы Гара» комедијасы, фәрдиләшдирмә.
3. Ҹ. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәси, үмумиләшдирмә.

Ҹавабларын тәһвил верилмә мүддәтинә әсасән өзлүјүмдә синфи групалара бөлүрәм. Нөвбәти дәрсләрдә сорғу һәр групун билији сәвијјәсиндә гурулур. Амма бу о демәк дејил ки, шакирдләрә һәмишәлик «зәиф», «орта», «ә'ла» мөһүрү вурулур. Әлбәттә, чалышырам ки, ә'лачыларымызын сәвијјәси енмәсин, «зәиф»ләр вә «орта»лар исә инкишафда олсунлар. Ашағы синифләрдә белә групара «тумурҹуг», «гөнчә», «чичәк» адлары вермәклә шакирдләрдә јахшылар сырасына чыхмаға һәвәс јарадырам.

II групплашдырмада шакирдин һәр һансы бир мөвзуну гаврамасындан асылы олараг тапшырығы һансы сәвијјәдә јеринә јетирмәсиндән фәрди хүсусијјәтләр ортаја чыхыр. Һәр бир шакирдин зеһнинин итилији, мәс'улијјәти, диггәти вә чевиклији кими хүсусијјәтләр диггәти ҹәлб едир. Бу ҹәһәтләрин арашдырылмасы тәдрис просесиндә зәифләрин орталара, орталарын ә'лалара чатмаг јолларыны тапмаға имкан верир. Мәсәлән, шакирд тәләскәнликдән сәһв едирсә, ја ләнк олдуғу үчүн ҹавабы кеч тәһвил верирсә, габилијјәт вә саваду олдуғу һалда, мәс'улијјәтсизлик көстәриб мүхтәлиф бәһанәләрлә тәнбәллик едирсә, белә шакирдләрә дәрс просесиндәки фәалијјәтинә көрә дејил, фәрди јанашма үсулу илә гијмәт вермәк лазымдыр. Ләнк шакирдә тапшырығы бир гәдәр әввәл вермәклә, тәләсәнләрә тапшырығы мүәјјән бир вахт әрзиндә (мәсәлән, 3 дәгигә) јеринә јетирмәји тапшырмагла, мәс'улијјәтсиз вә тәнбәл шакирдләрә нәзарәти күҹләндирмәклә јанашмаг јахшы нәтиҹәләр верир. Анҹаг буну елә етмәк лазымдыр ки, ушаглар онларын сечилдијини һисс етмәсинләр. Әслиндә, белә групплашдырма бүтүн синифлә ишләмәјә, бош дајанманын гаршысыны алмаға да көмәк едир. Ләнкләрин ишлә-

дији мүддәтдә тәләскәнләри јохламаг, онларын тапшырыг ичрасы заманында мәс'улијјәтсиз вә тәнбәлләрә нәзарәт етмәк дәрс вахтындан сәмәрәли истифадә етмәјә имкан верир.

Шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин тә'мин олунмасында шаблончулуға вә пәракәндәлијә јол вермәк олмаз. Онлара шүурлу сурәтдә буну ашыламаға чалышырам ки, бу күн өјрәндији мүтләг һачанса она лазым олачаг (шәхси һәјатында, ичтимаи фәалијјәтиндә, тәрбијә просесиндә).

Дил вә әдәбијјат фәнләри елә фәнләрдир ки, онлары јалныз дәрсликдән өјрәнмәк олмаз. Әдәбијјат һәјаты образлы диллә ифадә едән сөз сәнәтидир. Дил ичтимаи һадисә олуб јалныз чәмијјәтдә мөвчуддур. Буну нәзәрә алараг шакирд тәфәккүрүнүн фәал ишләмәсинә диггәт верирәм. Белә мәгамларда шакирдләрин мејл, мараг вә исте'дады ортаја чыхыр. Мәсәлән, драматик вә ја фачиәви сонлугла битән әсәрин финалыны истәдији кими јаратмаг тапшырығы вериләндә шакирдләрин әксәријјәти һуманизм, инсанпәрвәрлик нүмајиш етдирирләр. Нүмунә үчүн, VI синифдә тәдрис олунан «Гарача гыз» һекајәсинин сонуну 28 шакирддән 23-ү белә битирир: «Пәричаһан ханым гызыны өлүмдән хилас етмиш Тутуну севмәјә башлады. Ону да охумаг үчүн гызы илә пансионата көндәрди».

Јахуд, рәсм чәкмәјә мејли олан ушаглар охудуғу әсәрлә бағлы тәәссүратларыны чәкдикләри шәкилләрлә ифадә едирләр. Бә'зи шакирдләр исә ше'р јазмаға мејл едирләр.

Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә јазы ишләри заманы да шүурлулуг вә фәаллыг өзүнү көстәрир. Буну әлдә етмәк үчүн әввәлчәдән ашағыдакы шәртләри гојурам:

1) нәзәријјә дәрсләриндә өјрәдилән материалларын мәзмун вә маһијјәти там анлашылмалыдыр.

2) мәнимсәнилмиш нәзәри биликләр практики олараг тәтбиг едилмәлидир.

3) мөвзуларын ишләнилмәси заманы шәхси фикир вә рә'ј ифадә едилмәлидир.

4) мөвзуда мараглы мотивләр арашдырылмалыдыр.

Материалларын тәдрисиндә мөвзунун шүурлу мәнимсәнилмәси әсас шәртдир. Буну мүхтәлиф үсулларла һәјата кечирмәк олар. Мән бә'зән шифаһи, бә'зән лөвһәдә, бә'зән тест, карточка, бә'зән аудиокассетлә шакирдлә мөвзу арасында дәркетмә мүнасибәти јарадырам. Мәсәлән, аудио-тест васитәсилә VI синифдә тәдрис олунан фе'ли сифәтләрлә сифәтләрин мүгајисәси вә фәргләндирилмәси шакирдләрдә дәркетмәнин әлдә олундуғуну сүбут едир.

Тест тапшырығы дикторун ифасында тәгдим едилир.

I. Ашағыдакы чүмләләрин һансында сифәт, һансында фе'ли сифәт ишләндијини мүәјјәнләшдирин.

1. Јарпаглајан ағачлар јол боју бизи мүшајиәт едирди.

2. Јашыл јарпаглар ағачларын бударларыны көрүнмәз етмишди.

II. Ашағыдакы чүмләдә әламәт билдирән сөзләри инкарда ишләтмәјә чалышын.

Ағ өнлүк кејинмиш гызлар һөрмәтли гонаглар үчүн ачылан стола гүллүг едирдиләр.

Нә үчүн бә'зи сөзләрин инкарда ишләнә билмәдијини изаһ един.

(Шакирдләр аудиотестлә ишләдикләри мүддәтдә фәрди тапшырыгларыны јохламаға вахт газанмаг олар.).

Үсуллары сечәркән шакирдләрин әгли вә физики имканларыны да нәзәрә алырам. Дәрс дедијим синифләрдә пәлтәк, дили гүсурлу ушаглар да вар. 45 дәгигәнин чох һиссәсини онлара сәрф етмәмәк үчүн белә шакирдләрлә сорғуну јазылы формада һәјата кечирирәм. Нитгин инкишафыны исә әлавә саатлара сахлајырам.

Һуманистләшдирилмә јалныз дәрсдә дејил, шакирдин асудә вахтынын тәшкилиндә вә синифдәнхарич, мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә дә һәјата кечирилмәлидир. Бу мәгсәдлә тез-тез ушаг һүгугларынын өјрәнилмәсини тә'мин етмәк үчүн диспут, анкет сорғусу кечирирәм.

ШИФАҺИ ХАЛГ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ НҮМУНӘЛӘРИ НИТГ ИНКИШАФЫНЫН ВАСИТӘСИ КИМИ

Елмира ИСМАЈЫЛОВА,

Нәриманов Рајон Тәһсил Ше'бәсинин али категоријалы методисти.

Инкаредилмәз һәгигәтдир ки, нитг тәфәккүрлә, онун фәалијјәти илә сых бағлыдыр вә о, тәфәккүр фәалијјәтинин нәтичәси олан фикрин мәзмунуну ифадә едир. Нитгин мәзмунуну исә истифадә олунан сөзләр тәшкил едир. Данышыг заманы сөздән мәгамына көрә дүзкүн, јерли-јериндә истифадә етмәк натиглик мәһарәтинин вачиб шәртидир. Бу мәһарәт исә әсасән мәктәбдә формалашдырылыр. Одур ки, һәр бир мүәллим шакирдләрин нитгинин инкишафына лазыми гајғы көстәрмәли вә бу иши ардычыл давам етдирмәлидир.

Мә'лумдур ки, нитгә көзәллик кәтирән чәһәтләрдән бири емосионаллыгдыр, ифадәлиликдир. Нитгин ифадәлилијини шәртләндирән амилләри мүәллим диггәт мәркәзиндә сахламалы вә шакирдләри бу истигамәтдә ишләтмәлидир. Бунлар ашағыдакылардыр:

1) Сөзләрин сечилмәси.

2) Сөзләрин чүмләдә ифадәси нәзәрдә тутулан фикрин мәзмунуна ујғунлашдырылмасы.

3) Нитгин структуру, јә'ни сөзләрин сыраланмасы.

Бу чәһәтләрин һәр бири ашағы синифләрдән башлајараг шакирдләрлә ардычыл, мәгсәдјөнлү иш апармағы тәләб едир.

Нитгин емосионаллығы сөзүн кәсб етдији мә'на илә, чүмләдә онун сыраланмасы илә бағлыдыр. Бу да нитгә бәдии чалар, образлылыг кәтирән мәчаз нөвләринә бәләд олмағы тәләб едир.

Шакирдләрин образлы нитгә јијәләнмәси үчүн мүмкүн олан бүтүн имканлардан истифадә етмәк лазымдыр. Белә имканлардан бири дә шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләри үзәриндә ишдир. Шифаһи әдәбијјат халгын сөз хәзинәсидир, нитг инкишафына онун гүввәтли тә'сири инкаредилмәздир.

Мәктәбдә, әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә бу нүмунәләрдән истифадәнин фајдалылығыны мәктәб тәчрүбәси сүбут едир.

Мәсәлән, Минкәчевир шәһәри Меһди Һүсејнзадә адына 3 сајлы орта мәктәбин мүәллими Ајбәниз Мәммәдованын V д, VI д, дифференсиал синифләриндә апардығы иш тәчрүбәси бу бахымдан олдугча мараглыдыр. (Мүәллиф узун илләр Минкәчевир РТШ-дә ишләдијиндән нүмунәләр һәмин шәһәрин мәктәбләриндән көтүрүлмүшдүр).

Русија телевизијасынын «ОРТ» каналында Москва Бејнәлхалг Әлагәләр Институтунун тәшәббүсү илә «Ағыллылар» адлы имтаһан-ојун кечирилир. Бурада мәгсәд ојунда иштирак едән шакирдләрин али мәктәбләрә гәбул олунмасы имканларыны мүәјјәнләшдирмәкдир. Бу верилишдә шакирдләрин бәдии нитг вә тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәси мәгсәди илә мүхтәлиф метод вә васитәләрдән истифадә олундуғу үчүн, 3 сајлы мәктәбдә тәшкил едилмиш V д, VI д дифференсиал синифләрдә шакирдләрин синифдән-синфә кечирмә имтаһанлары бу имтаһан-ојунун кедиши вә формасы әсасында гурулмушду. Белә ки, кечән тәдрис илиндә А. Мәммәдованын шифаһи халг әдәбијјатынын нүмунәләри әсасында ики синифдә (V д, VI д) ејни вахтда тәшкил етдији ачыг нүмунәви дәрсләрдә шакирдләр јүксәк билик вә бачарыг нүмајиш етдирмишләр. Експеримент кими декабрын сонунда I јарым илин нәтичәләринә көрә шакирдләр зачот вермишләр. Нәтичә фәрәһли олмушдур, һамы «4» вә «5» гијмәт алмышдыр. II јарым илдә исә мәктәб педагожи шурасынын гәрары илә бу синифләрдә имтаһанлар «ОРТ» каналынын тәчрүбәси әсасында — имтаһан-ојун гајдасы илә кечирилмишдир. Шакирдләрин јүксәк билик нү-

мајиш етдирмәләри сәбәбләриндән бири дә одур ки, мәктәбдә мараг курслары әксәр тә'лим-тәрбијә очаг-ларында олдуғу кими гәтијјән тә'минат характери дашымыр, V синифләрдә шакирдләрин истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы нитги зәиф олдуғу үчүн мараг курсуна ајрылан саатлар бәдии гираәт үчүн нәзәрдә тутулур. Јухары синифләрдә исә мараг курсу үчүн нәзәрдә тутулмуш саат «Сәһнә мәдәнијјәтинә» верилир. Бурада артыг шакирдләрә интонасија, аваз, тон вә с. өјрәдилир.

Мүәллим шакирдә баша салмалыдыр ки, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри чилаланмыш, образлылашмыш нитг нүмунәсидир. Бу нүмунәләрдә мәчазилик үзвү шәкилдә бирләшир.

Јашыл тахт үстүндә отуруб Пәри,
Јагута, мәрчана, бәнзәр ләбләри.
Узагдан баханда үзүн кизләтмәз,
Әлини узатсан чахар хәнчәри.

Аһәнкдар ше'р шәклиндә јаранмыш бу тапмачанын чавабы гызыл күлдүр. Диггәт етдикдә, һәмин нүмунә үзәриндә душүндүкдә ајдын олур ки, тапмачанын мәзмунунда һәм фәаллыг-дәгиглик, һәм дә образлылыг вар: Јашыл тахт күл колудур, чанлы күлләр онун үстүндәдир, узагдан бахан онун көзәллијини көрүр, дујур, ондан зөвг алыр, хәнчәр исә онун тиканларыдыр, күлү дәрмәк истәјәнин әлинә батыр. Ајдын олур ки, халг бу нүмунәдә фикри ифадә етмәк үчүн образлылыгдан истифадә етмишдир.

Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк ишиндә һәмин нүмунәләрдән истифадә олдугча фајдалыдыр. Бу бахымдан Минкәчевир шәһәр И. Гајыбов адына 10 сајлы орта мәктәбин мүәллими Әфруз Һүсејнова, Ноел Аһәнкари адына 13 сајлы орта мәктәбин мүәллими Назәни Мәммәдова, Илгар Кишијев адына 17 сајлы орта мәктәбин мүәллими Мәләһәт Сәфәрованын, иш тәчрүбәләри диггәти чәкир. Онлар шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини, материалын характерини, онларын арасындакы әлагәни дәрс просесиндә диггәт мәркәзиндә сахлајырлар.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрин образлы нитги үзәриндә ишә ашағы синифләрдән башланмалы вә тәдричән инкишаф етдирилмәлидир. Бу ишдә аталар сөзү, тапмача, јанылтмачалар вә с. истифадә олунмалыдыр.

Шакирдләрә өјрәтдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны дилимизин тарихини, инкишафыны көстәрән мәнбә кими дә диггәти чәлб едир. Буна көрә тәдрис просесиндә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилинә дә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Нүмунә кими «Дирсә хан оғлу Буғач»... бојундакы кичик бир парчаја нәзәр салаг:

Һај, Дирсә хан, бана гәзәб етмә!
Инчиниб ачы сөзләр сөјләмә?
Јериндән уру турғыл!
Ала чадырын јер үзүнә тикдиркил!
Атдан ајғыр, дәвәдән буғра,
гојундан гоч, өлдүркил!
Ич Оғузун, Таш Оғузун бәкләрин
үстүнә јығнаг еткил!
Ач көрсән тојурғыл!
Борчлујы борчындан гурталғыл!
Улу тој елә, һачәт дилә!
Ола ким, бир ағзы дуалынын
алгышы илә,
Танры бизә бир јетман сеал верә

деди:

Шакирдләрә дејилмәлидир ки, бу парчадакы «һај», «бана», «уру», «јығнаг еткил», «тојурғыл», «јалынчыг», «ала», «дикдиркил», «турғыл», «буғра», «өлдүркил», «тәнатғыл», «гуртарғыл» вә с. кими сөзләр бу күн дилимиздә ишләнмир. Һәмин сөзләр мүәјјән дәјишиклијә уғрајараг инди дә һамынын, о чүмләдән шакирдләрин баша дүшдүјү мә'наны билдирир. Она көрә дә һәмин сөзләрин ишләндији мә'на үзәриндә мүәјјән изаһат иши апармагла онлары шакирдләрә анлатмаг лазым кәлир. Мәсәлән, «һај, Дирсә хан!» ифадәсиндә «һај» мурачиәт билдирир, инди ишләтдијимиз «ај», јахуд садәчә олараг «а» мурачиәтини билдирир, јә'ни, «а» («ај») Дирсә хан»— дејә хитаб едир.

«Бана» — мәнә мә'насындадыр. Бу сөз Османлы түркләриндә инди дә «бана» шәклиндә ишләдилир. «Турғыл» — дур, галх мә'насындадыр вә с.

Шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләринин үслубу да нитгин инкишафына тә'сир көстәрән амилдир. Белә нүмунәләр үзәриндә иш просесиндә, хүсусилә онларын охусу, јахуд сөјләнилмәси заманы һәр биринин үслубу диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр.

Дастан һадисәләрин епик тәсвирини верән ири һәчмли әсәрдир. Ону данышан адам (ашыг) динләјичини јормамаг вә диггәтини чәлб етмәк мәгсәди илә һадисәнин данышылмасыны мүәјјән бир анда сахлајыр, јуморлу, хош овгат јарадан кичик бир һашијә данышыр, сонра јенә әсас мәтләбә кечир. Нүмунә кими «Короғлу» дастанында «Дурна телли» голундан ашағыдакы һиссәјә нәзәр салмаг олар. «...Ејваз сазын сәсинә ојанды. Бахды ки, гошун һәр тәрәфи алыб. Истәдиләр дуруб атлансынлар, бахдылар ки, ат һајанда иди. Галдылар пијада...

Инди бунлар бурада галмагда олсунлар, сәнә кимдән дејим, Хоча Әзиздән.

Короғлунун бир бәзиркан досту вар иди, ады Хоча Әзиз иди. Хоча Әзиз нечә илләр Короғлу илә достлуг еләмишдир. Инди Ејвазкил тутулан вахтдан о да маллары сатмаг үчүн Бағдада кәлмишдир... Гәрәз, о јан-бу јан, Хоча Әзиз јағлы дилини ишә салыб горугчунун һирсини јатыртды. Аталар дејибләр ки, тачир-түччар дили иланы јувасындан чыхардар. Ахыр ки, Хоча Әзиз бир аз пул вериб Гыраты горугчудан алды...».

Јахуд, нағылын өзүнәмәхсус үслубу вар; «Нағыл-нуғул билмәрәм, билсәм дә сөјләмәрәм. Шаһдан кәлмиш нөкәрәм, динмә дишләрин төкәрәм, кимдән данышым, кимдән данышым. Кечмишләрдә бир киши вармыш, бу кишинин көзүнүн ағыгарасы, аман-заман бир оғлу вармыш...».

Белә ифадәләрин дүзкүн охусу (јахуд данышылмасы) һадисәләрин кедиши илә мәнтиги чәһәтдән дүзкүн әлагәләндирилмәси нитгин рәванлығы, ајдынлығы үчүн олдугча мүһүм шәртдир.

ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ ВӘРДИШЛӘРИНИН АШЫЛАНМАСЫНА ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди,
Оруч ҺӘСӘНОВ,
Нахчыван Өзәл Университетинин досенти.

Мәктәбләримиздә ваһид нитг режиминә, онун апарычы тәләбләриндән бири олан әдәби тәләффүз вәрдишләринин һамылыгла көзләнилмәсинә нәзарәт зәифләмиш, мәс'улијјәт исә азалмышдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, инди нитг нормаларынын өјрәнилмәси олса-олса бачарыг вә вәрдишләрә гәдәр давам едән бир просесдир, сонра исә о, нечә дејәрләр, бир улдуз кими сөнүб кедир. Она көрә дә биз бу јазыда һәмин проблемин һәлли истигамәтиндә бә'зи төвсијәләримизи сөјләмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Мә'лумдур ки, әдәби тәләффүз вәрдишләринә педагожи әдәбијјатда бир сыра аспектдән гијмәт верилир. Онлардан бә'зиләрини гејд едәк:

1) Нитг нормаларынын тәркиб һиссәсинә дахил олан зәрури ваһид кими;

2) Мәдәни нитгә интенсив вә оптимал јијәләнмәјин ән имканлы васитәләриндән бири кими;

3) Шакирдләрин шифаһи нитгиндә ајдынлыг, инчәлик, зәрифлик вә ахычылыға наил олмағын васитәләриндән бири кими вә с.

Програмда әдәби тәләффүз вәрдишләринин ашыланмасына даир мүәллифләрин фәалијјәти үчүн конкрет вәзифәләрдән бир кәлмә дә олсун данышылмыр. Ана дилинин тәдриси методикасы китабларында да әдәби тәләффүз нормаларынын

өјрәнилмәси мәсәләләри илә бағлы тәләбләрдә бәсит һесаб едилә биләр.

Мәктәб дәрсликләрини нәзәрдән кечирәркән чох гәрибә һалларла, тәзадлы фактларла, парадоксал вәзијјәтләрлә гаршылашырыг; белә ки, 4-чү синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндән башлајараг әдәби тәләффүз вәрдишләри илә билаваситә бағлы олан мөвзуларын әксәријјәти фонетик нормалар кими өјрәнилир, лакин һәмин нормаларын әдәби тәләффүз вәрдишләринә чеврилмәси үзәриндә ардычыл вә систематик иш апарылмасы дикәр мөвзуларын тәдриси заманы кетдикчә демәк олар ки, унудулур.

Белә чыхыр ки, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү илә јалныз фонетика бәһси кечиләркән таныш олмаг кифајәт имиш. Нәзәрә алынмыр ки, дикәр зәрури вәрдишләр, мәсәлән, орфографија, чүмлә гурмаг, мәтн гурмаг кими, әдәби тәләффүз тә'лими дә спиралвари кечиричиләри олан ишләк механизмдир вә онун да бир телинин белә гырылмасы јолверилмәздир.

Башга сөзлә десәк, һәр бир зәрури дидактик норманын үзәриндә практик вәрдишә чевриләнә гәдәр чалышмалар васитәси илә иш апарылмалыдыр. Вә белә бир иш дәрсликләрин структуруну ахырачан бәзәмәлидир.

Биз бу фикри јенидән һазырланма курсларында мүәллимләрлә бөлүшдүк вә гејд етдик ки, онлар «фонетика»дан әбәди тәләффүзлә бағлы билик, бачарыг вә вәрдишләри «лексика», «морфолокија» вә «синтаксис» бөлмәләринин тәдриси заманы дәринләшдирмәк методикасы барәдә дә дүшүнсүнләр.

Әдәби тәләффүз вәрдишләрини өјрәнилән мөвзунун үмуми ахарына елә гошмаг лазымдыр ки, о, педагожи вә психоложи тәләбләрлә гајнајыб гарышсын вә үмумиликдә исә нитг мәдәнијјәтинин белә бир ваҹиб саһәси, нечә дејәрләр, мә'луму тәкрар шәклиндә дејил, тәдрис олунан мәсәләјә мәдәни нитг нормасы характери вермиш олсун.

Ајдындыр ки, фонетик һадисәләрә даир биликләр бир сыра конкрет мөвзунун мәнимсәнилмәсинә дә өз мүсбәт тә'сирини көстәрир. Бу бахымдан дәрсликләрдә -лар, -ләр шәкилчиләрини өјрәдәркән чалышмаларын ичра шәртини әдәби тәләффүзү дүзкүн јазылышындан фәргли сөзләрин үзәриндә гурмаг сәмәрәли нәтиҹә верир.

1. Дүзкүн тәләффүзүнә фикир верин вә дүзкүн јазын: **гыздар, газдар, көздәр, башдар, гашдар, шаиррәр, саитдәр, самитдәр, ишдәр, атдар, отдар, сүбутдар, гушдар, дашдар, дәниздәр, дүздәр, јохушдар, бахышдар, ишдәр, ашдар, күләннәр, биләннәр, чамышдар, булутдар, дүшмәннәр, гојуннар, ојуннар, бојуннар, рајоннар, иланнар, гануннар, гәраррар...**

Сөзләрин нә үчүн бу ҹүр тәләффүз едилмәсинин сәбәбини сүбут етмәјә чалышын. Фикринизи әсасландыраркән дәрсликләрдәки гејд вә шәртләрдән нүмунәләр көстәрин.

2. Ашағыдакы сөзләрин әввәлҹә дүзкүн тәләффүзүнә, сонра исә чохмә'налылыгларына, омоним, синоним вә антонимлијинә даир өз мөвгејинизи билдирин: **башлыг, јајлыг, охујанлар, гаранлыг, ирәлләјәнләр, кәнчләр, гајытмајанлар, гајда илә, күчләндирмәк, рәһмдиллик, күчлү.**

Әдәби тәләффүз үзрә ишләр һазырда бә'зи самитләрин узун тәләффүзлү вә јахуд гошасаитли, гошасамитли сөзләрин тәләффүзү вә с. илә мәһдудлашыр.

Һәмин формадан ибарәт иш һәм садә, һәм дә кениш блокларда өјрәдилмәлидир.

Блоклар шәклиндә тәләффүз үчүн сөзләрин һәм садә вә һәм дә нисбәтән мүрәккәб структурда көтүрүлмәсинә фикир верилмәлидир.

шајир
Најилә
шеир
Нурәтдин
өјрәнәннән
башдыјан
гаршылајан

О шаиррәрнән көрүшдәринән данышмаға башдыјырды.
Мән Најиләјә сөз вермәк исдијирәм.
Нечә көзәл шеррәр сөјлүјәрдик.

Нурәтдиннән соруш, јағыш күҹдү олуб.
Ҹәсур өјрәнәннәримиздәндир.
Күнәши гаршылајаннары саламламағы башдыјырыг.

3. Ашағыдакы фе'лләри әввәлҹә тәсдигдә, сонра исә инкарда дүзкүн охумагла дәфтәринизә јазын вә дејилиш вә јазылыш фәргләри барәдә данышын:

Баннар-баннамаз; гыраннар-гырмыјаннар; сојаннар-сојмујаннар; сағаннар-сағмыјаннар; кәләннәр-кәлмијәннәр; дүшәннәр-дүшмүјәннәр; сорушаннар-сорушмујаннар; чимәннәр-чиммијәннәр; дөјүләннәр-дөјүлмүјәннәр; күләннәр-күлмүјәннәр; көрүшәннәр-көрүшмүјәннәр...

4. Охујун, тәләффүз фәргләри барәдә данышын: башлыјыр-башдыјыр; ишлијир-ишдијир; дишлијир-дишдијир; гушлујур-гушдујур; јухулујур, јохлујур, гохулујур, ирәлилијир, гурулујур, рәнклијир, асфалтдыјыр, шумлујур, тумлујур, гумлујур, чимлијир, арытлыјыр-арытдыјыр; гаршылыр; меһимлијир, мәнимсијир, күлүмсүјүр, лејсаннıјыр, чискиннијир, дамчылыјыр, овучдујур, гамаррыјыр, гучаглыјыр, гамчылајыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, вахтилә һеҹа вурғусу илә бағлы проблемләримизи һәлл етмәкдән өтрү дәрсликләрдә мә'насы икили анлашыла билән сөзләрин үзәриндә вурғу ишарәсиндән истифадә етмишдик вә инди дә ибтидаи синифләр үчүн ана дили дәрсликләриндә ондан истифадә олунур. Бәс «орфограмы көстәрин» типли чалышмаларда олдуғу кими, «дүзкүн тәләффүзүнү көстәрин» тәләбини дә һәрәкәтә кәтирмәк олмазмы? Әлбәттә, олар; бунун үчүн дәрслик јазан мүәллифләр бу тәләби мөвзу илә мәнтиги шәкилдә бағламаға чалышмалыдырлар.

Әдәби тәләффүзлә бағлы һәјата кечирилмәси ваҹиб олан ишләрин бир гисми мүәллифләрин мәс'улијјәтинә дахилдир. Белә ки;

1. Тә'лимин мәзмунунда нәзәрдә тутулмуш орфоепик гајдалара даир биликләри мәнимсәтмәк, мүвафиг вәрдишләр формалашдырмаг билаваситә мүәллимин үзәринә дүшүр. Буну ибтидаи мәктәбдән тутмуш, та али мәктәб дә дахил олмагла, бүтүн мәрһәләләрдә мүәллимләр, педагоглар нәзәрә алмалы вә онларын да вәзифәси илк нөвбәдә өз нитгинә нәзарәт етмәклә әһатәсиндә оланлара тә'сир көстәрмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Мүәллимин пешә борҹудур ки, өз диалектинә мәхсус «мәдәнијјәтини» дејил, үмумазәрбајҹан үчүн ваһид олан нитг мәдәнијјәтини нүмајиш етдирсин. Бу мә'нада Бакы мәктәбләриндә, хүсусилә дә али тәһсил мүәссисәләриндә чалышан мүәллимләрин өз аид олдуглары диалектә мәхсус өзү дә сонсуз гүрур вә әдаји-шевг илә данышмалары, һабелә дәрс дедикләри синифләрә вә аудиторијалара ассимлјатив тә'сирләр көстәрмәләри, тәһсил алдыглары илләрдә өз нитгләрини әдәби тәләффүзә ујғунлашдыра билмәдикләри үчүн индики дәрсликләрдә оланлара да јухарыдан ашағыја бахыб сабитләшмиш, нормалара лагејд мүнасибәт көстәрмәләри бу күн һәр аддымда мүшаһидә олунур.

Бу, илк нөвбәдә нитг мәдәнијјәтинә зијалы тәләбләринин ашағы олмасы илә, икинҹиси дә мүәллимин нитгинә мүнасибәтин мәс'улијјәтсизлик шкаласына енмәси илә әлагәдардыр.

Фикримизҹә, тәһсил ислаһаты буна да сон гојмалыдыр. Чүнки һәлли ваҹиб проблемләр сырасында дил-әдәбијјат тәдрисинин үмуми мәдәнијјәтә интеграсија борҹу вардыр. Һәмин борҹу мүәллим о заман верә биләҹәкдир ки, нитги барәдә бир гәдәр әтрафлы вә дәриндән дүшүнмәк мәҹбуријјәтиндә галсын.

Һәләлик исә бу саһәдә ҹидди бир аддымын атылдығы һисс олунмур. Мүәллимләрин сајы исә артыр. Ибтидаи синиф мүәллими олмаг истәјәнләр үчүн имканлар ачылыр. Синиф мүәллимләринин јени нәслинин Ислаһат Програмы илә ишләјәҹәји исә унудулур. Һәмчинин дә ибтидаи синиф мүәллими олмаг вә бунун үчүн дә јенидән һазырланмаг истәјәнләри илк нөвбәдә нитгинә көрә сечмәк ме'јарына әһәмијјәт верилмир.

Конкрет бир мисал: ибтидаи си-

ниф мүәллимләринин јенидәнһазырланма курсларынын бириндә 6С нәфәрдән чох бир бирләшмәдә «мәтнин ифадәли охусу» мөвзусуну кечәркән мүдавимләрин нәји билиб, нәји билмәдикләрини өјрәнмәк мәгсәдилә **-лар, -ләр** шәкилчиси илә битән сөзләрин дүзкүн охунмасына даир сынаг јохламалары кечирдик. Нәтичә чох ачынаҹаглы олду. Јалныз 1 нәфәр мәтни ахыр ки, әдәби нормалара ујғун тәләффүзлә охуја билди.

Суал олунур: мәкәр мүдавимләр орта мәктәбдә охујаркән онлара орфоепијаја даир садә вәрдишләр верилмәмишдирми? Фактлар көстәрир ки, бу ҹәһәтдән програм вә дәрсликләрдән чох мүәллимләри гынамаг лазымдыр. Белә ки, ибтидаи синиф мүәллимләринин 90—95 фаизи имла, ифадә мәтнләринин мүәллим тәрәфиндән орфоепик гајда илә охусуну мәгсәдәујғун сајмыр вә бу ишин шакирд јазыларында орфографик сәһвләрлә нәтиҹәләнәҹәјиндән еһтијат етдикләрини билдирирләр. Мә'лум олур ки, синиф мүәллимләри шакирдләрин јазылы нитгинә даһа чох ҹавабдеһлик дашыдыгларыны «нүмајиш» етдирмәк истәдикләрини бүрузә верирләр. Гәрибә дә олса, демәлијик ки, мүәллимләримизин ана дилинин тәдриси методикасынын елми-нәзәри мәсәләләринә бәләдлији ашағы сәвијјәдәдир.

Нитг мәдәнијјәтини биртәрәфли формада шәрһ едәнләр вахтилә јазылы гајданы өн плана чәкәрәк шифаһи нитгин орфоепик нормаларла тәнзимләнмәсини ҹидди вә зәрури тәләб кими нәзәрә алмамышлар. Одур ки, мүәллимләримизин әксәријјәтинин нитги әдәби тәләффүзүн тәләбләринә ҹаваб вермир. Биз бу фикри сөјләјәркән чохсајлы мүәллимләримизин, хүсусән дә дил-әдәбијјат вә ибтидаи синиф мүәллимләринин нитгини мүшаһидәдән чыхыш едирик. Методистләримиз дә, мүәллимләримиз дә бујуруб «Орфографија, орфоепија вә грамматика» луғәтини бир күзкү кими өз гаршыларына гојуб өзләрини јохласынлар, бизим шүбһәмизи алт-үст етсинләр, ја да сәмими е'тираф едиб өз ишләриндә дөнүш јаратсынлар.

2. Методист мәс'улијјәти ахыр вахтлар сон дәрәҹә азалмышдыр. Бу, һәм ибтидаи синифләрдә, һәм јухары синифләрдә дил тә'лиминин проблемләри илә мәшғул оланлара даһа чох аиддир.

Методистләримиз орфоепија гајдаларынын тәдрисинә, әдәби тәләффүз вәрдишләринә даир рус дили, хариҹи дил методикаларына бәләд олмаг истәсәјдиләр, бу саһәдә мүәјјән ирәлиләјиш һисс олунарды. Тәәссүф ки, бу саһәдә дә 15—20 иллик бир кериҹәкилмә јаранмышдыр. Мәрһум профессор Әзиз Әфәндизадә бир заманлар әдәби тәләффүзү көзләмәјән зијалылара, мүәллимләрә буну ҹидди ирад тутар вә тәхминән, белә дејәрди: «Дилин көзәллијини күлүн рајиһәсинә чевирән орфоепик норма-ја ујғун данышмагдыр; демәзләр: гачды-учду, дејәрләр: гашды, ушду вә јахуд, демәзләр: гызлар газлар, дејәрләр гыздар, газдар!..».

Бәли, о вахтлар нитг мәдәнијјәтинин бу саһәсинә радио вә телевизијада да ҹидди јанашардылар. Илаһ да, мәрһум профессорун һаглы ирадларындан чәкинәрдиләр.

Бунунла јанашы, ону да демәлијик ки, мәһз о дөврләрдә әдәби тәләффүзү ибтидаи синифләрә дә кәтирмәк тәшәббүсү көркәмли дилчи профессор Јәһја Кәримов тәрәфиндән ортаја атылды вә габагҹыл мүәллимләрлә методистләрин сә'ји нәтиҹәсиндә тәҹрүбә јарадылыб, јајылды, үмумиләшдирилди вә диссертасијалар мүдафиә олунду...

Инди исә бу саһәдә идеја кенераторлары, идеја модераторлары вә идеја тәшкилатчыларынын ахтарылыб тапылмамасынын нәтиҹәсидир ки, нитг мәдәнијјәтинә ҹавабдеһлик дашыјан алимләрин сәси кәлмир вә дејәсән, онларын өзләри дә әдәби тәләффүзә һамылыгла кечмәкдәнсә, диалектизмләрин хаосуна дүшмәји даһа мүнасиб һесаб едирләр. Әкәр белә олмасајды, дилчилик елминин бир о гәдәр дә тәҹрүби-әмәли әһәмијјәт кәсб етмәјән мәсәләләри тест тапшырыгларына, програмларда баҹарыг вә вәрдишләрин һәҹминә салындығы һалда, орта мәктәбин ана дили дәрсликләри информасија јүкү илә ағырлашдырылдығы һалда, бу саһә диггәтдән кәнарда галмазды.

Фикримизҹә, бу проблем өзүндән бир сыра суаллар доғурур вә адамы дүшүнмәјә вадар едир. Бәс нечә етмәли: вәзијјәтлә барышмалы вә ја вәзијјәти әкс етдирән мөвҹуд фактлара даир әмәли тәклифләр ирәли сүрмәли? Мәсәләни јенидән һазырланмада вә ја тәкмилләшмәдә гојмагла иш битмир.

Бәлкә, програм, дәрслик вә тәҹрүбәјә һансыса конкрет тәклифләрлә чыхмалы вә јахуд да тә'лимин јени јаранаҹаг мәзмунуна конкрет истигамәтләр тәгдим етмәли?

Бәлкә, нөгсанлары көстәрмәклә јанашы, мүәллимләрин аттестасијасы һаггында тәклифләрми вермәли?

Методист дүшүнҹәләримиз вә ҹанлы мүшаһидәләримиз бизи һәләлик ашағыдакы вәзифәләрин һәлли үзәриндә ҹидди дајанмағын ваҹиб олдуғуна инанмаға сөвг едир.

1. Азәрбајҹан дилиндән орфоепик нормалары мәнимсәтмәјин нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк васитәси олдуғу, һабелә нитг мәдәнијјәтинин дә шәхсијјәтин үмуми мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәсини тәшкил етдији, бүтүн дил програмларынын мәзмунундан вә бүтүн сөһбәтләрин мәғзиндән бир гырмызы хәтт кими кечмәлидир.

2. Ибтидаи мәктәб мүәллимләри аттестасијадан кечирилмәсиндә бу амил нәзәрә алынмалы, һабелә, онларын шакирдләрлә үнсијјәтин мәһз әдәби тәләффүз нормалары әсасында гурулмасына методик көмәклик едилмәлидир.

3. Орта үмумтәһсил, орта ихтисас вә али мәктәбләр үчүн Азәрбајҹан дилиндән дәрсликләрдә вә методика китабларында әдәби тәләффүз тә'лиминин мәзмунуна вә методларына јенидән бахылмалыдыр.

4. Әдәби тәләффүз нормаларынын мәзмунунун синифләр, курслар үзрә сечилмәси принсипләринә даир елми-практик конфранслар кечирилмәли бу саһәдә нәзәријјәчи вә методист алимләрин әмәли тәклифләри динләнилмәлидир.

ПРОГРАМДА ЕДИЛМИШ БИР «ДҮЗӘЛИШ» БАРӘДӘ

Әсмәр БӘДӘЛОВА,
педагожи елмләр намизәди, досент.

1994-ҹү илдән истифадәдә олан «Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы бир сыра гүсурларына көрә тәкмилләшдирилмәли, бөјүмәкдә олан нәслин мә'нәви ҹәһәтдән камил вәтәндашлар кими јетишмәси үчүн сөз дүнјасынын јаратдығы инҹиләр һесабына зәнкинләшмәли иди. Тәһсил Назирлијинин 558 сајлы 09.07.99-ҹу ил тарихли әмри илә тәсдиг едилмиш вә 1999—2000-ҹи тәдрис илинин әввәлиндә истифадәјә верилән програм, бизә елә кәлир ки, мәһз һәмин мәгсәдлә јенилләшдирилмишдир. Лакин һәр ики варианты охујуб тутушдурдугда ајдын олур ки, тәкмилләшдирилмиш јени програм да гүсурлардан хали дејил.

Програмын һәртәрәфли тәһлили башга бир мөвзу олдуғундан биз бу барәдә кениш данышмырыг. Јалныз бир синифлә бағлы конкрет фикир вә һәмин фикрин ичиндә конкрет әсәр үзәриндә дајанырыг.

«Изаһат вәрәги»ндә охујуруг: «VI синифдә шифаһи әдәбијјат әсасында јаранан јазылы әдәбијјат нүмунәләринин әсас көтүрүлмәси арадан галдырылмышдыр. (Бах: Үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы. Бакы, 1999, сәһ. 4).

Бу нүмунәләр һансылардыр: А. Бакыханов. «Нәсиһәтнамә», Н. Аб-

дуллајев. «Атлантидадан кәлән адам», С. Беһрәнки. «Балача Гара Балыг».

Бәс онларын әвәзинә һансы әсәрләр кәтирилмишдир: Елчин. «Бүлбүлүн нағылы», М. Ә. Сабир. «Јаланчы чобан», Н. Кәнчәви. «Оғлума нәсиһәт», И. Әфәндијев. «Гары дағы».

Нечә баша дүшәк? Молла Нәсрәддин демишкән, ахы, бунун нәзәријјәси илә әмәлијјәси дүз кәлмәди.

Дикәр тәрәфдән, орта мәктәбин бүтүн әдәбијјат курсунда чәми бир синифдә фантастик әсәр өјрәдилир вә фантастика барәдә мә'лумат верилирди. Мәкәр ушагларымызын о јөндә аз да олса мә'луматланмасы писдир? Тәчрүбә көстәрир ки, јахшыдыр. Вә Н. Абдуллајевин јарадычылығында «Атлантидадан кәлән адам»дан да уғурлу нүмунәләр вар; сечиб програма кәтирмәк лазым иди.

Классикләрин, даһи шәхсијјәтләрин кәламлары һәјат дүстурудур. О нәсиһәтләрин һәр бири тәкликдә хүсуси чәкисинә, истигамәтверичи гүввәсинә көрә индики мүәллимләрин дәрсиндән, гурама диссертасијаларын «нәтичәләриндән» мүгајисәолунмаз дәрәчәдә үстүндүр. Вә ијрәнч шәкилдә гарыш-булаш олмуш инсани мүнасибәтләр селиндә ушагларын шәхсијјәт кими формалашмасы, өз дахили мәниндә милли симасыны јаратмасы вә горујуб сахламасы үчүн онлар вурма чәдвәли кими әзбәрләнмәли, јери кәлдикчә тәтбиг олунараг вәрдишә чеврилмәлидир. А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» әсәри һәмин нөгтеји-нәзәрдән чох әлверишли иди...

Сәмәд Беһрәнкијә кәлинчә, бу, даһа ағрылы сөһбәтдир.

Вәтән, халг сөзләрини о гәдәр јерсиз мәгамларда вә әндазәсиз шәкилдә чох ишләдирик ки, гулаглар долур, бу сөз адиләшир, гара гуруш сәвијјәсиндә әл-ајаг алтына төкүлүб мә'насыны итирир.

Бир заманлар биз әдәбијјатчылар нә аз, нә чох, бешчә јерә парчаланмыш Азәрбајчанын дөрд парчасыны «өлим чатанды, үнүм јетәнди» дејиб кәнара гојараг Чәнуб сорағы илә јашајырдыг. Бүтөвлүкдә тәдрис олунуб XIX әсрә чатанда гырылан әдәби бағлары бирләшдирмәк үчүн јоллар арајырдыг. Тәдрис програмында ағ галан сәһифәләр өз јериндә, синифдәнхарич иш үчүн дә «һејдәрбабаја салам»дан башга һеч нә јох иди. Белә бир заманда — 1975—76-чы тәдрис илинин орталарында «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети јашынын азлығы мүгабилиндә көрдүјү ишләрлә инсаны мат гојан Сәмәд Беһрәнкини вә онун «Балача Гара Балыг» һекајәсини таныг верди. Бу, чох кәдәрли, үрәк ағрыдан хәбәрләрлә долу көзләнилмәз мүждә иди. Она көрә көзләнилмәз иди ки, күманында олдуғумуз көз јашларына, фәрјадлара раст кәлмәдик. Бизә вә һамыја, гынындан чыхмамаға мәчбур едилән фәрдләрдән минләрә, милјонлара гәдәр, мәишәтдән сијасәтә гәдәр бүтүн «балачалара» көрк оласы Вәтәндаш гејрәти илә үз-үзә дајандыг.

Һекајә тәсәввүрүмүздә мүәјјән һәјат тәчрүбәси кечмиш мүәллифин образыны чанландырырды. Һалбуки шәклини белә көрмәдијимиз Сәмәд Беһрәнки дүнја илә 29 јашында видалашмышды.

О, ади тәбризли баласы иди. Сүд үзүндә гајмаг кими бәсләнмәсә дә һәр һалда шәһәрдә бөјүмүшдү. Натамам орта педагожи тәһсиллә кәндә тә'јинат алмышды. О заман һәлә 18 јашы тамам дејилди. Күман едирди ки, беш иллик мәчбури тә'јинат мүддәтини битириб кери дөнчәк. Амма «гырылмыш тәсбеһ дәнәләри тәк» тоз-торпаг үстә төкүлмүш гара дамалардан ибарәт кәнд, «балача ушагларын јалын ајаглары, онларын һәр сәһәр мәктәбә кәләркән мә'сум көзләриндән сезилән ахшамкы көз јашлары» гајытмаға гојмады ону. Теһранда, Тәбриздә јахшы ишләр тәклиф етдиләр, кетмәди. Беш ил дөнүб он бир ил олду. Бу мүддәт әрзиндә тәһсилини артырмаг гајғысына галды; Тәбриз Университетинин филолокија факүлтәсини инкилис дили ихтисасы үзрә битирди. Шакирдләринин дүнјакөрүшүнү, мә'нәвијјатыны инкишаф етдирмәк, онлары бөјүк һәјата һазырламаг үчүн һекајәләр, нағыллар јазды, китаблар чап етдирди. Баһа баша кәлән бу китаблары алыб охуја билсинләр дејә, дәјәриндән учуз гијмәт гојдурду, бә'зән дә һаваjы пајлады.

Дәрс дедији мәктәбдә китабхана јаратды. Валидејнләр, јашлылар арасында да маарифләнмә иши апарды. Бир журналист, бир мәктәбшүнас кими мәтбуатда кәскин публисистик, елми-педагожи мәгаләләрлә чыхыш етди. Фарс дилини билмәјән азәрбајчанлы балалары әлифбаны асан өјрәнсинләр дејә, гејри-ади кејфијјәтләри илә сәчијјәләнән «Әлифба» дәрслији јазды.

Иран Тәһсил Назирлијинин ишиндәки нөгсанлары, дөвләтин тәһсил сијасәтини, азәрбајчанлылара вә Азәрбајчан дилинә фарс шовинист мүнасибәтини горхуб чәкинмәдән тәнгид етди. «Иран маарифи һаггында бир нечә сөз», «Нијә јахшы мүәллим гәһәтә чыхыб», «Дәрсликләрин нагислији», «Тә'лим-тәрбијә диспуту вә ја ибтидаи мәктәбләр үчүн Әсаснамә»нин астар үзү», «Иранда тә'лим-тәрбијә системи барәдә тәдгигатлар» вә с. мәгаләләр бу сырадандыр.

Әлбәттә, бу һајыфы онда гојмаздылар. Дәфәләрлә иш јерини дәјишдиләр, маашыны азалтдылар, «Әлифба» китабынын чапына ичазә вермәдиләр.

Билирди ки, бүтүн бунлар ону сусдурмаг, 'азачыг ашым, ағрымаз башым» мөвгејиндә отуртмаг үчүндүр. Одур ки, һәр чәзаны никбинликлә гәбул едир вә тутдуғу һагг јолундан дөнмүрдү. «Кәрәк өзүнү ода атасан ки, јанмышларын дәрдиндән хәбәрин ола. Кәнарда дајаныб тонгалда әл гыздырмагла јананларын нә чәкдијини анламаг мүмкүн дејил», — дејирди. Маарифчилик ишини тәкчә мәктәбдә јох, кәнд ичиндә, бағларда, тарлаларда, һәтта гәбристанлыгда белә давам етдирирди. Кетдији јерләрә үрәјинин истиси илә бәрабәр билик, зија, ајдынлыг апарырды. Нәји варды бу јолда сәрф едирди.

1968-чи илин августунда о, шакирдләри илә, севдији кәнд адамлары илә сағоллашыб ики һәфтәлијә Тәбризә кетди. Вердији вә'дәнин тамамында өзү јох, хәбәри гајытды: «Мән сиздән ајрылмаздым, зүлмнән ајырдылар».

Иранын кизли кәшфијјат идарәсинин хәфијјәләри августун 30-да ону Аразын суларында батырмышдылар. 29 јашында шәһид олмушду Сәмәд; амма атылдығы тонгалда јох, тонгала атылдығы үчүн.

Мaариф Назирлији Сәмәдин өлүсүнүн дә азәрбајчанлыларын көзүнү ачачағындан горхду. Жан Жак Руссо, Максим Горки вә дикәр мәшһур гәләм саһибләри илә биркә онун да әсәрләрини гадаған етди. Китабларыны мәктәб китабханаларындан јығышдыртды.

Амма дүнјаја ки, гадаға гоја билмәздиләр. 1969-чу илдә Италијанын Болонија шәһәриндә ән јахшы ушаг китаблары фестивалы кечирилди. «Балача Гара Балыг» һәмин мүсабигәнин гызыл медалына лајиг көрүлдү. Түрк, италјан, инкилис, франсыз дилләриндә нәшр олунараг ел-ел, өлкә-өлкә јајылды.

Сонракы илләрдә китаблары мүхтәлиф чәмијјәтләрин тәшәббүсү илә Түркијәдә, Алманијада тәкрар-тәкрар чап олунду. Нәһајәт, бу таја, бизә дә сораг кәлиб чатды вә шаһлыг режиминин деврилмәси илә Иранда да аб-һава бир гәдәр јумшалды.

О бүтүн өмрү кими бүтүн јарадычылығыны ушаглара һәср етмишди. Һекајәләрини һансыса ушағын ширин дәчәллијиндән илһам алыб исти отагда пүррәнки чај ичә-ичә ујдурмамышды. Вә мәгсәди руһлара сығал чәкмәк дејилди. Она јаныглы көз јашлары, көрпә бахышларда донуб галмыш һәјат ешги, бинәсиблик, шүурлардакы әталәт тәкан вермишди. «Бир һулу, мин һулу», «Улдуз вә гарғалар», «Улдуз вә данышан кәлинчик», «24 саат јухуда вә ајыглыгда», «Чуғундурсатан оғлан» вә дикәр әсәрләринин гәһрәманлары һәр күн көрдүјү, дәрс дедији ушаглар иди.

Нағылларындан биринин әввәлиндә «Бир нечә сөз» ады илә ушаглара төвсијә едирди: «Чәмијјәти танымаг, гаршыја чыхан бүтүн суаллара чаваб тапмаг үчүн бир нечә јол мөвчуддур. Јоллардан бири будур ки, кәндләрә, шәһәрләрә сәфәрә чыхасыныз, мүхтәлиф адамларла отуруб дурасыныз. Дикәр бир јол исә китаб охумагдыр, әлбәттә, бүтүн китаблары јох... Елә китаблары сечәсиниз ки, сизи дүшүндүрән суаллара чаваб версин, шејләрин, һадисәләрин сәбәбини шәрһ етсин, бизи өз чәмијјәтимизлә, башга милләт-

ләрлә танyш етсин, чәмијјәтин бәлаларыны ачыб көстәрсин. Башымызы гарышдырмаг, бизи алдатмаг үчүн јазылан китаблары исә чырыг-чырыг едиб јандырмаг лазымдыр.

Сиз нағыллары, дастанлары бөјүк һәвәслә охујурсунуз. Јахшы нағыллар сизи чәмијјәтлә, адамларла, һәјатла таныш едә биләр, һәр шејин сәбәбини ачыб көстәрә биләр. Нағыл охумаг тәкчә баш гарышдырмаг үчүн дејил. Она көрә мән дә истәмирәм ки, ағыллы ушаглар нағыллармы јалныз баш гарышдырмаг үчүн охујалар».

Фитрәтән мүәллим олдуғу үчүн ушагларын психолокијасыны бүтүн инчәликләри илә билир вә ушаг әдәбијјатынын гаршысына чидди тәләбләр гојурду:

...Инди елә бир заманәдир ки, ушаг әдәбијјатында ики мәсәләјә даһа чох фикир вермәк лазымдыр:

Биринчиси будур ки, ушаг әдәбијјаты балачаларын ширин хәјал вә јухулар, ичтимаи мәсәләләрдән бихәбәрлик дүнјасы илә бөјүкләрин ағрылы-ачылы, чәтин бәшәри проблемләр үзәриндә дајанмыш гаранлыг дүнјасы арасында бир көрпү олмалыдыр.

...Икинчи мәсәлә будур ки, ушагларын һәјата бахышы дүзкүн олмалыдыр. Онлары елә тәрбијә етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф әхлаги вә ичтимаи мәсәләләри даим дәјишән реал шәраитдә дүзкүн гијмәтләндирә билсинләр.

...Ушаға демәлијик ки, бәшәрә зидд олан, гејри-инсани, чәмијјәтин тарихи инкишафыны ләнкидә билән һәр шејә кин бәсләсин. Бу кини ушаг әдәбијјаты јаратмалыдыр.

Көрүндүјү кими, бу төвсијә вә тәләбләр тәкчә Чәнуби Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты үчүн дејил, үмумбәшәридир. Вә Шимали Азәрбајчан ушаглары да һәм бәшәријјәтин бир парчасыдыр, һәм дә Бөјүк Азәрбајчанын. Бәс елә исә мәнфур шаһлыг режими илә фәргимиз нәдә олду? «Балача Гара Балыг» вә үмумән Сәмәд Беһрәнки мәктәбләримиздән нијә узаглашдырылды?

Програмын кәтирдији сәбәблә атдығы аддымын тәрс мүтәнасиблијини әввәлдә гејд етдик. Белә чыхыр ки, мәнтиг башга чүрдүр.

Бәли, мәнтиг беләдир ки, дөврүн кирифтарына дүшмүш бир груп мүәллим әсәрин чәтин мәнимсәнилдији фикрини јајмышдыр. Дәрслији охудугда адамын онлара инанмағы да кәлир. Чүнки орадакы тәһкијә 11—12 јашлы шакирд үчүн дејил. Бинам, вәтәнин хошбәхт талеји, азад кәләчәк, шаһ режими, чисмән мәһв олмаг, әдәби ирс, үсули-идарә, халг мүәллими, азадлығын һәр шејдән үстүн олмасы вә с. фикир вә ифадәләр исә јүкү даһа да ағырлашдырыр.

Амма ејб етмәзди; дәрслик мүәллифи нөвбәти нәшр үчүн бу гүсурлары арадан галдырар, сәнәткарын һәјат вә јарадычылығы барәдә даһа ајдын, даһа анлашыглы мә'лумат верән мәтн һазырлајарды. Суал вә тапшырыглары да дидактик принсипләрә ујғун шәкилдә тәкмилләшдирәрди.

Кәрәк мүәллимләримиз бу гүсурларын арадан галдырылмасыны тәләб едәјдиләр, тәрсинә олду.

Үмумијјәтлә, биздә гәрибәликләр чохдур. Әввәла, һансы мөвзу олурсун, она сијаси дон гурашдырылыр. Ушағын анлаг сәвијјәсинә ујғун олду, олмады, јеридир, ја јери дејил, һөкмән белә едирик. Вә јазыг Балача Гара Балығы бу нечә илдә аз гала сијаси лидер кими шүурлара дүртмәјә чалышдылар. Одур ки, бичарә ушаглар о көзәл әсәри өјрәниб өзләриндә о мө'чүзәви романтик күчү дуја билмәдиләр. Ејни заманда, ифрат сајғысызлыглара јол веририк. Тале јол ачыб, чоғрафи ајрылыглар өз јериндә галса да, мә'нәви бирлији мөһкәмләндирмәк, шакирдләри милли өзүнүдәрк һисси руһунда тәрбијә етмәк, бу бахымдан һәр ики тајын сөз сәнәтиндән бәһрәләнмәк имканы јараныб. Бу мәгамда Сәмәд Бәһрәнки кими бөјүк шәхсијјәти програмдан чыхарырыг. Һалбуки, о, Азәрбајчанын көркәмли маарифчиләринин һәләлик сонунчу вә ән лајигли давамчысыдыр. Әсәрләри имкан верир ки, о, орта мәктәбин мүхтәлиф синифләриндә, XI синифдә исә М. Һ. Шәһријарла јанашы очерк шәклиндә өјрәдилсин.

Вә Сәмәд Бәһрәнкини мәрһум Чинкиз Мустафајевлә мүгајисә етмәк олар; һәр барәдә!

БӨЈҮК СӘНӘТКАРЫН ИРСИНИН МҮАСИРЛИК БАХЫМЫНДАН ТӘҺЛИЛИ

Билал ҺӘСӘНЛИ,
педагожи елмләр намизәди, досент.

Азәрбајчан халгынын XX әсрдә бәшәр мәдәнијјәти хәзинәсинә бәхш етдији М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов, Һ. Чавид кими сәнәт мүчаһидләри сырасында көркәмли драматург, насир, шаир Чәфәр Чаббарлынын өзүнәмәхсус јери, мөвгеји вардыр.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә Чәфәр Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәси ашағыдакы кими планлашдырылмышдыр: VIII синифдә «Ана» ше'ринин тәдрисинә 3 саат ајрылмышдыр. Програмын тәләбинә көрә, ше'рдә мүгәддәс варлыға — анаја сонсуз мәһәббәтин сәмими ифадәсиндән, чошғун, барышмаз овгатла һәзин, көврәк һиссләрин говушмасындан доған күчлү емосионал — образлы тә'сирдән сөз ачылмалы, сөзләрин усталыгла сечилмәси барәдә мәктәблиләрдә долғун тәсәввүр јарадылмалыдыр.

XI синифдә исә Ч. Чаббарлынын һәјаты, поезијасы, нәсри, драматуркијасы барәдә очеркин, «Огтај Елоғлу» фачиәсинин өјрәдилмәсинә 6 саат ајрылмышдыр.

Програмда гејд едилир ки, «Огтај Елоғлу» фачиәсинин мөвзусу, идејасы, еләчә дә Огтај Елоғлу сурәти кениш тәһлил едилмәли, Огтајын милли театрын тәрәггиси уғрунда мүбаризәси, һәгигәт ахтарышлары, халгын кәләчәјинә инамы, дикәр сурәтләрин әсәрдә мөвгеји ачыгланмалыдыр.

Бу мөвзу илә әлагәдар мәктәблиләрин драматик нөв вә конфликт һаггында мә'луматы дәринләшдирилмәли, әсәрдә образын дили барәдә конкрет тәсәввүр јарадылмалыдыр. Мүстәгил оху үчүн мүәллимин төвсијәси илә Ч. Чаббарлынын һекајәләри вә драм әсәрләриндән истифадә олунмалыдыр.

Бүтүн бу мәсәләләрин өјрәдилмәси просесиндә мүәллим шакирдләрин диггәтини илк нөвбәдә Чәфәр Чаббарлынын Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгејинә јөнәлтмәлидир. Јазычынын һәјаты һаггында мә'лумат вериләркән мәктәблиләрин нәзәринә чатдырылыр ки, Чәфәр Чаббарлы XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли сималарындан бири олуб, халгымызын мәдәни тәрәггисиндә бөјүк рол ојнамыш гүдрәтли сәнәткардыр. Шакирдләрдә Чәфәр Чаббарлы шәхсијјәти вә јарадычылығы барәдә долғун тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә гүдрәтли сәнәткарларын онун һаггында сөјләдији фикирләрдән мәгсәдјөнлү истифадә олунмалыдыр.

Сәмәд Вурғун бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды: «Чаббарлы XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ән надир сималардан биридир. О өз јарадычылыг хәзинәсинин зәнкинлији е'тибарилә М. Ф. Ахундзадәдән вә Чәлил Мәммәдгулузадә — Молла Нәсрәддиндән сонра XX әср әдәбијјатынын ән көркәмли симасыдыр...».

Микајыл Мүшфиг Чәфәр Чаббарлынын хатирәсинә һәср етдији «Шаирин өлүмү» ше'риндә ону «Сөз мүһәндиси — руһ мүһәндиси» адландырараг јазырды:

Өлдү Балашлары өлдүрән әскәр,
Өлдү Күлүшләри күлдүрән әскәр.
Өлдү ешидинчә, Алмаз ағлады—
Санки Күр дајанды, Араз ағлады.
Фәгәт, өлән дејил онун сәнәти!
Бағламыш адына әбәдијјәти.

Меһди Һүсејн исә диггәти бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығынын идеја-бәдии өзүнәмәхсуслуғуна чәлб едирди: «Ч. Чаббарлынын романтикасы бизи һәјат һәгигәтиндән узаг-

лашдырмыр, әксинә, бизи бу һәгигәтә јахынлашдырыр».

Драматургун јарадычылығынын тәдриси просесиндә исә ашағыдакы суал диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр: Ҹәфәр Ҹаббарлы јарадычылығынын мүасир дөвр үчүн әһәмијјәти һансы амилләрлә шәртләнир?

Бу мәсәлә илә әлагәдар гејд едилмәлидир ки, әсрин әввәлләриндә јарадычылыға башлајан бу бөјүк сәнәткар әсрин сонунда да бизим мүасиримиз олараг галмагдадыр. XX јүзиллик баша чатмаг үзрәдир. Јени әсрин астанасында мүасир дүнјада инсан һаглары, бәшәри-мә'нәви дәјәрләр, азадлыг, инкишаф идеаллары өн плана чәкилир. Бу, тәбиидир. Бәшәр өвлады јени әсрә даһа камил, јеткин гәдәм гојмаг истәјиндәдир. Ҹ. Ҹаббарлынын јаратдығы дәјәрли сөз сәнәти нүмунәләриндә мүасир бәшәр өвладыны дүшүндүрән, нараһат едән мә'нәви-әхлаги, сијаси проблемләр јүксәк сәнәткарлыгла әкс етдирилмишдир. Бу мүасирлик һәм дә Ҹ. Ҹаббарлы сәнәтинин ана хәттини тәшкил едән һуманизмдән ирәли кәлир.

Ҹәфәр Ҹаббарлы јарадычылығынын мүасирлији онун Азәрбајҹанын истиглалы, мүстәгиллији идеалы илә гырылмаз шәкилдә бағлылығындадыр. Өз халгыны азад, мүстәгил, бүтөвләшмиш, бирләшмиш көрмәк арзусу илә јашајан шаир 1923—1924-ҹү илләрдә «Араз чајы» адлы мәнзум фаҹиәсиндә јазырды:

Гој бирләшсин Азәрбајҹан!
Араз чајы, галх арадан!

Бундан бир гәдәр әввәл — Демократик Ҹүмһуријјәт дөврүндә јаздығы «Азәрбајҹан бајрағына» ше'риндә исә үч бојалы, үч мә'налы бајрагдан ифтихарла сөз ачырды:

Бу ај, јылдыз, бојаларын гурултајы нә демәк!
Бизчә, белә сөјләмәк:
Бу көј боја көј моғалдан галмыш бир түрк нишаны;
Бир түрк оғлу олмалы!
Јашыл боја исламлығын сарсылмајан инамы,
Үрәкләрә долмалы.
Шу ал боја азадлығын, тәҹәддүдүн фәрманы,
Мәдәнијјәт булмалы.
Сәккиз учлу шу улдуз да сәккиз һәрфли Од јурду,
Әсарәтин кечәсиндән фүрсәт тапмыш гуш кими,
Сәһралара учмалы...

Бу мисраларда сәнәткарын вәтәнпәрвәрлији, Демократик Ҹүмһуријјәтин рәмзләринә мәһәббәти, еһтирамы ашкар көрүнмәкдәдир.

Көрүндүјү кими, Ҹ. Ҹаббарлы мүасирлијинин көкләри илк нөвбәдә өз халгынын талејинә, идеалларына бағлылығындадыр. Әдибин јарадычылығы илк сәнәт әсәрләриндән башлајараг, гәләмә алдығы сон нүмунәјә кими халг һәјатынын, халгын тәрәгги идеалынын бәдии ифадәсидир. Әдибин фәал һәјат мөвгејини, һәјатын дибиндә јашајан инсанларын агибәтинә биканә гала билмәмәсини, шәрә е'тиразыны әкс етдирән «Үстүнә» ше'ри бу бахымдан диггәти, хүсусилә ҹәлб едир:

Гласнылар бүтүн һачы, һамысы һала бихәбәр...
Алыр пулу, кедир јатыр, нә ингилаб, нә дәрдәсәр!
Учур фәгирләрин еви, галыр әјалы дәрбәдәр,
Бу пис заманда пул да јох,
Дум әһли һәр күн, һәр сәһәр
Гапыб күлүнкүнү кәлир учуг команын үстүнә.

Ејни мотивләри, ејни мөвгеји биз «Гүруб чағы бир јетим» ше'риндә дә көрүрүк:

Ана јох, әгрәбасы јох, ата јох,
Бир көмәк көрмәјир, бахыр һәр јан.
Бир нәфәр јох ки, сорсун әһвалын,
Бир нәфәр јох ону билә инсан.

Ҹәмијјәтин, әтрафдакыларын көмәјә еһтијаҹы оланлара мүнасибәтдә лагејдлијини иттиһам едән шаирин фикринчә, инсан талејинә е'тинасызлыг фаҹиәләр јарадыр.

«Боранлы гыш кечәси» ше'риндә сојуг, шахтанын гылынҹ кими кәсдији бир һавада бир парча чөрәјә мөһтаҹ олан ана илә заваллы көрпәнин мүсибәтиндән сөз ачылыр:

Узагда, кәнд кәнарында бир учуг евчик,
Будур, учулмуш, дағылмыш хәрабә бир мәгбәр.
Зүлами-никбәт ичиндән кәлир инилти сәси—
Баханда хәстә ушаг, бир дә хәстә бир мадәр...
Ушаг фәған илә гучмуш заваллы анасыны,
—Ана! Аҹам!—дејә ағлар, гадын бахыр мәдһуш,
Нә вар доланмаға тагәт, нә вар данышмаға дил,
Һәзин нәзәрләрилә бахыр, ағлајыр, олур биһуш.

Бу нүмунәләрдә биз, илк нөвбәдә ҹәмијјәтдәки һагсызлыға, әдаләтсизлијә е'тираз сәси учалдан, инсан талејинә биканә гала билмәјән һуманист сәнәткарын гәлб чырпынтыларыны, һарајыны ешидирик.

Дүнјанын, бәшәријјәтин, еләҹә дә һәјат океанында гум дәнәсинә бәнзәјән инсанын талеји Ҹ. Ҹаббарлыны өмрү боју дүшүндүрмүшдүр. «Од кәлини» әсәринин гәһрәманы Елханын дили илә әдиб бу күн дә бәшәр өвладыны нараһат едән суаллары верир: «Будур, әсрләрдән бәри заваллы инсаны дидиб чејнәјән! Будур, әсрләр боју ганун адына һөкмранлыг сүрән ганунсузлуг! Нечин о, зәнкиндир, мән бир көләјәм? Ана тәбиәтин өз јавруларына вердији бу јашыл чәмәнләр, кениш, мәһсулдар чөлләр, ирмаглар, сәрин сулар... һамысы кимин олмалыдыр?».

Әслиндә, бу суаллар тәкҹә бир азәрбајҹанлынын јох, үмумән бәшәр өвладынын әсрләр боју ҹәмијјәтдә баш алыб кедән һагсызлыға, инсанын әзәли вә әбәди һагларынын тапданмасына е'тиразы кими мә'наландырылмалыдыр.

Әдәбијјатымызда гадын һүгуглары, ана мөвзусу, ананын мүгәддәслији мотивләри һәмишә өнәмли олмушдур. Мәһәммәд пејғәмбәр: «Ҹәннәт ананын ајаглары алтындадыр», — демишдир. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында «Ана һаггы — Танры һаггы» сајылыр. Хагани Ширвани ана зәһмәтини миннәтдарлыг һисси илә васф едирди:

Әкәр олмасајды ана зәһмәти,
Газана билмәздим һеч бир шөһрәти.
Онун һәр сөзүндән алырам гүввәт,
Гәлбими мум етди, верди нәсиһәт.
Дүшмән тә'нәсилә кәсилсә јолум,
О зәиф гарыдан күч алар голум.

Әли Кәрим «Гајтар ана борҹуну, о борҹ сәнин өзүнсән, өзүнү гајтар кери» мисралары илә өвладлыг борҹунун әбәдилијиндән сөз ачырды. Ҹәфәр Ҹаббарлы бу классик мөвзуја јени сиглә, јени вүс'әт кәтирәрәк бүтүн өвладларын үрәк сөзләрини өлмәз мисраларда әбәдиләшдирди. Шаирин мәшһур «Ана» ше'рини охудугҹа көз өнүндә ағсачлы, өмрүнү өвладына һәср етмиш, онун севинҹи, кәдәри илә јашајан бир ана образы ҹанланыр. Ананын өз өвладыны һәмишә учалыгда көрмәк арзусу тәбиидир. Лакин өвладын анадан уҹа олмасы мүмкүн дејилдир. Шаирин лирик гәһрәманы анаја мүнасибәтиндә бүтүн варлығы илә итаәт едән раһиб тимсалындадыр.

Ҹаһанда елә бир гүввә јохдур ки, әсәрин гәһрәманы она баш әјсин, нә өлүм, гијамәт горхусу, нә дүнјанын вар-дөвләти, нә ҹәллад горхусу ону әјилмәјә, тәслим олмаға сөвг едә билмәз. О, јалныз ананын бөјүклүјү гаршысында сәҹдә едир, она гул олмағы өзүнә фәхр билир.

Әсәрдә өвладын анаја бәсләдији мәһәббәт һиссләри романтик бир вүс'әтлә тәрәннүм едилир. Гәһрәман үзүнү күләјә, далғаланан дәнизә, илдырыма, сәмаја, күнәшә, булуда тутур, онлардан горхмадығыны, чәкинмәдијини бәјан едир. Бу, сәбәбсиз дејилдир. Чүнки онун гәлбиндә ана мәһәббәти бәргәрардыр. Бу мәһәббәт олан јердә нә күләјин әсмәси, амансыз дәнизин фыртына гопартмасы, сәма тағынын дағылмасы, күнәшин сөнмәси, булудун јағыш јағдырмасы горхулу дејилдир, бунларын һеч бири она тә'сир етмәк игтидарында дејилдир. Јалныз мүгәддәс ана гаршысында о, јенидән ушаға дөнүр, кичилир, балаҹалашыр, ананын һәзин лајласы илә үјујан мә'сум бир көрпәјә чеврилир.

Гәһрәман әминдир ки, онун сон нәфәсдә дејәҹәји, нитгиндән ду-

шәчәк сөз дә «Ана» ады, «Ана» кәлмәси илә бағлы олачагдыр:

Ана! Ана! Бу адын гаршысында
бир гул тәк,
һәмишә сәчдәдә олмаг мәнә
фәхарәтдир.
Онун әлијлә бәла бәһринә
јуварлансам,
Јенә хәјал едәрәм
бәзми-истираһәтдир.
Бүтүн вүчудум әсәр, руһум
ејләјәр пәрваз,
Учар сәмаләрә о аләми-хәјаләтдә.
Јатар, өләр бәдәним, нитгдән
дүшәр бир сөз,
Ана... Ана... Сәнә мән раһибәм
итаәтдә!..

Әдиб «Ана» сөзүнү дөнә-дөнә тәкрарламагла, анафорадан истифадә етмәклә әсәрин бәдии тә'сир күчүнү даһа да артырыр. Ше'рдә бәдии суал, бәнзәтмә, бәдии тәзадлардан да јүксәк сәнәткарлыгла истифадә олунмушдур.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, Чәфәр Чаббарлы јарадычылығынын күчү, мүасирлији һәм дә онун јаратдығы бир-бириндән фәргли, һәјатын, талеләрин өзү кими мүхтәлиф образларын, гәһрәманларын сәчијјәси илә дә бағлыдыр. Илләр, онилликләр өтүр, јени јүзиллик кәлиб чатыр, нә јазыг ки, һачы Әһмәд, Имамјар, Кенерал-Губернатор, Фатманисә, Балаш хисләтли инсанлар јенә дә мөвчуддур, бу күн дә биз онларла растлашырыг. һәрәси чәмијјәтин бир тәбәгәсини, бир инсан типини әкс етдирән рәмзә чеврилмиш бу образларын јашарлылығы Ч. Чаббарлы јарадычылығында хејирлә шәрин мүбаризәси мөвзусунун өтәри, тәсадүфи олмадығыны бир даһа сүбут едир.

Мә'лумдур ки, совет һакимијјәти илләриндә әдәбијјатшүнаслығда идеал гәһрәман проблеми әтрафында мүбаһисәләр сәнкимәк билмирди. Ч. Чаббарлынын бу мәсәләјә мүнасибәти дә мүасир әдәбијјатшүнаслыгда тәгдир олунан јени бир мејллә сәсләшир. Белә ки, сәнәткар өз мүсбәт гәһрәманларыны әксәр һалларда идеаллашдырмамыш, онлары инсана хас олан зәиф, зиддијјәтли чәһәтләри илә тәсвир етмишдир.

Совет јазычыларынын 1934-чү илдә кечирилмиш биринчи гурултајындакы мәшһур нитгиндә Ч. Чаббарлынын сөјләдији ашағыдакы фикирләр бу күн дә өз актуаллығыны сахламагдадыр: «Гәһрәманы ресепт илә јаратмаг олмаз. Јазычы өз гәһрәманыны нә гәдәр јахшы кејфијјәтләрлә бәзәјирсә, бәзәсин, әкәр о гәһрәманы чанлы бир инсан кими бүтүн еһтираслары илә көстәрә билмәмишсә, фәрги јохдур, о гәһрәман севилмәјәчәк вә јазычы мүтләг тамашачыдан белә сөзләр ешидәчәкдир. Гәһрәман бир аз сүн'идир, схематикдир, гурудур.

Толстојун күлләләрлә дешилмиш һачы Мурады ајаг үстә галхараг сонра өлү бир һалда јерә јыхыларкән адама елә кәлир ки, гоча, чәсим бир дағ учуб төкүлүр. Көрүнүз, мүәллиф өз гәһрәманыны нә гәдәр јүксәлдә билмишдир? Бу бачарығы, бу сәнәти биз дә өјрәнмәлијик.

...Јалныз шүарларла, ситатларла данышан, чансыз, сүн'и гәһрәманлар јаратмаг лазым дејилдир. Чошгун еһтирасларa малик чанлы, долғун гәһрәманлар јаратмалыдыр».

Ч. Чаббарлы өз јарадычылығында бу сәнәт амалына һәмишә садиг галмышдыр. Диггәт јетириләрсә, сәнәткарын әски дүнјаја, чәһаләтә, наданлыға, фанатизмә гаршы чыхан, керилик, әталәт буховларыны чәсарәтлә гырыб атан Огтај Елоғлу, Алмаз, Севил кими күчлү гәһрәманлары да инсана хас олан зәифликләрдән, сәһвләрдән хали дејилдир. Огтајын онун чағырышына сәс вериб бөјүк амалларла, сидг-үрәклә сәһнәјә атылан Фирәнкизи өлдүрмәси, Алмазын һәјата, инсанлара мүнасибәтдә максимализми — ушаглары шәрги охударағ јас јериндәки инсанлара мејдан охумасы бу образларын зиддијјәтли чәһәтләри кими диггәти чәлб едир.

«Алмаз» әсәринин тәһлили заманы мүәллим шакирдләрин диггәтини биринчи пәрдәјә чәлб едир. һәмин пәрдә Алмаз образынын сәчијјәви хүсусијјәтләринин дүзкүн дәрк едилмәси бахымындан бир нөв ачар ролуну ојнајыр. Мүәллиф әсәрин әввәлиндә белә бир ремарка верир: «Азәрбајчанын узаг бир кәндиндә, мәктәб габағында бир мејданча. Кәнд моллaсы, онун мүридләри, ағсаггаллар вә саирә чијинләриндә бир табут апарыр вә охујурлар. Бу арaлыг он сәккиз јашларында кәнч бир гыз — Алмаз бир гадынын әлиндән тутуб сүрүјәрәк, гочаларын бахышы алтында кечиб кедир».

Дәфн мәрасимини көрән кәнд мүәллими артыг гәрар гәбул етмишдир. Ушаглары јанына чағыран Алмаз дејир: «Сыраја дүзүл! (һамы дүзүлүр). Кәндин бүтүн күчәләрини охујараг кечәчәксиниз, сәсинизи ешитмәмиш бир ев галмасын. Бу өлү дәстәсинин кечдији күчәләрдә үзүзә кәлиб, сәсләрини өртәчәксиниз. Ешитдинизми? Тез башлајын!».

...Ушаглар кедир вә бүтүн пәрдә боју гарышыг оларaг каһ өлүчүләрин, каһ да ушагларын сәсләри ешидилир.

Әлбәттә, Алмазын халгын адәт-ән'әнәсинә е'тинасызлығы, С. Вурғунун «Комсомол поемасы» әсәриндә Мирпашанын мәсчидә ит бағламасы кими ијирминчи илләр комсомолчуларынын дүнјакөрүшүнү, әгидәсини әкс етдирән реал һәјат һәгигәтләридир. Ејни заманда бу сәһнәнин тәһлили шакирдләрдә белә бир гәнаәт јаратмалыдыр ки, мүсбәт гәһрәман кими тәгдим олунан Алмаз чидди нөгсанлардан да хали дејилдир. Әслиндә, Алмазын там мүсбәт планда тәгдими, јухарыдакы сәһнәдән дә көрүндүјү кими һәмин образа мүәллиф мүнасибәтинин тәһриф олунмасыдыр. Даһа дәгиг десәк, сәнәткар, бу сәһнә бир рәмз кими верилсә дә, халгын милли адәт-ән'әнәләринә белә мејдан охумасыны тәгдир едә билмәзди.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, әдибин «Огтај Елоғлу» фачиәси он биринчи синифдә монографик шәкилдә өјрәдилир. Әсәрин програма дахил едилмәси тәсадүфи дејилдир. Бәс сәһнә сәнәтинә, милли театрын јарадылмасы проблеминә һәср олунмуш бу әсәрин мүасирлији нә илә бағлыдыр? Илк бахышда елә көрүнүр ки, чағдаш әсрдә бөјүк инкишаф јолу кечмиш Азәрбајчан театры драматургун галдырдығы бир чох проблемләри уғурла һәлл етмишдир вә мәктәб тәчрүбәсиндә әсәрин үзәринә гајытмаға елә бир еһтијач јохдур. Лакин тәнгидчи Јашар Гарајевин һаглы оларaг јаздығы кими, Огтајын һәгигәт ахтарышлары көһнәлмир... Огтајда көһнәлмәјән нәдир? Бүтүн варлығыны, еһтирасларыны фәда етдијин сәнәтә, идеала тәмәннасыз хидмәт етмәк, милли сәһнәни һәгиги бир сәнәтин зирвәсинә јүксәлтмәк, бу јолда фәдаи вә фәдакар олмаг, вәтәндашлығы гәһрәманлыға чевирмәк! — бурада бизи һәлә дә сарсыдан, нараһат едән нәчиб вә мүгәддәс еһтирас будур. Бу еһтирас «атом әсри» дејилән дөврдә мәһдуд, бајағы, хырда еһтирасларын бә'зи мешшанлар арасында дәбдә олдуғу бир вахтда бир даһа учадан сәсләнмирми?

Тә'лим просесиндә Огтај образынын сәчијјәләндирилмәси заманы шакирдләрин әксәријјәти гәһрәманын характериндәки, һәрәкәтләриндәки зиддијјәтләрдән, өз анасына, бачысына мүнасибәтини тәгдир етмирләр.

Огтајын «...мән гочаман бир халгы, онун сәадәтини, кәләчәјини ики нәфәр гадынын истираһәтинә фәда едә билмәрәм» — сөзләринә мүнасибәт билдирән шакирдләр гејд едирләр ки, анасынын вә бачысынын талејинә белә мүнасибәт, әслиндә, һәмин гадынларын садәчә истираһәтинин позулмасы илә дејил, ағыр фачиә илә нәтичәләнир. Огтај һәтта өз анасынын дәфниндә белә, иштирак етмир, бачысы диләнмәјә мәчбур олур.

Бу мәсәлә илә әлагәдар гејд едилмәлидир ки, Огтај өзүнү илк нөвбәдә халгын сәнәткар оғлу сајыр, халг иши намина мә'бәд кими јанашдығы халг сәһнәсинин тәрәггиси наминә анасыны да, бачысыны да, өзүнү дә фәда етмәјә һазырдыр. Мүәллифин гәһрәмана вердији аддан да көрүндүјү кими, о, елин оғлудур.

Драмда Огтај охучунун көзү өнүндә мүхтәлиф вәзијјәтләрдә — бөјүк амалларла сәһнәјә атылан исте'дадлы, әзәмәтли шәхсијјәт, артыг дүнјада һеч бир шејә инанмајан, мағлуб олмуш, сәрхош вә бәдбин, сәфил инсан, е'тиразчы гәһрәман вә дүнјаларча севдији, мә'сум вә фәдакар бир инсанын гатили кими чанланыр.

Фирәнкиз «Артыг өз талејими өзүм идарә едә биләрәм» — деје-

рәк Огтајын көмәјинә кәлир. О, гәтијјәтлидир, «артыг архам бир учурумдур, кери дөнә билмәрәм, чәкилиниз» — сөзләри илә сәһнәјә атылыр. Белә бир анда Фирәнкизи өлдүрән, мә'сум бир инсанын гатилинә чеврилән Огтајын һәрәкәтини нечә гијмәтләндирмәк олар?

Дәрс просесиндә бу проблемин дә музакирәси мүбаһисәләрә сәбәб олур. Күнаһсыз бир варлығын һәјатына сон гојан Огтајын һәрәкәти зиддијјәтли фикирләр доғурур. Ајдын мәсәләдир ки, Огтајын бу һәрәкәти илә барышмаг чәтиндир. Академик Мәммәд Арифин фикринчә, Огтајын бу һәрәкәтини писләјәнләр гисмән һаглыдырлар... Огтај Фирәнкизи јалан вә сахтакарлыг чәмијјәтиндән јүксәкдә көрмәк истәјирди. О, мә'нәвијјатында бир идеал олараг јарадыб кизләдији бир мәхлугу гара торпагларда сүрүнәчәк гәдәр рәзил олан бир һәшәрат ичәрисиндә көрмәк истәмир.

Лакин бу, мүмкүн дејилди. Фирәнкиз көлә вә әсир иди. Бүтүн көзәлликләри мәһв едән әсарәт Фирәнкизи дә бәдбәхт етмишди. Буна көрә дә Огтајын Фирәнкизи өлдүрмәси онун буржуа чәмијјәтинә гаршы анархистчәсинә үсјанынын ән дәһшәтли тәзаһүрү иди. Санки Огтај бу һәрәкәти илә асланбәјләрин әлиндә бир ојунчаг олан «реал» Фирәнкизи «идеал» Фирәнкизә чевирмәк истәјир, чүнки реал Фирәнкиз көләдир, бәдбәхтдир, азад дејилдир, Огтај исә ону азад вә хошбәхт көрмәк истәјир. Азад Фирәнкиз о заманкы шәраитдә бир идеал олараг галмагда иди.

Беләликлә, шакирдләрдә тәмиз вә јүксәк мә'нәвијјатлы Огтајын «кобуд вә чиркин бир мүһитлә әлбәјаха олан, көһнә дүнја илә мүбаризәдә фачиәли вәзијјәтинә бахмајараг, бөјүк бир фәдакарлыгла өз мәгсәдинә доғру чан атан үсјанкар, ифшачы шәхсијјәт» олмасы гәнаәти јарадылыр.

Ч. Чаббарлы сәнәтинин сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә онун јаратдығы бир чох образларын охучу, тамашачы күтләсинә дәрин тә'сири илә бағлыдыр. Белә ки, әдибин әсәрләри ишыг үзү көрдүкчә, тамашаја гојулдугча бөјүк әкс-сәда доғурмуш, тамашчыларын мә'нәви тәкамүлүндә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Бөјүк сәнәткарын јаратдығы гүдрәтли сәнәт нүмунәләри кениш охучу, тамашачы күтләсинә инди дә јүксәк мә'нәви-әхлаги идеаллар ашылајыр. Бу нүмунәләрин мәктәбдә дәјәринчә өјрәдилмәси мүәллимләрдән чидди елми вә методик һазырлыг тәләб едир.

АГИЛЛӘР ДЕЈИБ КИ...

Намуслу гадын киши үчүн елә бир сәрвәтдир ки, онун мисли јохдур.

А. БАКЫХАНОВ.

Сағлам диләнчи кәс дә варлыдан хошбәхтдир.

ШОПЕНҺАУЕР.

Јалтаглыг чинајәт үчүн шәраит јарадыр.

Ч. КЕЈ.

Сәнин һаггында нә дүшүнүрләрсә дүшүнсүнләр, әдаләтли һесаб етдијин иши көр.

ПИФАГОР.

Мәдәнијјәтин дәрәчәси бирбаша әмәјә мәһәббәтдән асылы олур.

М. ГОРКИ.

Әчаиб, гәрибә кејимләр көзәллији дә ејбәчәрләшдирир.

П. БУАСТ.

Гадын ләјагәтинин өлчүсү севдији киши ола биләр.

БЕЛИНСКИ.

Вәтәнә вурулан јараны һәр биримиз үрәјимизин ән дәрин кушәсиндә һисс едирик.

В. ҺУГО.

★КӘНЧ ТӘДГИГАТЧЫЛАР НӘ ҮЗӘРИНДӘ ИШЛӘЈИРЛӘР?★

ИЧТИМАИ-СИЈАСИ МӘЗМУНЛУ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНИН ДИДАКТИК ӘСАСЛАРЫ

Илһам ПӘНАҺОВ,
Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты.

Мүстәгиллијини јенидән газанан Азәрбајчанын сабаһы бир сыра фактор вә амилләрлә бағлыдыр. Бунларын сырасында тәһсил чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Буна көрәдир ки, республика президенти өлкәдә тәһсилин проблем вә инкишаф перспективләрини өјрәниб програмлашдыран, консепсијасыны јарадан тәһсил ислаһатлары үзрә Дөвләт Комисијасы јарадылмасы үчүн сәрәнчам вермиш, һазырланмыш дөвләт програмыны тәсдиг етмишдир.

Тарихи тәчрүбә вә милли-дүнјәви ән'әнәләрә ујғун олараг Азәрбајчанда тәһсилин инкишафы үчүн даһа кениш, демократик мүһит вә шәраит јарадылмышдыр. Дөвләт тәһсил мүәссисәләри илә јанашы, өзәл тәһсил бөлмәсинин инкишафына гајғы тарихи фактдыр. Һазырда өлкәдә мәктәб башлыча диггәт објектинә чеврилмишдир. Мәктәбин, тәһсилин инкишафына хүсуси әһәмијјәт верилир, чүнки чәмијјәтин инкишафы мәктәбин инкишафы үчүн шәртдирсә, мәктәбин, тәһсилин сәвијјәсинин јүксәлдилмәси чәмијјәтин сәвијјәсинин галдырылмасынын башлыча факторудур.

Мә'лумдур ки, мәктәб өјрәтмә (мүәллимин) вә өјрәнмә (шакирдләрин) мәркәзидир. Мүәллим тә'лим просесиндә өјрәдәчәји материалы илк нөвбәдә өзү дәриндән мәнимсәмәли, бу билик вә информасијанын шакирд тәфәккүр вә тәхәјјүлүнүн инкишафына көстәрәчәји тә'сири бир нөв програмлашдырмалыдыр. Бу просесдә шакирд садәчә објект олмамалы, өјрәнмә просесиндә субјект кими иштирак етмәлидир. Верилән мә'лумат, чатдырылан јени билик әввәлләрдә газаныланларла әлагәләндирилмәли, һуманитар фәнләрлә бағлы интеграсија үмумиликдә шәхсијјәтин инкишафына, онларын мәдәнијјәтинин формалашмасына јөнәлмәлидир.

Көрүндүјү кими, тәһсил әслиндә чох бөјүк сосиал-педагожи, тарихи-ичтимаи функсија дашыјыр. Бу функсијанын реаллашмасы бир сыра мәсәләләрин елми-методик вә дидактик әсасларынын ишләнмәсини тәләб едир. Бурадан да ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисинин дидактик әсаслары һаггында бә'зи фикирләр сөјләмәк зәрурәти ортаја чыхыр.

1. Мөвчуд методик әдәбијјатда, үмумијјәтлә лирик әсәрләрин тәдриси јолларындан бәһс олунмушдур. Һалбуки лирик-ашиганә әсәрләрә, ичтимаи-сијаси мәзмунлу, јахуд бу мотивли әсәрләрлә пејзаж лирикасынын өјрәдилмәси методлары арасында һеч бир фәрг гојулмамышдыр. Амма мөвзу вә идејача, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри бахымындан бунлар арасында фәргләр мөвчуддур.

2. Лириканын дикәр нөвләри даһа чох шакирдләрдә һисси-емосионал тә'сир бурахыр, онларда бәдии-естетик мәдәнијјәтин формалашмасына хидмәт едир.

3. Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләр исә шакирдләрин луғәт фондуну (тарихизмләр әсасында) вә бу сөзләрин изаһы илә бағлы олараг тарихи билик вә мә'луматларыны кенишләндирир; халгымызын менталитетини сәчијјәләндирән тарихи мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләр — әдаләтлилик, һуманизм, зүлмә вә зүлмкарлара нифрәт, һалаллыг вә сүлһсеверлик, достлуға вә инсанлыға сәдагәтлилик барәдә образлы-фәлсәфи информасија әлдә олунур; бу әсәрләрин тәдриси заманы шакирдләр сәнәткар нүмунәсиндә тәрбијә олунурлар; әдәбијјатын ичтимаи

шүурун хүсуси формасы кими һәјатда вә ҹәмијјәтдә ролу вә әһәмијјәти дәрк олунур.

4. Бу әсәрләрин тәдриси просесиндә инсан һүгуг вә азадлыгларына һөрмәт руһунда, демократик, сијаси-тарихи мәдәнијјәтә малик инсанлар кими јетиширләр. Одур ки, биз Шәки шәһәр 7 вә 10 сајлы мәктәбләрин мүәллимләри М. Нәсирова вә Р. Меһдијеванын, Бакыдакы 54 сајлы мәктәбин мүәллими Г. Һүсејнова, 239 сајлы мәктәбин мүәллими А. Әһмәдованын тәҹрүбәсини үмумиләшдирәрәк дидактик систем һазырладыг. Бунлар ашағыдакылардыр:

1. Әдәбијјат тәдриси просесинин мәрһәләләри:

— иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдриси заманы јени әдәбитарихи биликләр верилиб мөһкәмләндирилмәси, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирилмәси вә үмумиләшдирилмәси;

— шакирдләрин билик вә баҹарыгларынын јохланылыб учота алынмасы.

2. Тәшкилат формалары.

Дәрсинин типләри:

— јени билик верән дәрс;

— билијин үмумиләшдирилдији дәрс;

— синифдәнхариҹ тәдбирләр.

3. Тәдрисин принсипләри:

— системлилик;

— шүурлулуг вә фәаллыг;

— биликләрин тарихи дөвр вә бугүнкү һәјатла әлагәләндирилмәси;

— әјанилик.

4. Тә'лим методлары:

— мәктәб мүһазирәси;

— коментарили сөһбәт;

— китабла иш;

— аналитик оху;

— әдәби, тарихи, етнографик материаллар үзәриндә мүстәгил ишләр.

5. Пријомлар:

— ифадәли оху;

— лүғәт үзәриндә иш;

— идеја мәзмунунун мәнимсәдилмәси;

— тарихи дөврләрин мүгајисәси, әсәрин идеја-иҹтимаи мәзмунунун актуаллығыны әсасландырма.

6 Дидактик васитәләр:

— аудиал (вал, магнитафон ленти);

— визуал (шәкил, портрет, ескизләр, кинокадрлар вә с.);

— дөври нәшрләр (гәзет, журнал вә китаблар);

Дидактик системин бириңҹи бөлүмү тәдрисин мәрһәләләрини әһатә едирди. Шакирдләрин газанылмыш әдәби-нәзәри биликләри әсасында јени биликләр верилир, мөһкәмләндирилир вә үмумиләшдирилир, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирилир. Шакирдләрин билик вә баҹарыглары јохланылыб учота алыныр. Дидактик системдә јени билик верән, билији үмумиләшдирән дәрсләрә, синифдәнхариҹ ишләрә хүсуси диггәт јетирилир. Бу заман әдәби-нәзәри биликләрин системли шәкилдә, шүурлу олараг, шакирдләрин дәрсләрдә фәаллығы илә мәнимсәнилмәси, әјанилик принсипләри үстүнлүк тәшкил едир. Әјанилик принсипини реаллашдырмаг үчүн ашағыдакы дидактик васитәләрдән истифадә фајдалы олардыс

— иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләр јазылмыш әсәсән лент (вал јазылары ҹәһәтдән сырадан чыхмышдыр) јазылары;

— сәнәткарын портрети, һејкәлинин репродуксијасы, әсәрләринә чәкилмиш иллүстрасијалар, кинокадрлар;

— дөври нәшрләрдән ибарәт сәркиләр.

Иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисиндә истифадә олунаҹаг акустик васитәләр сырасында магнитафон лент јазылары вә граммафонлар; визуал васитәләрдән епифилмләр, видеомагнитафон јазылары вә фотокадрлар; аудиовизуал васитәләрдән телеверилишләрин лентә алынмыш кадрлары даһа еффектли ола биләр.

Һәмин системдә мәктәб мүһазирәси, коментарили сөһбәт, китабла иш; аналитик оху, әдәби, тарихи, етнографик материаллар үзәриндә иш методларындан истифадә олунмасы да нәзәрдә тутулур.

Иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисиндә мүхтәлиф информасија каналлары васитәсилә алынан мә'луматларын дәрсләрлә әлагәләндирилмәси башлыҹа тәләб кими нәзәрә алынмалыдыр.

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

IX СИНИФ (208 саат)

I РУБ (29 саат)

1-чи дәрс. Кириш.

Бәдии әдәбијјат һаггында мә'лумат верилир, онун сәҹијјәви хүсусијјәтләри садаланыр. Әдәбијјатшүнаслыг елминин саһәләри ајдынлашдырылыр. Бәдии әдәбијјатын тәрбијәви вәзифәси, һансы гајә вә мәгсәдләрә хидмәт етмәси, Азәрбајҹан әдәбијјатынын дүнја әдәбијјатына тә'сири шәрһ олунур.

2—3—4-чү дәрсләр. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты. Онун хүсусијјәтләри, нөвләри вә жанрлары.

Шифаһи халг әдәбијјаты һаггында мә'лумат верилир. Јазылы вә шифаһи әдәбијјат арасында охшар вә фәргли ҹәһәтләр изаһ едилир, шифаһи халг әдәбијјаты жанрларынын идејасы, мәзмуну вә форма хүсусијјәтләри шәрһ олунур.

Ашыг јарадыҹылығы вә онун хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә билик верилир.

5—6—7-чи дәрсләр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын мөвзусу, идејасы, әсәрин јаранма тарихи. Әсәрдә вәтән севкиси вә дүшмәнләрә гаршы мүбаризә. Дастан шифаһи халг јарадыҹылығынын гәдим абидәси кими.

Дастанын јаранма вә тәшәккүл дөврү, гәһрәманлыг дастаны кими шөһрәт тапмасы шәрһ олунур. Ватикан вә Дрезден нүсхәләри хатырладылыр. Дастанда оғузларын һәрби јүрүшләри, инам вә көрүшләри, барыш вә савашлары, адәт вә ән'әнәләри, көчәри һәјат тәрзләри шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Дастанда әһвалатларын — бојларын Дәдә Горгуд дилиндән верилмәси ајдынлашдырылыр, Ич Оғуз вә Дыш Оғузда баш верән әһвалатлара нәзәр јетирилир.

(Әввәли журналымызын 1999-чу ил 1, 2, 3, вә 4-чү сајларында)

8—9—10-чу дәрсләр. «Салур Газанын евинин јағмаланмасы боју»нун охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы боју»нун ифадәли охусу тәшкил едилир, бојда олан чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Ифадәли охудан сонракы дәрсдә бојун мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Бојда Вәтән севкисинин уҹа тутулмасы, јағылара гаршы мүбаризәнин тәсвири мүәјјән деталларла шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Дәдә Горгуд ел ағсаггалы, мүдрик бир инсан кими тәгдим едилир. Оғуз гадынларынын әсас сәҹијјәви хүсусијјәтләри ајдынлашдырылыр. Әсас образлар — Дәдә Горгуд, Газан хан, Гараҹа Чобан — бир сөзлә, оғуз иkидләри һаггында сөз ачылыр, онларын мүдриклији, гәһрәманлыглары әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында тәһлил едилир.

11—12—13-чү дәрсләр. Азәрбајҹан әдәбијјатынын ортаг гајнаглары. Әски түрк дастанлары вә јазылы әдәбијјат.

а) Түрк дастанларынын јаранмасы сәбәбләри ачыгланыр, Азәрбајҹан әдәбијјатынын ортаг гајнаглары һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. «Јарадылыш», «Алп Әр Тонга», «Шу», «Оғуз Гаған», «Еркәнәкон», «Көч» дастанларынын јаранма тарихи, мөвзусу вә идејасы һаггында шәрһ верилир. Дастанларда түркләрин башына кәлән әһвалатлар ајдынлашдырылыр, тарихи әһәмијјәти барәдә фикирләр сөјләнилир.

б) Икинҹи дәрсдә гәдим түрк јазылы абидәләриндән Орхон-Јенисеј ады илә мәшһурлашмыш абидәләр һаггында изаһат верилир. Бу абидәләрин јаранма тарихинә нәзәр салыныр, түрк тајфаларынын бирләшиб бир дөвләт јаратмасы, түрк хаганлығы адыны алмасы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Түркләр

рин јағылара гаршы мүбаризәси, дөјүшләри ајдынлашдырылыр. Орта дөвр абидәләринин тарихи әһәмијјәтинин нәдән ибарәт олдуғу ачыглaнир.

в) үчүнчү дәрсдә Баласугунлу Јусиф Хас Һачибин јашадығы дөвр барәдә мә'лумат верилир. «Кутадгу билик»дә сурәтләрин сәчијјәви хүсусијјәтләри көстәрилир, Низаминин Јусиф Һачибә мүнасибәтиндән сөһбәт ачылыр.

14-чү дәрс. Јохлама инша: 2 саат.

1. Шифаһи халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләри;

2. Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанлары.

Һәр ики мөвзуда инша јазанлара мөвзулар һаггында габагчадан мә'лумат верилир, тәһлил едилир. Шифаһи халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләри садаланыр, аралaрында олан охшар вә фәргли чәһәтләр ајдынлашдырылыр.

Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанларынын һәр биринә ајрылыгда мүнасибәт билдирилир, адлары чәкилир, һәрәсиндән бир нүмунә үзәриндә инша јазы апарылыб тәһлил едилир.

15—16—17—18-чи дәрсләр. XIII јүзиллијә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты.

а) Биринчи дәрсдә бу илләрдә халгын мәдәнијјәти вә әдәбијјаты һаггында мә'лумат верилир. Азәрбајчан әразисиндә јаранан илк дөвләтләр — Манна, Мидија, Албан-Аран дөвләтләринә вә ора дахил олан 26 гәбиләјә мүнасибәт билдирилир.

Дини китаб олан «Авеста» јүксәк мәдәнијјәт нүмунәси кими тәгдир едилир. Бу китабын атәшпәрәстлијин башында дуран Зәрдүшт тәрәфиндән јазылдығыны, јени дин уғрунда кәркин дөјүшләрдән, гәләбә вә мәғлубијјәтләрдән данышылдығыны мүәллим лазыми деталларла шакирдләрин нәзәринә чатдырыр.

б) Икинчи дәрсдә Азәрбајчан әразисиндә Албан-Аран дөвләтләринин тәшәккүл тапмасы, јашамаг уғрунда Иран, Рома, Бизанс, Һун, Хәзәр дөвләтләри илә мүбаризә апармасы шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Давдағын сәркәрдә Чаваншир өлүмү мүнасибәтилә јазды-ғы јеканә нүмунәнин — мәрсијәнин һаггында да сөһбәт ачылыр, Азәрбајчанын көркәмли дөвләт хадими, онун азадлығы уғрунда гәһрәманлыглар көстәрән Чаваншир һәјатының нәтичәсиндә өлдүрүлмәси өн плана чәкилир.

в) VII—XI јүзилликләр әдәбијјатынын әсас нүмајәндәләри Гәтран Тәбризи вә Хәтиб Тәбризи јарадычылығы хүласә шәклиндә шакирдләрә чатдырылыр.

г) XII јүзилликдә Азәрбајчанда јаранмыш әдәби мәктәбләрдән сөз ачылыр, Мәһсәти Кәнчәви, Мүчирәддин Бејләгани, Фәләки Ширвани, Хагани Ширвани јарадычылығындакы әсас хүсусијјәтләр диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

19—20—21—22-чи дәрсләр. Низами Кәнчәвинин дөврү, һәјаты, јарадычылыг лирикасы. Гәзәлләриндә мәһәббәт вә онун идеја-фәлсәфи мә'насы.

Низами Кәнчәвинин јашајыб-јаратдығы дөвр һаггында мә'лумат верилир. Азәрбајчанда сијаси аб-һава, бөјүк карван јолунун Азәрбајчандан кечмәси, игтисадијјатда, тичарәтдә баш верән инкишаф вә бу инкишафын инсанлара тә'сири шәрһ јолу илә тәһлил олунур. Кәнчәнин Елдәкизләр тәрәфиндән идарә едилмәси, Низаминин мәнсуб олдуғу аилә, тәһсил алдығы илләр, орта јашларында атасыны, дајысыны итирмәси, Кәнчәдә бир шаир кими формалашмасы — бүтүн бунлар кенишлији илә шакирдләрә ајдынлашдырылыр.

Јарадычылығында ирәли сүрүлән фикирләр, идејалар мүәјјән деталларла шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Мүәллим Низаминин лирик ше'рләриндә мәһәббәтин тәрәннүмүнү — севән бир гәлбин дөјүнтүләрини, истәкләрини, севинчини, кәдәрини нүмунәләр васитәсилә ајдынлашдырыр.

23—24—25—26—27- дәрсләр. Низами Кәнчәви јарадычылығы. «Хәмсә»јә дахил олан поемалары, мөвзусу, идејасы.

Гәлби инсанлыг үчүн јанан мүтәфәккир шаир Н. Кәнчәвинин јарадычылығы кениш тәһлил олунур. Поемаларында сәнәткарлыг гүдрәтинин даһа парлаг чизкиләрлә үзә чыхмасы ајдынлашдырылыр. Онун поемаларынын Јахын вә Орта Шәрг халгларынын әдәбијјатына јени фикир, јени сәнәткарлыг кејфијјәти кәтирмәси һаггында кениш сөһбәт ачылыр, XII әср һәјатынын әлван мәнзәрәләринин ачылмасы поемаларындан нүмунәләр вермәклә тәһлил едилир. «Сирләр хәзинәси», «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл», «Искәндәрнамә» әсәрләринин һәр биринин идејасы, мөвзусу әтрафында иш апарылыр, хүласә шәклиндә тәһлил олунур. Даһа сонракы дәрсләрдә (әсәр охундугдан сонра) «Хосров вә Ширин» поемасы мүәллим тәрәфиндән тәһлил едилир. Низаминин тәсвир етдији азад чәмијјәтин һәјат тәрзи һаггында фикир сөјләнилир.

28-чи дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән билијләрин системә салынмасы.

II РУБ (23 саат)

1—2—3—4—5-чи дәрсләр. Н. Кәнчәвинин «Хәмсә»си, «Хосров вә Ширин» поемасынын мөвзусу, мәзмуну үзәриндә иш. Сурәтләрин — Хосров, Ширин, Фәрһад — тәһлили. Поеманын бәдии хүсусијјәтләри. Низами јарадычылығынын мүтәрәгги хүсусијјәтләри. Низами вә шифаһи халг әдәбијјаты. Низаминин Азәрбајчан вә дүнја әдәбијјатында јери.

Низами Кәнчәвинин бир сәнәткар кими бөјүклүјү, «Хосров вә Ширин» поемасынын мөвзусу, јазылма мәгамы, сәбәбләри көстәрилир. Ширин, Хосров, Фәрһад сурәтләри әсәрдән кәтирилән нүмунәләрлә кениш тәһлил едилир. Әсәрин инкишаф хәтти үзәриндә дајанылыр. Лирик ричʼәтләрә мүрачиәт едәрәк, заманәнин инсанлара етдији зүлмләрдән, шаирә көстәрдији әдаләтсизликләрдән, гәзәбиндән сөһбәт ачылыр, шаирин јашадығы дөврә мүнасибәти көстәрилир, поеманын тәрбијәви чәһәти гејд едилир. Низаминин Азәрбајчан вә дүнја әдәбијјатында јери, мөвгеји шакирдләрә чатдырылыр.

6—7—8—9-чу дәрсләр. XIII—XVI јүзилликләр Азәрбајчан әдәбијјаты, анадилли ше'рин инкишафы, Һәсәноғлунун гәзәли. «Дастани-Әһмәд Һәрами» поемасы. Әсәрин мөвзусу, бәдии хүсусијјәтләри.

Азәрбајчан тарихиндә мүрәккәб вә кешмәкешли бир дөвр олан XIII—XVI әср һаггында хүласә шәклиндә мә'лумат верилир. Ән мүһүм һадисә олан ана дилиндә јаранан әдәбијјатын күчләнмәсиндән сөһбәт ачылыр. Иззәддин Һәсәноғлу илк ана дилли ше'рин нүмајәндәси кими ајдынлашдырылыр, һәјаты, јарадычылығы вә онун «Дастани-Әһмәд Һәрами» поемасынын ады чәкилир, бу әсәри илә тарихи бир хидмәт көстәрдији гејд едилир. Мә'на вә мәзмунча, дил вә үслубча дәјәрли олан бу әсәр-мәснәви түрк епик ше'ринин сәнәткарлығы һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадан әсәр кими мүәллим тәрәфиндән тәһлил олунур. Һадисәләрин мәчлисләр шәклиндә гурулмасы, халг инчиләриндән нәзмә чәкиб јајмасы, әһвалаты данышмасы, Әһмәд Һәраминин инсанларын сәадәт јолуну кәсән шәр гүввәјә бәнзәмәсини, горхунч вә һијләкәрлији, өз мәгсәдинә наил олмаг үчүн дәриндән-габыгдан чыхмасы вә сонракы һадисәләр — хејирин шәрә галиб кәлмәси шакирдләрин нәзәр диггәтинә чатдырылараг тәһлил едилир.

10-чу дәрс. Јохлама инша: 2 саат.

1. Низами Кәнчәви јарадычылығында мүтәрәгги идејалар;

2. «Хосров вә Ширин» әсәриндә Хосров вә Фәрһад сурәтләри.

Инша јазыда мүтәрәгги јазылардан — Низаминин һуманизминдән, вәтәнпәрвәрлијиндән, әдаләтсизлијә гаршы амансызлыг, зәһмәт адамларына, әмәјә вердији гијмәт, гадына олан мүнасибәт әсәрләриндән кәтирилән нүмунәләрлә тәһлил едилмәли, онун хејирхаһ әмәлләриндән сөз ачылмалыдыр.

«Хосров вә Ширин» әсәриндә һәр ики образа шакирд мүнасибәти билдирилиб тәһлил олунмалыдыр.

11—12—13—14-чү дәрсләр. Гази Бүрһанәддинин һәјаты, јарадычылығы, гәзәлләри, тујуглары. Әдәбијјат нәзәријјәси: тујуг жанры һаггында.

Анадилли ше'рин илкин нүмајәндәләриндән сајылан Гази Бүрһанәддинин шаир вә һөкмдар кими шөһрәт тапмасындан сөз ачылыр, һә-

сәноғлу илә Нәсими арасында мә'нәви көрпү ролуну ојнамасындан данышылыр, һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верилир. Шадлыг, севинч, никбинлик бојалары илә јоғрулмуш Гази ше'рләриндә инсаны севмәјә, һәјатын мин бир көзәллијиндән зәвг алмаға сәсләмәси нүмунәләрлә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Тујуг жанрындан истифадә едәрәк Газинин өјүд-нәсиһәт вермәси, инсаны ағыл-камал, сәмимијјәт вә дүзлүк јолуну тутмаға чағырмасы ајры-ајры деталларла тәһлил едилир. Тәбиәт тәсвиринә һәср олунмуш ше'рләринин сәнәткарлыг чәһәтләри хатырладылыр. Тујуг жанры һаггында мә'лумат верилир.

15—16—17—18-чи дәрсләр. Имадәддин Нәсиминин һәјаты, јарадычылығы, «Сығмазам» рәдифли гәзәлинин охусу вә тәһлили. Гәзәл һаггында мә'лумат.

Гази ше'рләриндән илһам алмыш Имадәддин Нәсими ана дилиндә јаранан фәлсәфи ше'рин илк гүдрәтли нүмајәндәси кими һаггында шакирдләрә мүфәссәл мә'лумат верилир, зәнкин поезија дили илә зүлмә, әдаләтсизлијә гаршы е'тираз сәсини јүксәлтмәси гејд олунур. Јашадығы мүрәккәб дөвр, ишғалчы мүһарибәләр, зиддијјәтләр, Тејмур истилаларына гаршы мүбаризә барәдә фикирләри, һүруфилик тә'лиминин нәзәри әсаслары шәрһ едилир. Шаирин јарадычылығына мүрачиәт олунур, һаггында мә'лумат верилир вә «Сығмазам» гәзәли үзәриндә иш апарылыр. Гәзәлин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Гәзәл һаггында мүәллимин мә'луматы дәринләшдирилир. «Сығмазам» гәзәлинин тәһлил јолу илә әсас гајәси билдирилир. Ше'рдә гојулан мәтләбләрин шаирин дүнјакөрүшү, јарадычылығы үчүн сәнәткарлыг олмасы шакирдләрә хатырладылыр. Гәзәлин бөлкүсү, бәһри јада салыныр.

19—20-чи дәрсләр. И. Нәсиминин «Дилбәра мән сәндән ајры...» гәзәлинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Гәзәлин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Лирикасында ашигәнә дујғуларын ифадә вә тәчәссүмүнә һәср олунан ше'рләри һаггында мә'лумат верилир, гәзәлин мәзмуну үзәриндә иш апарылараг тәһлил едилир, лирик гәһрәманын өз севкисини бүтүн дүнјаја гаршы гојдуғу вә һеч бир шејлә дәјишмәз олдуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырыр, онларда ашигин е'тибар вә сәдагәти, севки вә дујғуларынын сафлығы һаггында там тәсәввүр јаратмаға наил олмалыдыр. Гәзәлин бәһри, өлчүсү, аһәнки, бәдии хүсусијјәтләри һаггында мә'лумат верилир.

21-чи дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

Рүб әрзиндә кечилмиш материаллар тәкрар едилир.

22-чи дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләрин системә салынмасы.

Рүб әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләр јекунлашдырылараг системә салыныр.

III РҮБ (29 саат)

1—2—3—4-чү дәрсләр. Шаһ Исмајыл Хәтаинин һәјаты, јарадычылығы, «Дәһнамә» әсәринин мәзмуну үзрә иш.

Зәнкин бир бәдии јарадычылыг јолу кечмиш көркәмли дөвләт хадими Хәтаинин һәјаты мүәллим тәрәфиндән ишыгландырылыр, Сәфәвиләрин күндән-күнә артан нүфузу илә Ағгојунлу һакимләринин тәшвишә дүшмәси, Хәтаинин атасы Шејх Һејдәрин хәјанәтлә өлдүрүлмәси, балача Исмајылын анасы вә ики гардашы илә Истәхр галасына салынмасы, Ағгојунлу Рүстәм Мирзә тәрәфиндән онларын һәбсдән азад олунмасы, Ләлә Һүсејн бәјин Исмајылын тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмасы вә дикәр мәсәләләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. 38 ил өмүр јашамыш Хәтаинин јарадычылығы тәһлил едилир, халгымызын мәдәнијјәт тарихиндә парлаг сәһифәләр ачмасы ајдынлашдырылыр. Јарадычылығында камил инсан проблеми өн плана чәкилир, лирикасындан нүмунәләр вермәклә шәрһ олунур. Епик әсәрләрә мүрачиәтлә «Нәсиһәтнамә» вә «Дәһнамә» мәснәвисинин ады чәкилир. «Нәсиһәтнамә»нин нәсиһәтамиз мәзмун дашымасы, ишыглы вә фајдалы фикирләри илә мүдрик бир ел ағсаггалы, инсанпәрвәр бир һөкмдар кими чыхыш етмәси, көнүлләрә үрәк сөзләрини демәси диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

5—6—7-чи дәрсләр. «Дәһнамә» әсәринин тәһлили: мөвзусу, идејасы, бәдии хүсусијјәтләри.

Мүәллим Хәтаинин «Дәһнамә» мәснәвисиндә уғурлу бир ешги гәләмә алмасыны, өз истәјинә говушмасыны, ашигләри әсас гәһрәман кими сечиб көтүрмәсини шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. «Дәһнамә»дә ешгин сәнәткарлыгла мә'насы, ашиг вә мә'шуг сурәтләринин әсас хүсусијјәтләри тәһлил едилир. Баһаријјәнин әламәтләри садаланыр, нә үчүн баһарын тәсвиринә хүсуси әһәмијјәт верилдији шәрһ олунур.

8—9-чу дәрсләр. Мәһәммәд Фүзулинин һәјаты вә јарадычылығы.

Фүзулинин һәјаты илә бағлы мә'луматлар верилир. Онун јарадычылығында тәнгиди руһун күчләнмәсиндән, заманәнин ше'рә гијмәт вермәмәсиндән, әсәрләриндә һансы фикирләрин өз әксини тапмасындан, гәзәл жанрынын мөвгејиндән, гәзәлә нечә гијмәт верилмәсиндән, әсас мотивләриндән, динә нечә мүнасибәт бәсләмәсиндән сөһбәт ачылыр.

10—11—12-чи дәрсләр. «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин охусу, мәзмуну, тәһлили үзрә иш.

«Мәни чандан усандырды» гәзәлинин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Хүсусән гәзәлләриндә мәһәббәт мөвзусунун әсас јер тутдуғу сөјләнилир, бу гәзәлин Фүзули дүһасынын надир инчиләриндән олдуғу ајдынлашдырылыр. Гәзәлин ашигин күчлү шикајәти илә башланмасы, лирик гәһрәманын мә'нәви изтирабларынын ше'рдә әкси, севкилисинин көзәллији, шаирин ишләтдији бәнзәтмәләри, бә'зи бејт вә ифадәләрдә ше'рин фәлсәфи мәзмун дашымасы мисалларла әсасландырылыр.

13—14—15-чи дәрсләр. «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин охусу, мәзмуну, тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: әруз вәзни, гәзәл, гит'ә һаггында.

«Падшаһи-мүлк» гит'әсинин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Гит'ә жанрында јазылмыш бу әсәрдә шаирин өз дүшүнчәләрини ајдын вә ачыг ифадә етмәсини мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. Гит'әдә ики сурәт — һөкмдар вә шаир гаршылашдырылыр, һөкмдарын әмәлләри, агибәти тәнгиди мүлаһизәләрлә шәрһ олунур, һөкмдарларын ич үзү сәчијјәләндирилир. Шаирин шаһдан үстүнлүјү өн плана чәкилир.

Әруз вәзни, гәзәл, гит'ә һаггында анлајышлар дәринләшдирилир.

16—17—18—19-чу дәрсләр. «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Инчә лиризм, дәрин ичтимаи-фәлсәфи мәзмун дашыјан «Лејли вә Мәчнун» әсәри һаггында јығчам мә'лумат верилир. Мәзмун үзәриндә иш апармаг үчүн охусу тәшкил едилир. Әсәрин Султан Сүлејмана итһаф едилдији, мөвзусу, әсәрин идејасы, шаирин һисс вә һәјәчанлары, Лејли, Мәчнун, Ибн Салам сурәтләринин сәчијјәви хүсусијјәтләри мисаллар васитәсилә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

20—21-чи дәрсләр. Низами вә Фүзули «Лејли вә Мәчнун»ларынын мүгајисәли тәһлили. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у анадилли епик ше'рин зирвәси кими, Фүзулинин бәдии нәсри. Азәрбајчан дүнја әдәбијјатына тә'сири.

Низами Кәнчәви вә Мәһәммәд Фүзули «Лејли вә Мәчнун»ларынын мүгајисәли тәһлили апарылыр. Биринин дикәриндән фәрги вә охшар чәһәтләри изаһ едилир. Фүзули ирси Азәрбајчанда әдәби, ичтимаи, фәлсәфи фикрин инкишафында хүсуси бир мәрһәлә тәшкил етдији шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Поема анадилли епик ше'рин зирвәси кими гијмәтләндирилир.

Шаирин нәсрлә Азәрбајчан дилиндә јаздығы «Шикајәтнамә»сина мүрачиәт едилир, кәскин ифшаедичи мәзмуну мүәјјән деталларла тәһлил едилир. Һәлә өз сағлығында икән шаирин шөһрәт тапмасы, Азәрбајчан дүнја әдәбијјатына тә'сири ајдынлашдырылыр.

22-чи дәрс. Јохлама инша:

1. М. Фүзулинин лирикасы;

2. М. Фүзулинин «Лејли вә Мәч-

нун»у анадилли епик ше'рин зирвәси кими. 2 саат.

Һәр ики иншада Фүзули јарадычылығына мүнасибәт билдирилиб тәһлил олунур. Фүзули лирикасындан сөһбәт ачаркән гәзәлә вердији гијмәт ајдынлашдырылыр, һәр мәчлисин бәзәји, ағыллы адамларын иши кими гөзәл гијмәтләндирилир.

«Лејли вә Мәчнун» Фүзулинин чохчәһәтли јарадычылығында мүстәсна әһәмијјәти гејд олунараг, ајры-ајры образлара мүнасибәт билдирилир, анадилли епик ше'рин зирвәси һесаб едилмәси инша јазыда нәзәрә алыныр.

23—24—25-чи дәрсләр. XVII—XVIII јүзилликләр Азәрбајчан әдәбијјаты.

XVII—XVIII јүзилликләрдә Азәрбајчан әдәбијјатынын уғурлар газанмасы, бу јүзилликдә јашајан Әмани, Мәсиһи, Саиб, Гөвси, Фәдаи вә башга шаирләрин Фүзули ән'әнәләринә садиг галмасы вә орижинал кејфијјәтләр кәсб етмәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Һәр биринин сәчијјәви чәһәтләри тәблиғ едилир. Бу јүзилликләрдә јаранмыш дастанлар. XVIII јүзилликдә Азәрбајчан ше'риндә дүнјәвилик, хәлгилик кими мејлләрин артмасы, Вагиф, Видади јарадычылығында халг ше'ри ән'әнәләри нүмунәләр васитәсилә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

26-чы дәрс. Халг ашыглары: Хәстә Гасым, Аббас Туфарганлы јарадычылығы һаггында.

Ашыг әдәбијјаты һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Ашыг әдәбијјатынын синтетик сәнәт олдуғу гејд едилир. Хәстә Гасымын вә Аббас Туфарганлынын јарадычылығына мүрачиәт едиләрәк тәһлил олунур.

27-чи дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән биликләр системә салыныр.

28-чи дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

Рүб әрзиндә кечилмишләр тәкрар едиләрәк јекунлашдырылыр.

IV РҮБ (27 саат)

1—2—3-чү дәрсләр. Халг ашыглары: Сары Ашыг. XVII—XVIII јүзилликдә јаранан дастанлар.

Бу дөврдә шифаһи әдәбијјатла јазылы әдәбијјатын гаршылыглы әлагәсиндән сөз ачылыр. Устад ашыгларын — Хәстә Гасым, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг јарадычылығына мүрачиәт едилир. Онларын јарадычылығында севки, гөзәллик кими сифәтләрин тәблиғ олунмасы, мәһәббәт вә гөзәллик шәргиләри ашыг әдәбијјатында јени бир әдәби һадисә кими гијмәтләндирилир.

Сары ашығын гөзәлләмә вә тәчнисләри һаггында гыса мә'лумат верилир.

4—5—6-чы дәрсләр. «Короғлу» епосундан парчаларын мәзмуну үзәриндә иш.

Тарихи-гәһрәманлыг епосу «Короғлу» һаггында мә'лумат верилир. Һәр бир голун мүстәгил дастан олмасы ајдынлашдырылыр. Дастанда верилмиш парчаларын охусу тәшкил едиләрәк мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Бүтүн голларда Короғлунун вә онун дәлилләринин икидлијиндән вә сәфәрләриндән сөз ачылыр. Короғлу һәрәкатында иштирак етмәк истәјән гадынлара мүнасибәт билдирилир. Мәзмуну кениш шәрһ едилир.

7—8-чи дәрсләр. «Короғлу» епосунун тәһлили: мөвзусу вә идејасы. Епосда халг мүбаризәсинин бәдии әкси. Короғлу вә онун дәлиләри. Әсәрин бәдии хүсусијјәтләри. Әдәбијјат нәзәријјәси: Епос.

«Короғлу»да халгымызын јаделли ишғалчылара вә дахили дүшмәнләрә гаршы азадлыг мүбаризәсинин тәсвири верилир, тәһлил едилир. Дастан гәһрәманларында халг вә вәтән ешгинин күчлү олмасы, халгын хошбәхтлији, азадлығы, сәрбәстлији өн плана чәкилир. Короғлу, онун дәлиләринин инсани сифәтләри, гадын сурәтләри, онларын кејфијјәтләри, јардымчы гүввәләр, епосун бәдии гөзәллији тәһлил јолу илә шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр.

Епос һаггында нәзәри билик верилир.

9—10-чу дәрсләр. М. П. Вагифин һәјаты, јарадычылығы. Әдәбијјат нәзәријјәси: Әдәбијјатда реализм һаггында.

Көркәмли дөвләт хадими вә шаир М. П. Вагифин сараја гәдәрки һәјаты һаггында әтрафлы мә'лумат верилир, онун поезијасынын никбинлији, хәлгилији вә реализми сәчијјәләндирилир. XVIII әср Азәрбајчан һәјатынын зиддијјәтләринин, севинчинин, кәдәринин Вагиф поезијасында әкси шакирдләрә ајдынлашдырылыр. Јазылы вә шифаһи әдәбијјатын һансы шәкилләриндә јаздығы шәрһ едилир, онун гөзәллијә, гадына мүнасибәти деталларла изаһ олунур. Реализм һаггында мә'лумат верилир.

11—12-чи дәрсләр. «Пәри» гошмасынын охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси. Һеча вәзни вә гошма һаггында.

«Пәри» гошмасынын ифадәли охусу тәшкил едилир. Гошмада Вагифин гадына һуманист бахышы, мүнасибәти шакирдләрә чатдырылыр. Азәрбајчан гызы Пәринин мисилсиз гөзәллији, бәдии портрети нүмунәләрлә тәһлил олунур. Гошма жанрынын хүсусијјәтләринин шәрһи верилир.

13—14—15-чи дәрсләр. «Көрмәдим» мүхәммәсинин, «Бах» рәдифли гәзәлин охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: Мүхәммәс.

а) «Көрмәдим» мүхәммәсинин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылараг тәһлил олунур. Мүхәммәсдә мүәллим дөврүн мә'нәви сарсынтыларыны, тәлатүмләрини саф-чүрүк едән шаирин кәләчәјә инамынын сарсылдығыны вә заманын зиддијјәтләрини сәнәтинин, гәлбинин оду илә инандырычы шәкилдә гәләмә алдығы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. «Көрмәдим» мүхәммәсиндә Вагиф өз заманәсиндә нәји ахтардығыны вә кимләри писләдији ајдынлашдырылыр.

«Бах» рәдифли гәзәлин ифадәли охусу тәшкил едилир. Видадијә мәктуб шәклиндә јаздығы билдирилир. Вагифин гоча Видадинин мөвгејинә јахынлашдығыны, бурадакы хәјанәтләрин артыг шән Вагифи ајылтмасы да онлара изаһ олунур.

Мүхәммәс һаггында мә'лумат верилир.

16—17—18-чи дәрсләр. Ә. Фирдовсинин һәјаты, јарадычылығы. «Рүстәм вә Сөһраб» дастанынын мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Әбүлгасым Фирдовси фарс-тачик әдәбијјатынын нүмајәндәләриндән бири кими тәгдим едилир. Һәјаты һаггында јығчам мә'лумат верилир. Ше'р, сәнәт бешији сајылан Тус шәһәри барәдә биликләр јада салыныр. Дүнја әдәбијјаты тарихиндә «Шаһнамә» епопејасынын јарадычысы кими танынан Фирдовсинин јарадычылығы тәһлил олунур. Әсәрдә хејир вә шәр гүввәләрин әбәди мүбаризәсиндән, зиддијјәт вә конфликтләрин јаранмасындан сөз ачылыр.

19-чу дәрс. Јохлама инша: 2 саат.
1. М. П. Вагифин лирикасы;
2. Вагиф ше'риндә хәлгилик вә реализм.

Инша јазыда Вагиф поезијасынын хәлгилији, реализми өн плана чәкилир, онун лирикасындан сөз ачылыр. Гошмаларына мүнасибәт билдирилир, тәһлил едилир.

20—21—22—23-чү дәрсләр. Ә. Нәваинин һәјаты вә јарадычылығы. «Фәрһад вә Ширин» дастанынын мәзмуну, мәфкурәви истигамәти вә бәдии хүсусијјәтләри.

Бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верилир. Һансы һөкмдарын сарајында јашајыб јаратмасы ајдынлашдырылыр.

Бәдии дәјәри илә фәргләнән «Фәрһад вә Ширин» дастаны үзәриндә иш апарылыр. Сәләфи олан Низами ирсинә мүнасибәти ачыгланыр. Поемада Фәрһадын идеал бир образ кими гәләмә алынмасы, икидликләр көстәрмәси, әмәкчи образ кими мә'нәви тәмизлији ајдынлашдырылыр. Низаминин «Хосров вә Ширин»и илә «Фәрһад вә Ширин»ин мүгајисәли тәһлили верилир.

24-чү дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин системә салынмасы.

25—26-чы дәрсләр. Рүб әрзиндә верилмиш биликләр үмумиләшдириләрәк системә салыныр.

Бөлкүнү педагожи елмләр доктору, профессор Ш. МИКАЈЫЛОВ, педагожи елмләр намизәдләри А. БӘКИРОВА һазырламышлар.

БУ САЈЫМЫЗДА

ТАРИХИМИЗ, МӘ'НӘВИЈЈАТЫМЫЗ, ДИЛИМИЗ

Ј. Сејидов — Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәти дөврүндә дил, мәктәб вә тәдрис проблемләри 3

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» — 1300

Һачы Бајрамәли Асланов — Халг епосунда ислами дәјәрләрин тәҹәссүмү 10

Ф. Әлијев, Т. Гулијев — «Китаби-Дәдә Горгуд» түрк халгларынын милли-мә'нәви бирлијинин тәҹәссүмүдүр 14

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘҸРҮБӘСИ

С. Һүсејноғлу — Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәси 16

Искәндәр Оруҹәлили — «Иблис» мәнзум фаҹиәси вә онун тәдриси 20

А. Хәлилова — Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лим методларындан истифадә тәҹрүбәсиндән 25

М. Абдуллајев — Сөз јарадычылығы илә бағлы орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасы заманы шакирдләрдә мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси 28

И. Нәбијева — «Надир шаһ» фаҹиәсинин тәдрисиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси 31

Ә. Аббасов — Азәрбајҹан дили тә'лими мәзмунуна даир үч мәсәлә барәдә 34

Ә Рәһимова — Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә әдәбијјатын ролу 37

С. Гочајев — Дәрсләрдә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә 40

Ф. Бағырова — Зәрф, зәрфлик вә зәрфлик будаг ҹүмләси 42

Р. Хәлилова — Јени педагожи тәфәккүрүн инкишафына даир мүлаһизәләр 44

Е. Исмајылова — Шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләри нитг инкишафынын васитәси кими 47

В. Гурбанов, О. Һәсәнов — Әдәби тәләффүз вәрдишләринин ашыланмасына даир 49

ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ: РӘ'ЈЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Ә. Бәдәлова — Програмда едилмиш бир «дүзәлиш» барәдә 53

Ҹ. ҸАББАРЛЫ — 100

Б. Һәсәнли — Бөјүк сәнәткарын ирсинин мүасирлик бахымындан тәһлили 57

КӘНҸ ТӘДГИГАТЧЫЛАР НӘ ҮЗӘРИНДӘ ИШЛӘЈИРЛӘР?

И. Пәнаһов — Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисинин дидактик әсаслары 63

МӘСЛӘҺӘТ

Ш. Микајылов, А. Бәкирова — Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 65

Үнванымыз: Бакы — 10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 23. II. 2000. Чапа имзаланмыш: 28. III. 2000. Кағыз форматы 70x108[1]/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 786. Сајы 1000. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiymәti 5.000 man.
İndeks 1012

ISSN 0206-4340

Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi

№ 1
2000

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ

Елми-методик журнал

Тә'сисчи:

Азәрбајҹан Республикасы Тәһсил Назирлији

№ 1 (183) 2000

1954-чү илдән чыхыр

Баш редактор:
Б. Н. ЈУНУСОВ.

Редаксија һеј'әти:
А. А. АБДУЛЛАЈЕВ
Ә. М. АББАСОВ
Ә. Г. ГУЛИЈЕВ
Б. А. ӘҺМӘДОВ
Г. Ш. КАЗЫМОВ
Х. Г. МӘММӘДОВ
Ш. А. МИКАЈЫЛОВ
Б. Ә. НӘБИЈЕВ
Т. И. ҺАЧЫЈЕВ
Н. Г. ЧӘФӘРОВ
Н. М. ХУДИЈЕВ
Ј. М. СЕЈИДОВ.

Мәс'ул катиб
Ш. Е. ШАБАНОВ.

Шө'бә редакторлары:
А. К. МӘММӘДОВ,
С. ҺУСЕЈНОҒЛУ.

ҺӨРМӘТЛИ ОХУЧУЛАР!

«АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТЫ ТӘДРИСИ» ЖУРНАЛЫ ҺӘР ЗАМАН СИЗИН ҺӘМСӨҺБӘТИНИЗ, МӘСЛӘҺӘТЧИНИЗ ОЛА БИЛӘР. ОНА АБУНӘ ЈАЗЫЛМАҒА ТӘЛӘСИН!

Журналын илдә 4 нөмрәси чыхыр.

Журналын иллик абунә гијмәти 20 мин манат, јарымиллији исә 10 мин манатдыр.

Индексимиз беләдир: 1012.

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНИН ТӘЛТИФ ЕДИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетинин 80 иллији мүнасибәтилә университетин ашағыдакы мүәллимләри елм вә тәһсил саһәләриндә хидмәтләринә көрә тәлтиф едилсин:

«Шөһрәт» ордени илә

Ахундов Ағамуса Ағасы оғлу
Бајрамов Әкбәр Салман оғлу
Ҹәфәрзадә Әзизә Мәммәд гызы
Әсәдуллајев Сејфулла Гүдрәт оғлу
Әскәров Шаһлар Гачај оғлу
Һачыјев Сабир Абдулманаф оғлу
Һүсејнов Тофиг Һәсән оғлу
Хәләфов Абузәр Алы оғлу
Иманов Һәмид Рза оғлу
Гасымзадә Фуад Фејзулла оғлу
Гәмбәров Дәмир Һејдәр оғлу
Гулијев Искәндәр Һәсән оғлу
Мәликова Мә'сумә Фазил гызы
Мустафајев Гара Тејфур оғлу
Намазов Гәнбәр Казым оғлу
Султанов Рәһим Султан Мәммәд оғлу
Зејналов Мәммәдәли Баба оғлу
Әлизадә Јалчын Мустафа оғлу
Әмәнзадә Рәфаел Јусиф оғлу
Әмирова Фәхрәнтач Ҹәлил гызы
Һидајәтзадә Тимучин Исмајыл оғлу
Һүсејнов Елхан Баһадур оғлу
Ибраһимова Сара Һокмулла гызы
Жариков Кеннади Петрович
Гурбанов Әсәдулла Ҹүчи оғлу
Маһмудов Әдһәм Исмајыл оғлу
Мурадов Рәсул Ханәли оғлу
Нашајев Ризван Тејмур оғлу
Нашајева Әдибә Мирҹәлал гызы
Рүстәмова Тәһминә Зәкәријјә гызы
Сәфәров Јусиф Һәбибулла оғлу
Софијев Мәһәд Маһмуд оғлу
Султанов Јусиф Достмәммәд оғлу

«Тәрәгги» медалы илә

Ағајев Идрис Агамоғлан оғлу
Бабанлы Мәһәммәд Баба оғлу

Һејдәр ӘЛИЈЕВ,

Азәрбајҹан Республикасынын Президенти.

Бакы шәһәри,
11 феврал 2000-чи ил.

МӘММӘДӘМИН РӘСУЛЗАДӘ адына БАКЫ ДӨВЛӘТ УНИВЕРСИТЕТИ МҮӘЛЛИМЛӘРИНӘ ФӘХРИ АДЛАРЫН ВЕРИЛМӘСИ ҺАГГЫНДА

Азәрбајҹан Республикасы Президентинин Фәрманы

Мәммәдәмин Рәсулзадә адына Бакы Дөвләт Университетинин 80 иллији мүнасибәтилә университетин ашағыдакы мүәллимләринә елм вә тәһсил саһәсиндәки наилијјәтләринә көрә фәхри адлар верилсин:

«Әмәкдар елм хадими» фәхри ады

Бабазадә Васиф Мәммәдаға оғлу
Бекташи Сүбһи Әли оғлу
Ҹәфәров Низами Гулу оғлу
Әһмәдов Шамил Тејмур оғлу
Әлијева Рәфигә Әлирза гызы
Әскәров Бәһрам Меһралы оғлу
Һатәми Нејјар Заман Меһдигулу гызы
Гасымов Не'мәт Аббасәли оғлу
Мәһәррәмов Абел Мәммәдәли оғлу
Мәммәдов Јусиф Әбүлфәт оғлу
Мәрданов Мисир Чумајыл оғлу
Мусејибов Мүсејиб Ағабаба оғлу
Сејидов Јусиф Мирәһмәд оғлу
Һүсејнов Рәһим Әјјуб оғлу
Хәлилов Пәнаһ Имран оғлу
Худавердијев Карлен Искәндәр оғлу
Искәндәров Асәф Дашдәмир оғлу
Гасымов Адил Аббас оғлу
Гајыбов Тәл'әт Данјар оғлу
Маһмудов Пәнаһ Һүсејн оғлу
Меһдијев Јусиф Әләкбәр оғлу
Мәммәдов Мәммәд Шыхәли оғлу
Намазов Гара Мустафа оғлу
Нәбијев Азад Мөвлуд оғлу
Нәҹәфов Исмәт Мәһәммәд оғлу
Сәфәров Абдулла Мүсејиб оғлу
Тәһмасиб Ҹәмилә Аббасгулу гызы
Вәлијев Тофиг Талыш оғлу
Јагубов Мәммәд Һагверди оғлу

«Әмәкдар мүәллим» фәхри ады

Абдуллајев Ҹәлал Меһди оғлу
Бајрамов Гурбан Мәммәд оғлу
Әзизов Әјјуб Тејмур оғлу
Којчајски Шөвгисәфа Јусифзија оғлу
Һәмидов Шәмсәддин Гафур оғлу

Һејдәр ӘЛИЈЕВ,

Азәрбајҹан Республикасынын Президенти.

Бакы шәһәри,
11 феврал 2000-чи ил.

АЗӘРБАЈҸАН ДЕМОКРАТИК ҸҮМҺУРИЈЈӘТИ ДӨВРҮНДӘ ДИЛ, МӘКТӘБ ВӘ ТӘДРИС ПРОБЛЕМЛӘРИ

Јусиф СЕЈИДОВ,

профессор, әмәкдар елм хадими.

Мүсәлман дүнјасында илк демократик дөвләт олан Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәти өз варлығыны тә'мин етмәк, мүстәгиллијини горујуб сахламаг үчүн бир чох проблемләри һәлл етмәли иди вә бу јолда бөјүк ишләр башламышды. Республиканын дөвләт атрибутларыны мүәјјәнләшдирмәк вә һәјата кечирмәк лазым кәлирди: һимн, керб, дөвләт бајрағы мәсәләләри дә сијаси-мәдәни гуруҹулуг тәдбирләри кими һәјата кечирилирди. Бу тәдбирләр сырасында дил, мәктәб, тәдрис мәсәләләри хүсуси јер тутурду.

Мә'лум олдуғу үзрә, Азәрбајҹанын дөвләт мүстәгиллији 1918-ҹи ил мај ајынын 28-дә е'лан олунмушдур. Бундан бир ај сонра — 1918-ҹи ил ијун ајынын 27-дә Назирләр Советинин дөвләт дили һаггында мә'рузәси динләнилир вә белә бир гәрар гәбул едилир: «Түрк дили (Азәрбајҹан дили — **Ј. С.**) дөвләт дили һесаб едилсин». Парламентин, һөкумәтин тәшкили, өлкәнин иҹтимаи-сијаси, һәрби вә с. кими дөвләт әһәмијјәтли проблемләринин һәлли илә бир вахтда дөвләт дили мәсәләсинин гојулмасы азад, демократик республикада бу мәсәләјә нә гәдәр мүһүм әһәмијјәт верилдијини көстәрир. Һәмин дөврдә дәфтәрхана дили кими, Азәрбајҹан дилинин бирбаша кенишлији илә тәтбиги практик ҹәһәтдән чәтин иди. Чар Русијасы дөврүндә бүтүн идарәләрдә рус дилиндән истифадә едилмишди вә бу ән'әнә 1918-ҹи илдә дә давам едирди. Рәсми сәнәдләр бу дилдә тәртиб олунурду, һәм дә дөвләт идарәләриндә ишләјәнләрин чоху рус тәһсилли идиләр. Тәсадүфи дејилди ки, мүстәгил республиканын парламентинин јығынҹаглары да, әсасән, рус дилиндә кечирилир, мә'рузә вә чыхышлар рус дилиндә олурду. Парламент үзвләринин, назирләрин чоху Москвада, Петербургда, Кијевдә вә башга шәһәрләрдә рус дилиндә тәһсил алмыш адамлар иди. Бу вәзијјәт Азәрбајҹан дилинин дөвләт дили кими практик тәтбиги үчүн һазырлыг мәрһәләси тәләб едирди. Она көрә дә дөвләт дили һаггында гәрара белә бир әлавә дә олунмушду: кәләҹәкдә һүгуг, инзибати вә дикәр вәзифәләрә бу дилдә (Азәрбајҹан дили нәзәрдә тутулур—**Ј. С.**) савадлы олан шәхсләрин јерләшмәси мүмкүн олана гәдәр һөкумәт мүәссисәләриндә рус дилиндән истифадәјә дә имкан верилсин. Бу дил паралелизми республиканын бүтүн варлығы дөврү давам едир, јәни заманда, миллиләшмә — азәрбајҹанлашма просеси дә ардыҹыл олараг һәјата кечирилир. Азәрбајҹан дилини билән вә бу дилдә дәрс демәк габилијјәти олан мүәллимләрин һазырланмасына диггәт јетирилир, Азәрбајҹан дилиндә үмумтәһсил мәктәбләри ачылыр; Азәрбајҹанын тәдрис мүәссисәләрини миллиләшдирмәк үчүн Түркијәдән тәдрис китаблары кәтирмәк вә мүәјјән гәдәр мүәллим дә'вәт етмәк гәрара алыныр. Јелизаветпол шәһәринин гәдим ады Кәнҹә өзүнә гајтарылыр, Гарјакин ујезди Ҹәбрајыл адландырылыр.

Дахили ишләр назири Б. Ҹаваншировов 1918-ҹи ил нојабрын 1-дә «Азәрбајҹан» гәзетинин мүхбири илә мүсаһибәсиндә дил мәсәләсинә дә тохунур вә бир нөв дөвләт дили һаггында гәрары ачыглајыр. Мүсаһибәнин дилдә әлагәдар јериндә дејилир:

Әһалиси бүтүнлүклә азәрбајчанлылардан ибарәт олан јерләрдә дәфтәрхана иши түрк дилиндә апарылыр. Белә јерләрдә мәс'ул вәзифәләри азәрбајчанлылар тутур. Әһалиси гарышыг олан шәһәрләрдә исә һөкумәт идарәләриндә чәтинлик олмасын дејә, тәдричән миллиләшмә һәјата кечирилир. Беләликлә, әһали өз еһтијачларыны бирбаша һөкумәтә билдирмәк имканына малик олур. Әкс һалда, һәр шеји рус дилиндән түрк дилинә тәрчүмә етмәк лазым кәлир ки, бунунла да бизим ишимиз хејли чәтинләшә биләр. Она көрә дә һөкумәт рәсми дәфтәрхана ишиндә һәләлик рус дилиндән истифадәјә имкан верир. Азәрбајчан мүәссисәләриндә рус дилинин тәтбиги она мәһәббәтдән ирәли кәлмир. Буну индики дөвләтин мәнафеји тәләб едир. Бу, әлбәттә, узун сүрмәјәчәкдир. Мәс'ул вәзифә тутан вә түрк дилини билмәјән шәхсләр узун заман ишләјә билмәјәчәкләр. Ики илдән сонра Азәрбајчан мүәссисәләринин һамысы тамамилә миллиләшәчәкдир. Биздә түрк дилини билмәјән чиновникләр чохдур. Ешитмишәм ки, Маариф Назирлији бу ишдә онлара тә'сир көстәрмәк үчүн ахшам курслары ачмаға һазырлашыр.

1918-чи ил декабр ајынын 26-да Ф. Х. Хојски Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәти һөкумәтинин тәшкили илә әлагәдар чыхышынын маариф мәсәләсинә аид һиссәсиндә дејир: «Бу елә бир саһәдир ки, дөвләтин вә ичтимаи һәјатын әсасы бурада гојулур». Сонра Ф. Х. Хојски әлавә едәрәк дејир: «Сиз көрүрсүнүз ки, ана дилини билмәмәк бизи нечә ачыначаглы һала кәтирир ки, мән сизинлә нечә чәтинликлә данышырам».

Чүмһуријјәтин јени һөкумәтинин 1919-чу ил апрелин 14-дәки декларасијанын маарифә аид һиссәси белә башланыр: **Парламентин үзвү олан вәтәндашлар! Јәгин, сизә ајдындыр ки, мүстәгиллијимизин һәјата кечирилмәсиндә вә мөһкәмләнмәсиндә халг маарифи һансы ролу ојнајыр.**

Һөкумәт, буну нәзәрә алараг, үмуми ичбари тәһсил һаггында ганун лајиһәси һазырламағы вачиб сајыр вә күман едир ки, бу ганун лајиһәси илә әлагәдар олараг, пајыздан башлајыб бүтүн өлкәни ибтидаи мәктәб шәбәкәси илә әһатә етмәк, хүсусән бизим сәнаје өлкәмиздә пешә тәһсилинә хүсуси диггәт јетирмәк зәруридир. Һазырки ибтидаи вә орта мәктәбләрин мүәјјән һиссәсини миллиләшдирмәк јолу илә өлкәнин әсас түрк әһалисинә мәктәбләр тәшкил етмәклә јанашы, һөкумәт өлкәдә мәскән салан азсајлы әһалинин ушагларына көмәклә вә онларын тәһсилинә диггәтлә әлагәдар олараг, онлар үчүн рус вә ана дилләриндә мәктәбләрин сахланылмасыны, зәрури һалларда дөвләт һесабына һәмин азлыгларын дилиндә јени мәктәбләр ачылмасыны да лазым билир.

Миллиләшдирилмиш тәдрис мүәссисәләри үчүн мүәллимләрин вә дәрсликләрин чатышмамасы фактыны нәзәрә алараг, һөкумәт бүтүн гүввәсини јенидән ачылмыш мүәллимләр семинаријаларында кадрларын һазырланмасына, јахуд онлары кәнардан дә'вәт етмәјә, хүсуси комиссија јаратмагла јени дәрсликләрин тәртибинә вә онларын харичи дилләрдән тәрчүмәсинә сәрф едәчәкдир.

Күман ки, бүтүн бу тәдбирләр јени дәрс илиндән тәдриси түрк дилиндә олан, лазыми дәрәчәдә јахшы тә'мин едилмиш мәктәбләрә малик олмаға имкан верәчәкдир. Өлкәдә али тәһсил мәсәләсинә кәлинчә, мә'лум олдуғу кими, Бакыда кәнд тәсәррүфаты институту ачылмасы һаггында ганун лајиһәси сизин мүзакирәнизә тәгдим едилибдир вә кәлән тәдрис илинин әввәлиндән Загафгазија университетинин Бакыја көчүрүлмәси һаггында данышыглара башланылмышдыр. Һөкумәт тәдбир көрәчәкдир ки, бу мәсәләләр өлкәмиз үчүн уғурлу һәллини тапсын. Ајдындыр ки, бизим университетдә бизим дилимизи, әдәбијјатымызы вә тарихимизи өјрәнән кафедра олачагдыр.

Бакыда университетин ачылмасы гәти гојулур, лакин бу мәсәләдә дил мәсәләси илә әлагәдар фикир ајрылығы да өзүнү көстәрир. «Азәрбајчан» гәзетинин 11 ијул 1919-чу ил тарихли нөмрәсиндә белә бир мә'лумат верилир: «1919-чу ил ијулун 9-да зәһмәткеш мүсәлман зијалылары идарәси үзвләринин јығынчағы кечирилмишдир, бурада Бакыда университет ачылмасы мәсәләси дә тәфсилаты илә мүзакирә олунмушдур. Бунун әлејһинә чыхыш едилир ки, куја «Рус дилиндә олан университет мүтләг интенсив руслашдырма фәалијјәтинин очағы олачагдыр», «Өз әлини «Ваһид Русија» бөјүклүјүнә узадачагдыр ки, бунунла да ачылмыш милли орта тәдрис мүәссисәләри, тәбии олараг, бағланачагдыр», она көрә дә бөјүк мәсариф һеч бир хејир кәтирмәјәчәкдир. Һәләлик, Азәрбајчан Чүмһуријјәти тәләбәләринин һөкумәт һесабына харичи университетләрдә тәһсил алмалары даһа јахшы олар».

«Азәрбајчан» гәзетинин 21.08. 1919-чу ил тарихли нөмрәсиндә Азәрбајчан Чүмһуријјәти парламентинин ичласы һаггында мә'лумат верилир. Парламентин ичласында дөвләт университетинин ачылмасы һаггында ганун лајиһәси мүзакирәјә гојулур. Мәсәлә һаггында М. Һачынски мә'рузә едир вә бу һагда ики мүнасибәтин олдуғуну көстәрир. Гејд едир ки, университет ачылмасы тәшәббүсү һөкумәт тәрәфиндән ирәли сүрүлмүш вә бу мүнасибәтлә мәшһур профессор Разумовскинин башчылығы илә комиссија јарадылмышдыр. Мә'рузәчи көстәрир ки, университет ачылмасынын тәрәфдарлары ганун лајиһәси илә тамамилә разыдырлар; әлејһинә оланлар бир сыра бәһанәләр кәтирирләр, һәм дә онлар јалныз тәһсилин түрк дилиндә олмадығыны дејил, һәм дә университет ачылмасынын вахты чатдығыны әсас кәтирирләр. Ганун лајиһәси индики тәдрис илинә гәдәр тә'чили олараг университетин ачылмасыны һөкумәтдән тәләб едир.

«Иттиһад» фраксијасынын нүмајәндәси доктор Г. Гарабәјов университет ачылмасына е'тираз етмир, лакин мәсәләнин тәләсик мүзакирәсинә е'тиразыны билдирир вә мүзакирәнин тә'хирә салынмасыны тәклиф едир.

Сәдр бу тәклифи сәсә гојмаг истәјәркән М. Ә. Рәсулзадә јериндән е'тиразыны билдирир вә мүзакирәнин мәһз һәмин ичласда давам етдирилмәси тәклифи илә чыхыш едир. О дејир:

Биздә университетин ачылмасы һаггында мәсәләдә ики фикир вар. Бу мәсәләјә мүхалиф мүнасибәт бу мүлаһизәдән ирәли кәлир ки, биздә бунун үчүн елми гүввә вә мүтәхәссис јохдур. Бунунла белә, университетин ачылмасы дөвләтин биринчи гајғыларындан олмалыдыр ки, дөвләт, университетин ачылмасы гаршысында олан бүтүн әнкәлләри дәф едәрәк бу мәсәләни мүәјјәнләшдирмишдир. Бу мәсәләдә ән мүһүм чәһәт профессор гүввәсидир ки, артыг бунун әсасы вар.

Әкәр бу елм мәнбәји түрк дилиндә олсајды, јахшы оларды, анчаг бу һәләлик мүмкүн дејил вә бу һеч кими дајандыра билмәз вә һеч бир өлкәни дајандыра билмәмишдир ки, өзүнүн башга дилдә университети олмасын. Рус университетләрин тимсалы, бу иши башлајан јапон вә дикәр өлкәләрин тәчрүбәси көз габағындадыр. Нә үчүн биздә университет рус дилиндә олачагдыр! мәсәләсинә кәлинчә, мәсәлә ајдындыр, биздә динләјичиләрин тәркиби рус дилиндән башга, һеч бир харичи дили билмир.

Сонра көстәрә биләрләр ки, биздә мәһдуд сајда олан тәләбәләри харичә көндәрмәк олар. Артыг бу мәсәләјә һөкумәт тәрәфиндән бахылыб вә јүз тәләбәнин Гәрби Авропаја көндәрилмәси планлашдырылыр, бунунла бәрабәр, өлкәнин дахилиндә елм мәнбәјинин олмасы зәруридир. Университет һәм өјрәдәчәк, һәм дә бизим өлкәни өјрәнәчәк вә университет әтрафында елми мараг вә елми иш јаранaчагдыр.

Горхмаг лазым дејил ки, ачылачаг университет руһани Кравченконун дедији кими, рус дилиндә олачагдыр. Түрк өлкәсиндә, түрк мүһитиндә о өз тәбиәтини дашыјачагдыр...

Хүсуси гејд етмәклә вә «Рус, Рус» тәкрарламагла руһани Кравченко һеч кәси горхутмур. О өзү чыхышынын бир јериндә дедији кими, елм бејнәлмиләлдир. Биз ону Чиндә өјрәнә биләрик вә Азәрбајчанда чинлидән өјрәнә биләрик. Азәрбајчанда университет ассимилјасија тә-

мајүллү ола билмәз. Һәтта көһнә Русијада да ассимилјасија ахыны илә мүбаризә апаранлар университетләрдән чыхмышлар.

Бәли, университетдә миллилијин тәмәли онун ачылмасы илә гојулур. Университетдә түрк дили тәдрис едиләчәкдир, бәли, тәләбәләр дә Бакыда доғма аб-һавада доғма ше'рә вә өзүнүн доғма халгына јахын олачаглар.

Бир дә она истинад едирләр ки, тарих, филолокија кими факүлтәләр инкишаф етмәјәчәкдир, анчаг башланғычда белә олур. Русијада, Түркијәдә вә дикәр өлкәләрдә университетләрин тарихи буну көстәрир. Түркијә университетләриндә инди дә бә'зи фәнләр франсыз вә алман дилләриндә кечирилир.

Елми бүтүн өлкәләрдә вә бүтүн дилләрдә өјрәнмәк олар; бах буна көрә дә бизим фраксија университетин тә'хирә салынмадан ачылмасы тәрәфдарыдыр. Елми гүввәнин мәһдудлуғундан чәкинмәк лазым дејил. Мән инанырам ки, Бартолд кими алимләр Петроградда отуруб Түркүстанда газынты апармајачаглар. Әкәр онлар јерләрдә, бурада, Түрк халгынын мәркәзиндә јашајыб ону етсәләр, онларын иши даһа сәмәрәли олар. Вә мән инанырам ки, белә елм фәдаиләри аз тапылмајачагдыр.

М. Ә. Рәсулзадәдән сонра Ј. Әһмәдов чыхыш едәрәк дејир ки, онларын фраксијасы үмумән университет ачылмасыны баша дүшүр, анчаг сөһбәт онун вахтынын чатмасындан кедир... Һәлә бизә ашағы вә орта мәктәб, хүсусән, башлыча олараг, мүәллимләр семинаријасы вә институтлары мәсәләсини гојмаг зәруридир. Биз ана дилиндә университет арзу едирик, анчаг бу о демәк дејилдир ки, биз рус дили әлејһинә чыхырыг.

Чыхышлардан сонра ганун лајиһәси сәсә гојулур вә гәбул едилир.

«Азәрбајчан» гәзетинин 29 апрел 1919-чу ил тарихли нөмрәсиндә «Педагожи институт ачылмасынын планлашдырылмасы һаггында мә'лумат дәрч олунур. Бурада дејилир: «Мәсәләси артыг мүсбәт һәлл олунмуш университетдән башга, Халг Маариф Назирлији јени тәдрис илинин башланғычында педагожи институт — орта мәктәбләр үчүн педагоглар һазырлајан али тәһсил мүәссисәси ачылмасыны планлашдырыр».

Үмумән, Азәрбајчан Демократик Чүмһуријјәтиндә маариф мәсәләси дөвләтин, аз гала, биринчи дәрәчәли проблеми кими һәјата кечирилирди. Бир тәрәфдән, үмумтәһсил мәктәбләринин шәбәкәсини кенишләндирмәк, али мәктәбләр ачмаг кими мүһүм проблемләрин һәлли илә әлагәдар ишләр апарылыр, дикәр тәрәфдән Азәрбајчан дилиндә тәдрисин һәјата кечирилмәси, али мәктәбләрдә Азәрбајчан дили кафедраларынын тәшкили нәзәрдә тутулурду. Бу ишләр ардычыл давам етдирилирди.

Азәрбајчан Чүмһуријјәти дөврүндә ана дилиндә дәрс дејән мүәллимләрин чатышмамасы өзүнү көстәрирди. Мөвчуд мүәллимләрин дә бир гисми ана дилини вә милли фәнләри лазыми дәрәчәдә билмирдиләр. Бу да нараһатлыг доғурур вә бу саһәдә чидди тәдбирләрә әл атылмасыны тәләб едирди. Белә тәдбирләр дә көрүлүрдү. Мәсәлән, 1919-чу ил февралын 7-дә мәктәб комиссијасынын сәдри шәһәр түрк ибтидаи мәктәбләринин мүәллимләринә ашағыдакы мәзмунда мүрачиәт едир:

«Миллиләшдирилмиш ибтидаи вә али ибтидаи шәһәр мәктәбләринин чәнаб өјрәдичиләринин чоху ана дилини вә милли тәдрис фәнләрини лазыми дәрәчәдә билмирләр, бунунла әлагәдар олараг, Түрк мәктәбләринин мүәллимләриндән вә мүәллимәләриндән хаһиш едирәм ки, ана дили вә әдәбијјаты саһәсиндә өз биликләрини артырмаға вә дәринләшдирмәјә чидди диггәт јетирсинләр, зира мәктәбләрин бүтүнлүклә миллиләшдирилмәси илә әлагәдар олараг вачибдир ки, өјрәдичиләр һазырлыгларына көрә бу мәктәбләрин тәләбләринә чаваб версинләр. Бу тәдрис илинин сонуна јахын сынаг тәшкил едиләчәк, лазыми дәрәчәдә билик вә һазырлыг нүмајиш етдирмәјәнләр бундан сонра мәктәбләрдә дәрс демәјә бурахылмајачаглар.

Бу мәсәләни хүсуси илә индики илдә тә'јинат аланларын нәзәринә чатдырырам. Шәһәр һакимијјәти вәзијјәтин чиддилијини һисс едәрәк вә өз биликләрини артырмаг истәјәнләрин арзуларына рәғмән курслар ачыр вә о курслара давамијјәти тә'кидлә мәсләһәт көрүрәм».

Даһа чох нараһатчылыг мүәллимләрин сајча азлығы илә вә мүәллим һазырлајан мәктәбләрин олмамасы илә әлагәдар иди.

1919-чу илин апрел ајында Халг Маариф Комиссарынын вә Назирлијин орта мәктәб идарәсинин мүдиринин имзалары илә «Бакыда али ибтидаи мәктәбләрә мүәллим һазырламаг үчүн бир иллик курсларын әсаснамәсинин лајиһәси» тәгдим едилир. Лајиһәдә дилләә бағлы ики маддә вар. Бириндә дејилир: Курслара гәбулда түрк дилини билмәк вачибдир. Курсда кечилән фәнләр садаланаркән биринчи түрк дилинин ады чәкилир. Һәмин маддә беләдир: «Түрк дили (грамматика, әдәбијјат) методикасы илә». Халг Маариф Назирлијинин белә бир лајиһәси дә е'лан едилир: «1919-чу илин пајызында Азәрбајчан Чүмһуријјәтинин мүхтәлиф шәһәрләриндә Халг Маариф Назирлији тәрәфиндән ачыласы икииллик педагожи курслар һаггында әсаснамәнин лајиһәси». Бурада да гејд едилир ки, һәмин курслара гәбулда түрк дилини билмәк зәруридир. Сонра дејилир: Динләјичи оғланлар вә гызлар педагожи иши нәзәри чәһәтдән өјрәнмәклә јанашы, түркчә савад вә һесаб дәрсләринә дә кедирләр. Курсларда кечилән фәнләр арасында бу фәнләр дә көстәрилир: а) Түрк дили, грамматика, јазы иши, әдәбијјат, б) Түрк дилинин методикасы.

1919-чу илин октјабр ајында Халг Маариф Назиринин «Тәдрис мүәссисәләринин ачылмасы һаггында ганун лајиһәсинә изаһат гејдиндә охујуруг:

Азәрбајчан Республикасынын әразисиндә чәми үч мүәллимләр семинаријасы вар ки, бунлар һәр ил ән чоху әлли мүәллим бурахыр. Индики дөврдә мүәллимләрин бөјүк чатышмазлығы, һәр ил мүәллимләрин сырасынын азалмасыны нәзәрә алсаг, тамамилә ашкар вә ајдын олачагдыр ки, һазырки үч мүәллимләр семинаријасы индики мәктәбләри лазыми дәрәчәдә мүәллим кадрлары илә тә'мин едә билмәјәчәкдир; һәлә ону демирик ки, үмуми ичбари тәһсилин һәјата кечирилмәси илә әлагәдар олараг, һәр ил республиканын әразисиндә тәхминән 35 јени мәктәб ачылачагдыр...

Һәрчәнд ики иллик педагожи курсларын ачылмасы үзрә чохлу лајиһәләр һазырланыр, анчаг педагожи курсларын ачылмасы мүвәггәти тәдбирдир...

Дејиләнләрә ујғун олараг, даһа дөрд мүәллимләр семинаријасынын Нуха вә Шуша шәһәрләриндә вә ики гадын семинаријасынын Бакыда вә Нухада; семинаријаларын нәздиндә нүмунәви мәктәбләр вә һәр бир мәктәбин тәркибиндә һәләлик (1919—1920-чи тәдрис или үчүн) һазырлыг вә биринчи синифләр ачылмасы лазым кәлир.

Назир сонра семинаријаларын һәмин шәһәрләрдә тәшкилинин сәбәбләрини ајдынлашдырыр вә әсасландырыр. Назирлијин башга бир мәктубунда педагожи курсларын ачылмасы мәсәләси гојулур. Мәктубда дејилир:

Кечмиш һакимијјәтин мүсәлман әһалинин кениш һиссәсинин һөкумәт мәктәбләринә инамсызлыг јарадан руслашдырма сијасәти, мәдәни-маарифчилик тәдбирләри саһәсиндә шәхси тәшәббүсләрә јол верилмәмәси Русија әразисиндә мәскунлашмыш бүтүн мүсәлман халгларына, о чүмләдән Азәрбајчан әһалисинин үмуми керилијинә сәбәб олмушдур. Бу кериликлә мүбаризә үмуми ичбари тәһсилин һәјата кечирилмәси, мәктәб шәбәкәсинин тезликлә кенишләндирилмәсиндән ибарәтдир, экс һалда, нәтичәдә мүәллимләрин бөјүк чатышмазлығынын гаршысыны алмаг олмаз. Халг Маариф Назирлијиндә олан мә'лумата көрә, һәтта һазырки мәктәбләрдә мүсәлман мүәллимләр чатышмыр, мүәллим семинаријалары исә һәлә јаранма мәрһәләсиндәдир. Индики јај вахтларында ачылмыш гыса мүддәтли педагожи курслар да шакирд континкентинин үмуми

тәһсили үчүн лазыми имкан јарада билмәди.

Ҹүмһуријјәтин маариф саһәсиндәки планлары, бурада фәалијјәт көстәрәнләрин истәк вә арзулары олдугча кениш иди. Онлар аз заман дахилиндә халга, милләтә лазым олан чох шеји һәјата кечирмәјә чалышдылар; истәјирдиләр ки, һәр бир азәрбајҹанлы, истәр киши, истәр гадын олсун, һамы аз-чох савад алсын. Халг да буну баша дүшүрдү, инсанлар да елмә, тәһсилә ҹан атырдылар. Бунун да әсасында мәктәб дајанырды, милли ән'әнәләрә сөјкәнән, тәдриси ана дилиндә — Азәрбајҹан дилиндә олан мәктәб, һәтта јерләрдән тәшәббүсләр ирәли сүрүлүрдү. «Азәрбајҹан» гәзети 19 јанвар 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә belә бир мә'лумат верир: «Бу күнләрдә Сабунчу кәндинин әһалиси Балаханы реал сәнәт мәктәби јанында мүсәлман ушаглары үчүн тәдриси түрк дилиндә олан әлифба синфи ачылмасы мәсәләсини галдырмышлар. Назирлик бу тәклифин һәјата кечирилмәсини лазым билир вә түрк дилиндә белә бир синфин ачылмасы һаггында Балаханы реал сәнәт мәктәбинин рәисинә көстәриш верир».

Гадынларын тәһсили үчүн дә тәдбирләр һәјата кечирилир. «Азәрбајҹан» гәзетинин 23 октјабр 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә «Мүсәлман гадынлары үчүн курслар» адлы мә'лумат дәрҹ етмишдир. Бурада дејилир: Халг Маариф Назиринин сәрәнҹамы илә әлагәдар олараг, Бакы түрк милли кимназијасы нәздиндә мүсәлман гадынлары үчүн курслар ачылыр. Бу курсларда анҹаг мүсәлман гадынлары тәһсил алаҹаглар.

Башга бир тәдбир. 1917-ҹи илин декабр ајында Мүсәлман Һуманитар Гадын Ҹәмијјәти тәрәфиндән Бакыда имкансыз әһали үчүн гадын пешә мәктәби ачмышды. Март һадисәләри илә әлагәдар мәктәб өз фәалијјәтини дајандырмышды. Инди һуманитар јардым ҹәмијјәти халгын тәрбијәси саһәсиндә пешә мәктәбинин бөјүк мә'насыны нәзәрә алараг, һәмин мәктәбин ачылмасы һаггында јенидән тәшәббүс галдырыр... Мүсәлман гадынларын тәһсилиндә мәктәбин бөјүк ролу гејд едилир вә дејилир: Јәгин ки, мүсәлман гадын мәктәбинин ачылмасы мәсәләси парламентин музакирәсинә вериләҹәкдир вә инанмаг олар ки, бу мәсәлә орада там һалда анлашылаҹаг вә мүдафиә олунаҹагдыр.

Даһа бир мә'луматда көстәрилир: Халг Маариф Назирлијинин рәһбәрлијинин гәрарына әсасән апрелин 1-дән (1920-ҹи илин апрели нәзәрдә тутулур — **Ј. С.**) 2-ҹи Түрк гадын мәктәбинин бинасында Түрк дилиндә өз биликләрини кенишләндирмәк истәјән мүсәлман гадынлар үчүн ахшам курслары ачылыр.

Түркләшмә — азәрбајҹанлылашма руһу о гәдәр гүввәтли иди ки, бә'зән вахты чатмадан русдилли мәктәбләрин бағланмасы һаллары да өзүнү көстәрирди. Бу да муәјјән дәрәҹәдә е'тираз доғурурду.

Маариф, мәдәнијјәт иши, азәрбајҹанлылашма просеси бүтүн саһәләрдә кедирди. 1919-ҹу ил феврал ајынын 10-да Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтинин һәрби назири артиллерија кенералы С. Меһмандаров белә бир әмр верир: «Башга милләтләрдән олан забитләрин Азәрбајҹан дилиндә һәрби әмрләрә аид сөзләри өјрәнмәләри үчүн бир ај вахт верирәм. Көстәрилән ај мүддәти кечәндән сонра кимләр бу сөзләри өјрәнмәсә, вәзифәләриндән азад олунмаға тәгдим едиләҹәкләр».

«Азәрбајҹан» гәзетинин 31 јанвар 1919-ҹу ил тарихли нөмрәсиндә белә бир мә'лумат верилир:

Бир груп түрк әдәбијјатчылары вә јазычылары Халг Маариф Назирлијинә мураҹиәт едир вә Азәрбајҹан һүдудларында ҹәмијјәтин мә'нәви тәләбатыны өдәјә билән һәр һансы бир әдәби нәшрин олмадығыны көстәрәрәк хаһиш едирләр ки, Халг Маариф Назирлији мәдәни һәјатдакы бу бошлуғу долдурмаг мәгсәди илә белә бир журналын нәшринә имкан версин вә мадди јардым көстәрсин.

Бу тәклиф ҹәнаб халг маариф назири тәрәфиндән бөјүк мәмнунијјәтлә гаршыланыр. Һәмин күн ҹәнаб назир ики комплект түрк шрифтләри алмаг үчүн Тифлисә адамлар

е'зам едилмәсинә сәрәнҹам верир. Нәзәрдә тутулан журнал 200 сәһифәдән артыг олмајаҹагдыр. Журнал шәкилли олаҹагдыр.

Диггәт един, зијалы тәклифинә нечә дигәтлә јанашмаг вә мәсәләни нечә оперативликлә һәлл етмәк. Каш бизим индики һәјатымызда да белә ишкүзарлыг ола иди.

1919-ҹу илин әввәлиндә даһа дөрд журналын нәшри нәзәрдә тутулур. Илк әввәл бир педагожи журналын нәшри лазым билинир. Гејд едилир ки, бу журнал өзүндә Азәрбајҹанын мәктәб һәјатынын там әксини ифадә етмәклә, ејни замандa, бизим кәнҹ республиканын кәләҹәк вәтәндашларынын тәрбијәси вә тәһсили ишиндә рәһбәр рол ојнамалыдыр. Гејд едилир ки, педагожи журнал өз програмыны о заман там һалда јеринә јетирәр ки, онун ардынҹа үч әлавә журналын нәшри һәјата кечирилсин. Бу журналлар белә нәзәрдә тутулур: 1) Кичик јашлы ушаглар үчүн шәкилли журнал; 2) бир гәдәр јашлы вә халгын мүталиәси үчүн журнал вә 3) јашлылар үчүн журнал. Белә һесаб едилир ки, бу дөрд журнал бир-бирини тамамламагла, мәктәби ҹанландыраҹаг, ону мәдәни инкишафын јүксәк зирвәсинә галдыраҹагдыр.

Бу мүһүм тәдбирләр асанлыгла баша кәлмирди. Республикада бу ишләрә мане олмаг истәјәнләр, дөвләтин мәһвинә чалышанлар мүхтәлиф јолларла, каһ ачыг, каһ өртүлү шәкилдә дөвләтин сијасәтинә гаршы чыхырлар, ирәлиләјишә манечилик төрәдирләр. Республиканын баш назири М. Усуббәјов парламентдәки чыхышында бу мәсәләјә тохунараг дејир ки, «Белә үнсүрләр бизим арамызда да, парламентдә отуранлар арасында да вар. Бундан башга, рус болшевикләринин бура кәлмәсини тәблиғ едән вә түрк дилиндә болшевик гәзетләри дә нәшр олунур. Бу гәзетләрин наширләри вә редакторлары да бизим сыраларымызда отурмушлар. Көрүнүр, кечид дөврләриндә, милли дирчәлиш дөврләриндә кәнҹ дөвләтләрин һәјатында белә һаллар олур».

Лакин планлашдырылан бөјүк иш јарымчыг галыр. 1920-ҹи ил апрелин 27-дә архаларында рус болшевик гошуну дајанан коммунист партијасы тәләб едир ки, ахшам саат једдијә кими һакимијјәт онлара тәһвил верилсин; һәм дә коммунистләр јаланчы вә'дләр дә верирләр ки, сонрадан онларын һеч бири јеринә јетирилмир. Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәтинин парламент вә һөкумәт үзвләринин бир гисминә террор едилир, бир гисми мәһрумијјәтләрә дүчар олур, бир гисми мүһаҹирәтдә өмүрләрини баша вурурлар. Анҹаг онларын ишыглы идејалары заманын башы үстүндән дөврүмүзә кәлиб чатыр вә даими һәјат вәсигәси алыр. Инди Азәрбајҹан халгы азад, демократик республикада гуруҹулуг ишләри илә мәшғул олур. Инди онун кениш орта мәктәб шәбәкәси вар, он минләрлә али савадлы мүәллим ордусу вар, али мәктәбләри вар, јүзләрлә алими вар. Ана дили — Азәрбајҹан дили дөвләт дили кими бүтүн саһәләрдә тәтбиг олунур.

ХАЛГ ЕПОСУНДА ИСЛАМИ ДӘЈӘРЛӘРИН ТӘЧӘССҮМҮ

Һачы Бајрамәли АСЛАНОВ,

Лерик рајонундакы Анзолу кәнд әсас мәктәбин мүәллими.

«Китаби-Дәдә Горгуд» халгымызын тарихи-гәһрәманлыг кечмишини јүксәк бәдии сәвијјәдә өзүндә тәчәссүм етдирән гијмәтли шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәсидир. Биз бу јазыда дастанын Ислам дини илә бағлы олан чәһәтләриндән сөһбәт ачмағы гаршыја мәгсәд гојмушуг. Чүнки халгын јаратдығы бу нүмунәләрдә ислами дәјәрләр хүсуси јер тутур. Оғуз гәһрәманлары Вәтән, һагг, әдаләт, һалаллыг, паклыг, дин уғрунда мүбаризә апарырлар.

Дастанын бүтүн бојларында билаваситә иштирак едән Дәдә Горгуд барәдә «Мүгәддимә»дә сөһбәт ачылыр. О, Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин дөврүндә јашамышдыр. Аллаһ-Таала онун көнлүнә илһам едирмиш. Дәдә Горгуд һәм кечмиш, һәм дә кәләчәк барәдә доғру, дүзкүн мә'лумат верирмиш. О, Оғуз елинин ағсаггалыдыр. Бу елдә дүнјаја кәлиб икидлик көстәрәнләрә о ад верир, бүтүн бојларын сонунда оғузнамәләри о дүзүр, дуаларыны гадир Аллаһын ады илә башлајыр, гәһрәманларын күнаһларынын Мәһәммәд (с) Мустафаја бағышланмасыны арзулајыр.

«Мүгәддимә»дә Дәдә Горгуд «Танры досту, дин сәрвәри» Мәһәммәд (с) пејғәмбәри, хәлифәләри, һәзрәт Әлинин өвладларыны, Кә'бә евини белә өјүр:

Ағыз ачыб өјәр олсам, **Танры көрклү.**
Танры досту, дин сәрвәри
Мәһәммәд көрклү.
Гилынч чалды, дин ачды
Шаһи-Мәрдан Әли көрклү.
Әлинин оғуллары, пејғәмбәр
нәвәләри Кәрбәла јазысында
(чөлүндә)
Језидләр әлиндә шәһид олду,
Һәсәнлә Һүсејн,
ики гардаш белә көрклү.
Јазылыб-дүзүлүб көјдән енди
Танры елми Гур'ан көрклү.
Ол Гур'аны јазды-дүздү үләмалар
өјрәнинчә көјдү.
Бичди алимләр сәрвәри Осман
Үффан оғлу көрклү.
Алчаг јердә јапылыбдыр Танры еви
Мәккә көрклү.
Ол Мәккәјә сағ варса, әсән кәлсә,
сидги бүтүн Һачы көрклү.

(«Китаби-Дәдә Горгуд, Бакы — 1962. Азәрнәшр, сәһ. 13»).

Бурадан ајдын олур ки, Дәдә Горгуд мүсәлмандыр, онун Аллаһа, пејғәмбәрә, Гур'ана, Кә'бә евинә мәһәббәти күчлүдүр. Кәрбәла чөлүндә пејғәмбәр нәвәләринин Гур'ан, дин, һагг, әдаләт уғрунда шәһид олмаларындан хәбәрдардыр.

Аллаһын әмрләрини јеринә јетирән һаггы, әдаләти бәрпа едән, халгы дүз јола чағыран пејғәмбәрләр, чәтин анларда инсанларын көмәјинә чатырлар. «Дирсә хан оғлу Буғачын бoју»нда Дирсә хан овда дүшмәнләрин фитнәси илә јеканә оғлуну ағыр јаралајыр вә дәстәси илә кери гајыдыр. Ана оғлуну дәстәнин ичәрисиндә көрмүр, үрәји һәјәчанла дөјүнмәјә башлајыр. Елә бил ки, гејбдән анаја хәбәр чатыр, оғлунун башына гәза кәлмишдир. О, гырх инчә белли гызла өзүнү овлаға јетирир, јаралы оғлуну тапыр. Газлыг дағына, онун сујуна, чичәкләринә, һејванларына гарғыш едән ананы Буғач сакитләшдирәрәк: «—Ана, ағламакил, мәнә бу јарадан өлүм јохдур, горхмакил! Боз атлы (јашыл донлу) Хызыр (И.) мәнә кәлди. Үч кәрә јарамы сығады. Бу јарадан сәнә өлүм јохдур. Дағ чичәји, анан сүдү сәнә мәлһәмдир, — деди» (сәһ. 24).

Дини рәвајәтләрә көрә, Хызыр пејғәмбәр Зүлмәтә кедиб Дирилик сујундан ичмиш, өлмәзлијә говушмушдур. Һикмәт, билик саһиби олан Хызыр ән ағыр анларда инсанларын көмәјинә чатыр. Бурада да о, өлүмчүл һалда олан Буғачын јарасыны үч дәфә сығајыр, она мәсләһәтини верир вә гејб олур. Ана, Хызыр пејғәмбәрин дедикләрини јеринә јетирир, јеканә оғлуну һәјата гајтарыр.

Дастан гәһрәманлары Ислам дининин гајда-ганунлары, «Гур'ани-Кәрим» илә танышдырлар. Дини китабларда гадир Аллаһын 99 ады чәкилир. «Гур'ани-Кәрим»ин «Ихлас» сурәсиндә Аллаһ барәдә дејилир: 1. Де ки, о Аллаһдыр, тәкдир. 2. Аллаһ һәр еһтијачдан учададыр, әбәдидир. 3. Доғмамыш, доғулмамыш. 4. Онун бәнзәри дә һеч ким олмамыш». («Гур'ани-Кәрим», Бакы, Азәрнәшр, 1993, сәһ. 328—329. Н. Гасымоғлунун ачыгламасы).

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун бир нечә бојунда гәһрәманлар тәрәфиндән дә гадир Аллаһын мө'чүзәли сифәтләри тә'рифләнир вә бунлар һәр дәфә бир-бириндән фәргләнирләр. Мәсәлән, «Газылыг Гоча оғлу Јејнәјин бoју»нда Јеjнәк дүшмән үзәринә кедәркән улу Танрыны белә өјүр вә ондан көмәк диләјир.

Учалардан учасан, уча Танры!
Кимсә билмәз нечәсән, көрклү Танры!
Сән анадан доғмадын,
Сән атадан олмадын.
Кимсә ризгин јемәдин.
Кимсәјә күч етмәдин.
Гаму јердә әһәдсән
Аллаһ-сәмәдсән.
Бирлијинә сығындым, чәләбим,
гадир Танры!
Мәдәд сәндән!
Гара донлу кафирә ат тәпәрәм,
Ишими сән анар! — деди. (сәһ.110).

Дастандан ајдын олур ки, Оғуз елләриндә Ислам дининин јајылмасы Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин дөврүндә баш вермишдир. Чүнки «ачығы тутанда бығларындан ган чыхан, бығы ганлы Әмән» (сәһ. 40) кедиб пејғәмбәри көрмүш вә Оғузда онун сәһабәси олмушдур.

Исламда намаз динин сүтуну һесаб олунур. Гијамәт күнү биринчи һесабланачаг шеј намаз Јараданла јарадылмыш арасындакы рабитәдир. Дастан гәһрәманлары Исламын бу ваҹиб әмәлинә јүксәк гијмәт верир, чәтин мәгамларында һачәт (арзу, истәк) намазы гылыр, улу Танрыја дуа едирләр. «Газан бәјин оғлу Уруз бәјин дустаг олдуғу бoј»да дејилир: «Газан гонур атындан јерә енди, ахыб кедән ары (тәмиз, пак) судан абдәст алды, ағ алнын јерә гојду, ики рик'әт намаз гылды. Ағлады, гадир Танрыдан һачәт диләди, үзүн јерә сүртдү. Мәһәммәдә (с) салават кәтирди» (сәһ. 81).

Салаватын мәгамы, әһәмијјәти барәдә «Гур'ани-Кәрим»дә ајә назил олубдур. «Әһзәб» сурәсинин 56-чы ајәсиндә дејилир: «Пејғәмбәрә салават көндәрәр Аллаһ вә мәләкләри. Еј иман кәтирәнләр! Сиз дә она салават кәтирин!» (сәһ. 213). Дастанын ајры-ајры бојларыны охудугда көрүрүк ки, гәһрәманлар тез-тез пејғәмбәрә салават көндәрир, Аллаһа вә онун көндәрдији динә инамын күчү илә дүшмән үзәриндә гәләбә газанырлар.

«Ушун Гоча оғлу Сәкрәјин бoју»нда Сәкрәк Әличнә гәл'әсиндә зинданда олан бөјүк гардашы Әкрәји хилас етмәк үчүн дүшмәнләрлә вурушур. Бојда охујуруг: «Алтмыш јарағлы адам сечдиләр, вардылар. Накаһандан алтмыш дәмир донлу кафир оғланын үзәринә кәлдиләр... Оғлан көрдү ки, бир алај атлы кәлир. Сычрады, ады көрклү Мәһәммәдә салават кәтирди, атына минди, гара донлу кафирә гылынч вурду, басды, гәләјә гојду» (сәһ. 136).

Алтмыш кафири мәғлуб едән Сәкрәк јүзүнүн дә өһдәсиндән кәлир. Бу дәфә зинданда олан гардашы Әкрәји үч јүз кафирлә үстүнә көндәрирләр. Гардашлар дөјүш мејданында бир-бирини танырыр, үч јүз дүшмәни мәғлуб едиб јурдларына гајыдырлар.

Гәһрәманларын апардыглары мүбаризәләрин чоху дин, һагг-әдаләт уғрундадыр. Биз буну дастанын баш гәһрәманы Газан ханын вә башгаларынын дилиндән тез-тез ешидирик. «Салур Газанын дустаг олдуғу бoј»да Тәкур бәјләри әсирликдә олан Газандан онлары тә'рифләмәсини истәјир. Дүшмәнләри усталыгла әлә салан Газан онлара дејир:

Әлли мин әр (јағы) көрдүмсә,
әл вермәдим.
Алтмыш мин әр көрдүмсә,
ајтышмадым.
Сәксән мин әр көрдүмсә,
сәксәнмәдим.
Дохсан мин јағы көрдүмсә,
донатмадым.
Јүз мин әр көрдүмсә, јүзүм дөнмәди.
Јүзү дөнмәз гылынчым әлә алдым,
Мәһәммәдин дини ешгинә гылынч
вурдум (сәһ. 142).

Ја да «Бәкил оғлу Имранын боју»нда дүшмән үзәринә кедән Имран атасына:

Ала көзлү үч јүз икиди мана веркил
јолдашлыға,
Дин, Мәһәммәд јолуна дүрүшмәјин,
сәнин үчүн — деди (сәһ. 126).

Имран бүтләрә инанан кафирләрә гаршы вурушур. Бојда охујуруг:

Кафир деди:

Оғлан, алындынса Танрынамы
јалварырсан?
Сәнин бир Танрын варса, мәним
јетмиш ики бүтханам вар, —деди.

Оғлан деди:

— Ја аси мә'лун! Сән бүтләринә јалварырсан, мән аләмләри јохдан вар едән Аллаһыма сығындым» (сәһ. 130).

Һагг-таала мәләк Чәбрајыл васитәсилә 40 икидин гүввәсини она верди вә Имран дүшмәнләрлә мүбаризәдә гәләбә газанды. Мүсәлман оғузлар дүшмәнләри мәғлуб етдикдән сонра иман кәтирәнләри өлдүрмүр, онлары Ислам udininә дә'вәт едир, јапдыглары килсәләри сөкүб јериндә мәсчид учалдырлар.

Дастанын бир нечә јериндә мүсәлманлыг тарихиндә ән бөјүк фачиә һесаб олунан Кәрбәла һадисәләринә ишарә едилир. Мәсәлән, Газан хан јурдунун талан олундуғуну көрүб, дүшмән үзәринә кедәркән су илә белә хәбәрләшир:

Чығнам-чығнам гајалардан чыхан су!
Бөјүк-бөјүк ағач кәмиләр ојнадан су!
Һәсән илә Һүсејнин һәсрәти су!
Бағ вә бостанын зијнәти су! (сәһ. 32)

Ислам аләминдә Мәккә вә Мәдинә шәһәрләри бүтүн мүсәлманлар үчүн әзиздир. Чүнки тапындығымыз, мүгәддәс һәчч зијарәти әмәлләрини јеринә јетирдијимиз Кә'бә еви, Зәмзәм гујусу, Сәфа, Мәрвә, Әрәфат, Мүздәлифә вә Мина Мәккәдә јерләшир. Улу Мәһәммәд (с) бу шәһәрдә дүнјаја көз ачмыш вә бурада пејғәмбәрлијә чатмышдыр. «Гур'ани-Кәрим» Мәккәдә она назил олмаға башламышдыр. Мәһәммәд (с) пејғәмбәрин һәјатынын бир һиссәси Мәдинәдә кечмиш вә бүтүн дүнја мүсәлманларынын зијарәткаһына чеврилмиш гәбри-шәрифи бу шәһәрдәдир. Пејғәмбәрдән сонра исламы илк гәбул едән вә дин јолунда бөјүк фәдакарлыглар көстәрмиш һәзрәт Әлинин ады мүсәлманлар арасында һәмишә дәрин һөрмәт вә сонсуз мәһәббәтлә чәкилир. Онун ады Дүлдүл, гылынчы Зүлфүгәр чәсурлуг, шүчаәт символудур. «Китаби-Дәдә Горгуд»да бунларын һамысына, долајысы илә олса да, тохунулур. Газан ханын евинин јағмаланмасы бoју»на диггәт јетирәк. Кафирләр Урузу өлдүрмәк үчүн гөнарә дибинә кәтирирләр. О, ағача белә дејир:

Мәккә илә Мәдинәнин гапысы ағач!
Мусаји-кәлимин әсасы ағач!
Бөјүк-бөјүк суларын көрпүсү ағач!
Гара-гара дәнизләрин кәмиси ағач!
Шаһи-Мәрдан Әлинин Дүлдүлүнүн
әјәри ағач!
Зүлфигарын гынынын гәбзәси ағач!
Шаһ Һәсәнлә, Һүсејнин бешији ағач!
Мәни сәнә асарлар, көтүрмәкил, ағач!
Көтүрәчәк оларсан икидлијим сәни
тутсун, ағач! (сәһ. 37)

Ислам дининдә көмәксизләрә арха дурмаг, имкансызлара әл тутмаг чох бәјәнилир. Малларындан сәдәгә вермәк вачиб бир әмәл кими вар-дөвләт саһибләринә тапшырылыр... «Гур'ани-Кәрим»ин «Төвбә» сурәсинин 60-чы ајәсиндә охујуруг: «Аллаһын һөкмүнә көрә јалныз фәгирләрә, јазыгларә, сәдәгәни топлајыб гејдә алан мә'мурлара, үрәји Ислама гызачаг адамлара, көләләрә, борчлулара, Аллаһ јолунда вә јолчулара сәрф едиләр сәдәгәләр. Һәр шеји биләндир, мүдрикдир Аллаһ» (сәһ. 92).

Дастан гәһрәманлары көстәрилән тапшырыглара сә'јлә әмәл етмәјә чалышырлар. Газан хан һәр үч илдән бир арвадынын әлиндән тутуб евиндән чыхыр, вар-дөвләтини мискинләрә, касыблара пајлајыр, гуллары вә кәнизләри азад едир.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун ән марағлы бојларындан бири «Ганлы Гоча оғлу Гантуралы бoју»дур. Бурада тәсвир олунур ки, горхмаз, чәсур Гантуралы евләнмәк әрәфәсиндә өзүнә лајиг гыз ахтарыр. О, бөјүк икидликләр көстәрир, чохларыны һәлак етмиш буғаны, асланы вә дәвәни өлдүрүр, Трабзон тәкурунун гызы Селчан Хатуну алыб јурдуна гајыдыр. Јолда ону јуху тутур, вә јатыр.

Тәкур пешман олур, алты јүз дүшмәни Гантуралынын үзәринә көндәрир. Кешик чәкән Селчан Хатун дүшмән гошунуну көрүб Гантуралыны ојадыр. Чәсур гәһрәман дејир:

«—Амәнна вә сәддәгна! Мәгсудумуз һагг-таала дәркаһында һасил олду, — дејиб ары судан абдәст алды. Ағ алнын јерә гојду, ики рик'әт намаз гылды. Атына минди. Ады көрклү Мәһәммәдә салават кәтирди. Гара донлу кафирә ат салды, гаршы варды (сәһ. 102).

Кәлин Гантуралынын дедији «амәнна вә сәддәгна» сөзләринә диггәт јетирәк. «Гур'ани-Кәрим»ин мүхтәлиф сурәләриндә бу ифадәләр ишләнмишдир. Тәфсирчиләрин фикринә көрә, һәмин ифадәләр Аллаһа вә Гур'анын әһкамларына инанмаг, ону тәсдиг етмәк мә'насындадыр. Бурадан көрүнүр ки, Гантуралы кими гәһрәманларда Аллаһа, онун көндәрдији китаба мөһкәм инам олмагла бәрабәр, һәм дә онлар «Гур'ан» ајәләри илә јахындан таныш имишләр.

Мәһәммәд (с) пејғәмбәр бујурмушдур: «Дуа мө'мин силаһыдыр». «Китаби-Дәдә Горгуд» бојларында һәлли мүшкүл олан ишләрин һасилә кәлмәси үчүн Оғуз бәјләри кәјә үз тутуб, әл галдырыб Аллаһа дуа едирләр. Дирсә хан оғлу Буғач, Бајбура бәј оғлу Бамсы Бејрәк, Бајбечан бәјин гызы Банычичәк вә башгалары мө'минләрин дуасы илә дүнјаја кәлибләр.

Инсан һәјатынын сону өлүмдүр. Хошбәхт о инсандыр ки, дүнјадан пак иманла ајрылыр, сонралар һәмишә һөрмәтлә хатырланыр вә руһларына һамы тәрәфиндән дуалар охунур. Бу мә'нада бојларын сонуна диггәт јетирдикдә көрүрүк ки, һәр бир Оғуз гәһрәманына пак иман, валидејнләринә исә беһишт арзуланыр.

Бураја гәдәр гысача нәзәрдән кечирдикләримиздән ајдын олур ки, 1300 иллик тарихини гејд етдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» епосунда ислами дәјәрләр кенишлији илә өз парлаг әксини тапмышдыр. Бу дәјәрләрдән фајдаланмаг, индики мәрһәләдә онлары кениш тәблиғ етмәк вә шакирдләрә өјрәтмәк һамымызын мә'нәви борчудур.

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» ТҮРК ХАЛГЛАРЫНЫН МИЛЛИ-МӘ'НӘВИ БИРЛИЈИНИН ТӘЧӘССҮМҮДҮР

Ф. ӘЛИЈЕВ, Т. ГУЛИЈЕВ,

һ. Б. Зәрдаби адына КДПИ Газах филиалынын досентләри.

«Китаби-Дәдә Горгуд»... оғуз, түрк мәншәјимизи вә зәнкин тарихимизи сүбут едир».

һејдәр ӘЛИЈЕВ.

«Китаби-Дәдә Горгуд» филоложи дүшүнҹәни, тарихи етнографијаны әһатә едән мисилсиз сәнәт инҹисидир. Ики јүз иллик тәдгигат тарихинә малик олан дастанын оғузларын «ана китабы», јазылы абидәси олдуғу шүбһә доғурмур. «Китаби-Дәдә Горгуд» һәм ән гәдим јазылы нүмунә кими, һәм дә милли-мә'нәви варлығымызын кечмишдән кәләҹәјә олан јадикары кими гијмәтлидир» (М. Јусифов, «Китаби-Дәдә Горгуд» халгымызын реаллыг дастаныдыр. Кәнҹә, 1997).

Дастанын ҹоғрафијасы вә тәдгигат мәркәзи мәсәләси һазырда горгудшүнасларын даһа чох диггәтини ҹәлб едир. Бә'зи тәдгигатчылар «Китаби-Дәдә Горгуд»ун оғузларын мүштәрәк әдәби абидәси олмасында тәрәддүд көстәрирләр. Онлар санки «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәм Азәрбајҹан, һәм дә дикәр оғуз түркләринин епик тәфәккүрүнүн көкүндә дајанан дастан олдуғуну унудурлар.

Әввәлҹәдән гејд едәк ки, дастанын јалныз Азәрбајҹанла бағлы ҹәһәтләрини габартмаг, онун оғуз, түрк епик тәфәккүрүнүн ән јүксәк мәрһәләсиндә тәшәккүл тапдығыны арха плана кечирмәк мәгбул дејилдир. Бу фикир долајысы илә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун үмумтүрк вә үмумдүнја әһәмијјәтини кичилтмәјә хидмәт едир, һәм дә «Оғузнамә» анлајышына көлкә салмыш олур. һалбуки «...анҹаг оғузлар вә Дәдә Горгуд һаггында сөјләмәләр «Оғузнамә» адланыр: «Китаби-Дәдә Горгуд»ун һәр бир бојунун сонунда Горгуд кәлиб оғузнамә гошур.

«Оғузнамә» түркдилли халгларын гәдим мүштәрәк јарадыҹылығыдыр. (П. Әфәндијев, «Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты». Бакы, 1981).

Дастанда мифик дүшүнҹә тәрзинин мөвҹудлуғу онун даһа гәдим вә дәрин гајнаглар үчүн башланғыҹ, әсас олдуғуна дәләләт едир.

«Басатын Тәпәкөзү өлдүрмәси» бојуну алман дилинә тәрҹүмә етмиш Ф. Литс демишдир: «Бурадакы Тәпәкөз башга сиклонлара, һәм дә Һомерин сиклонуна бүтүн ҹәһәтләри илә бәнзәјир. Анҹаг оғуз сиклону јунанларынкындан алынма дејил, јунанларынкы бунун тәглидидир». Бу мүлаһизә «Дәдә Горгуд»ун дүнја мигјаслы әһәмијјәтә малик әсәр олдуғуну тәсдиг етмәклә јанашы, оғузларын Гафгазда, Кичик Асијада гәдимдән јашадыгларыны, е. ә. VI әсрдә јаранан јазылы абидәнин мүәллифи Һомерлә, онун гәһрәманлары илә тәмасда олдугларына да ајдынлыг кәтирир.

Ерадан әввәлки түрк дастанлары «Томирис», «Урал Батыр», «Маадај Гара» вә с. илә «Дәдә Горгуд» арасында әсатири јахынлыг вардыр: «Бунтүркләр Азәрбајҹанда тәсадүфи вә кәлди-кедәр халг дејилди, онлар мәһз е. ә. 530-ҹу илләрдә Араз үстүндә Кирин башыны кәсиб ган тулуғуна алмыш Томирис өвладлары вә ја Азәрбајҹан торпағында ерамызын VI—VII әсрләриндә «Дәдә Горгуд» епосу — «Оғузнамә» јаратмыш халгын бабалары идиләр» (Е. Әлибәјзадә. «Әдәби шәхсијјәт вә дил». Б., 1988, сәһ. 42).

Ерамызын VI—VII әсрләринә гәдәр 1500 иллик бир заман әрәфәсиндә нәсилдән-нәслә өтүрүлән рәвајәтләр, мифоложи дүзүмләр һәмин әсрләрдә дастанлашыб, епик дүшүнҹә мәһсулуна чеврилибдир. Мәһз буна көрә «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын Азәрбајҹан мәканында јаранмасы еһтималыны тәдгигатчылар бирмә'налы шәкилдә тәсдиг едирләр.

Беләликлә, VI—VII әсрләрдә Гафгаз — Азәрбајҹан, Шәрги Анадолу—Кичик Асија һүдудларында јаранан «Дәдә Горгуд» дастаны өзүндә әски чағларын јарадылмыш еһкамыны, дүнјадујумуну, тој, јас адәтләрини, мәишәт ән'әнәсини, өвлад—валидејн мүнасибәтләрини, дөвләтчилик идеолокијасыны, вәтән анлајышыны әкс етдирән, горујуб сахлајан јаддаш китабы, тарихи сәнәд абидәсидир.

Манасын атасы Жакыпын вә Буғачын атасы Дирсә ханын өвладсызлыға көрә арвадларына гәзәбләнмәләри, Манасын он ики јашында икидлик көстәрмәси, Буғачын он беш јашында буғаны јенмәси, нәһајәт, Манасла атасы Жакыпын арасында баш верән ихтилаф, Дирсә ханын оғлу Буғачы хәјанәт нәтиҹәсиндә өлдүрмәк истәмәси һәр ики дастанын сүжет охшарлығыны көстәрир. «Дирсә хан оғлу Буғачын боју» јүз мин мисралыг «манас» дастаны үчүн башланғыч вә композисија нүмунәси тә'сири бағышлајыр. Өзбәк «Алпамыш» илә «Дәдә Горгуд» арасында да сүжет јахынлығы диггәти ҹәлб едир.

Бамсы Бејрәјин атасы Бајбура, Бану Чичәјин атасы Бајбечандыр. Алпамышын атасы Бајбури, Барчынын атасы Бајсарыдыр. Бу адлар арасында да охшарлыг, доғмалыг мараг доғурур.

Алтај, хакас, тува, јакут дастанлары илә «Китаби-Дәдә Горгуд» бојлары арасында да мәзмун вә сүжет охшарлығы вардыр вә буну сүбут үчүн чохлу мисаллар, нүмунәләр кәтирмәк мүмкүндүр.

Дәдә Горгуд руһу түркдилли халглара мәхсус дастанларын ҹанына һопмуш, әски чағларда епик тәфәккүрүн инкишафына тәкан вермишдир. Бу да ону көстәрир ки, «Китаби-Дәдә Горгуд» илк өнҹә оғуз, түрк дүшүнҹә тәрзинин әламәтләрини әкс етдирән сәнәт инҹисидир. Она көрә, дастанын тәдгиги, гијмәт ме'јары Азәрбајҹанла јанашы, бүтөв һалда оғузчулуг вә түркчүлүк ичәрисиндә көздән кечирилиб мүәјјән едилмәлидир.

Ејни заманда бу мөһтәшәм дастан түрк дилләринин истәр Гәрб, истәрсә Шәрг голларынын ҹанлы нүмунәсидир.

«Маһмуд Кашгари «Диван»ындакы сөзләрин бөјүк әксәријјәти «Китаби-Дәдә Горгуд»да вардыр» (А. Рәһимов, «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында вә М. Кашгари «Диван»ында ишләнмиш бә'зи сөзләр һаггында. Азәрбајҹан ЕА-нын хәбәрләри. 2. 1984) мүлаһизәси тәсдиг едир ки, «Дәдә Горгуд» түрк дилләринин башлыҹа әламәтләрини, лексик вә үслуби хүсусијјәтләрини әкс етдирән ортаг түрк дили абидәси, бүтүн түркләр үчүн ана дили китабыдыр.

«Китаби-Дәдә Горгуд»ун дили мәһәлли рекион сәчијјәси дашымыр. Азәрбајҹан түркҹәсинин поетик зәнкинлијини, епик вүс'әтини әкс етдирдији кими, түрк дилләринә мәхсус зәрифлији, тарихин ајры-ајры гатларында јаранан сөз еһтијатыны, фәлсәфи-мәнтиги тутуму һифз едир, бүтөв һалда «халг китабы» тә'сирини бағышлајыр.

ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ БӘДИИ СӘНӘТКАРЛЫГ МӘСӘЛӘЛӘРИНИН ӨЈРӘДИЛМӘСИ

Солтан ҺҮСЕЈНОҒЛУ,

Н. Туси адына АПУ-нун досенти.

Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәси тәкҹә мәтнин дәриндән гавранылмасына имкан јаратмагла мәһдудлашмыр; бу, мәктәблиләрин бәдии-естетик дујумунун зәрифләшмәси вә зәнкинләшмәсиндә дә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Бу проблемлә бағлы мүәллимләрин методик төвсијәләрә ҹидди еһтијаҹ дујдугларыны нәзәрә алараг Вагифин «Пәри» гошмасынын тәдриси нүмунәсиндә експериментлә јохланмыш иш вариантыны онларын мүһакимәсинә веририк.

Әдәбијјаты тарихи-әдәби принсип әсасында өјрәнмәјә башлајан IX синиф шакирдләри јазычы сәнәткарлығынын һансы елементләри илә танышдырлар? Бу синифдә охујан шакирдләр бәдии сәнәткарлығын һансы ҹәһәтләрини дујмагда, гаврамагда чәтинлик чәкирләр?

Мүшаһидәләр көстәрир ки, доггузунҹулар фикрин образлы ифадәсинә сәбәб олан васитәләри мүәјјәнләшдирмәкдә ҹидди чәтинлик чәкирләр. Шакирдләр бу васитәләрдән јалныз чох габарыг оланлары (мәсәлән, садә мәҹазлары) мүәјјәнләшдирмәклә мәһдудлашырлар. Лирик ше'рләрдә аһәнк јарадан васитәләрин әһатәлиликлә мүәјјәнләшдирилмәси шакирдләрин әксәријјәти үчүн әлчатмаз олдуғу кими, мүәллифин бу саһәдәки уғурларынын сезилмәси дә онларын чоху үчүн мүмкүнсүздүр. Дил сәнәткарлығынын асанлыгла үзә чыхарылмасы мүмкүн олан ҹәһәтләрини белә, шакирдләр әксәр һалларда ашкарлаја билмирләр.

Әслиндә, доггузунҹулар лирик ше'р мүәллифинин сөзләри һансы усталыгла сечдијини, дүзүб-гошдуғуну вә бунун образлылығын јаранмасындакы ролуну, мәҹазларын әсәрә кәтирдији тәравәти, бәдиилији мүстәгил мүәјјәнләшдирмәји баҹармалыдырлар. Лакин, тәәссүф ки, бу, мәктәбләримиздә чох аз раст кәлинән фактлардыр.

«Пәри» гошмасынын тәдрисинә мәктәб тәҹрүбәсиндә, адәтән, бир саат вахт ајрылыр. Јазычы сәнәткарлығы илә бағлы мә'луматларын мәнимсәдилмәсинә исә әдибин тәрҹүмеји-һалынын өјрәдилмәси мәрһәләсиндән башланыр. Тәҹрүбәли мүәллим һәјаты һаггында данышдығы јазычынын јарадыҹылыг јолунун шакирдләр тәрәфиндән изләнилмәсинә наил олур. Белә мүәллим елә бу просесдәҹә образларын характериндәки фәрдилији ифадә етмәк үчүн јазычынын истифадә етдији спесифик әдәби васитәләри, әсәрләринин композисија мүкәммәллијинә неҹә наил олмасыны, пејжаз сәнәткарлығыны, хүсусән дилдән һансы усталыгла јарарландығыны вә с. јада салыр.

Сонракы мәрһәләдә јазычынын јарадыҹылығы һаггында үмуми мә'луматын верилмәсиндә дә бу мәсәләләрә јенидән гајыдан мүәллим инди артыг фикирләрини тәсдиг едән мисаллар сөјләјир. Јазычынын ајрыҹа (монографик шәкилдә) өјрәдилән әсәринин тәдриси просесиндә исә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин мәнимсәдилмәси өнәмли јер тутур.

Бу мөвге әсас көтүрүлдүјү үчүн «Пәри» гошмасы илә бағлы кириш сөзүндә ашағыдакы фикрин чатдырылмасы мәгсәдәујғун сајылыр.

Вагифин шифаһи халг ше'ри үслубунда јаздығы ше'рләр дилинин садәлији, ајдынлығы илә сечилир. Башга сөзлә, шаирин класик үслубда јаздығы ше'рләрдә әрәб-фарс мәншәли сөзләрә чох јер верилдији һалда, һеҹа өлчүлү ше'рләриндә ҹанлы данышыг дилиндән алынан кәлмәләр апарыҹы јер тутур. Һеҹа вәзнли ше'рләрдә Вагифин ишләтдији мәҹазлар да садәлији, анлашыглығы илә диггәти чәкир. «Пәри» гошмасында буну ајдынҹа мүшаһидә етмәк олур. Һәм дә мараглыдыр ки, истәр «Пәри» ше'риндә, истәрсә дә дикәр гошмаларында шаирин чох сејрәк ишләтдији әрәб-фарс сөзләри мәтнин үмуми мәзмуну фонунда ади охуҹу тәрәфиндән белә баша дүшүлүр. Әлбәттә, бә'зән бу гәбилдән сөзләр там луғәви анламы илә баша дүшүлмүр. Лакин бу кәлмәләр елә садә сөзләр әһатәсиндә олур ки, ади охуҹу белә фәһмлә онларын мә'насыны гаврајыр.

Мүәллимин кириш сөзүндә әксини тапан бу мүлаһизәләр сонракы мәрһәләдә — әсәрин мәзмуну үзәриндә иш просесиндә даһа әтрафлы данышылмасына вә дејиләнләрин баша дүшүлмәсинә имкан јарадыр.

Ше'рин мәзмуну үзәриндә ишә мүәллимин изаһлы охусу илә башланыр. Вә елә бу изаһлы оху просесиндә шакирдләрин Вагиф сәнәтинин сирри, сеһри барәдәки тәсәввүрләри конкретләшдирилир вә зәнкинләшдирилир. Бу мәрһәләнин — изаһлы охунун сәмәрәли кечмәси үчүн ашағыдакы төвсијәнин әсас көтүрүлмәсини фајдалы сајырыг: Вагиф «Пәри» гошмасынын илк ики мисрасында бу күнүн ади охуҹусу үчүн (вә демәли, һәм дә шакирд үчүн) илк бахышдан мә'насы бүтүнлүклә, там ајдынлығы илә гавранылмајан дөрд сөз — «сүраһи», «бүллур», «кәрдән», «мина» ишләтмишдир:

Бојун сүраһидир, бәдәнин бүллур,
Кәрдәнин чәкилмиш минадан, Пәри!

Доғрудур, ади охуҹу (вә шакирд) бу дөрд сөзү бирбаша изаһ едә билмәсә дә, һәмин кәлмәләр әһатә олундуғу сөз мүһитиндә нәинки јад тә'сир бағышламыр, әксинә, бу мисраларын доғурдуғу естетик дујума ҹидди хәләл кәтирмир. Бу, әслиндә, Вагиф сәнәтинин керчәк уғуру, Вагиф сәнәткарлығынын мисилсиз тәкраролунмазлығыдыр. Һәмин сөзләрин бәлкә дә һамысынын конкрет мә'насыны ачыгламагда чәтинлик чәкән охуҹу бүтөвлүкдә мисраларын мәзмуну барәдә хејли ајдын тәсәввүр газана билир.

«Сүраһи» әрәб мәншәлидир, «узунбоғазлы су вә ја шәраб шүшәси» анламындадыр. Классик ше'римиздә, хүсусән, XVII—XVIII әсрләрдә јаранан поезијамызда фәал ишләдилмәјә башлајан бу сөз, даһа чох лирик гәһрәманын севкилисинин заһири көрүнүшүнү, көзәллијини ифадә етмәк мәгсәдинә хидмәт көстәрмишдир.

Әслиндә, бу сөз бә'зи бөлкәләримиздә, ел арасында фәргли тәләффүзлә — «сураһы» шәклиндә ишләнмәкдәдир. Дикәр тәрәфдән, ше'рдә бу сөздән әввәл «бој» кәлмәсинин ишләдилмәси охуҹунун тәсәввүрүнә хејли ајдынлыг кәтирир.

Охуҹулары тәрәфиндән бу ҹүр сөзләрин тез баша дүшүлмәси гајғысына галан Вагиф чох вахт онлары дилимиздәки гаршылығы (синоними) илә јанашы ишләтмишдир. Бу ше'рдә һәмин вәзијјәт мүшаһидә едилмәсә дә, она бәнзәр мәгам вар; «бојун сүраһыдыр» мисра бөлкүсүндән сонра мисранын икинҹи парчасы («бәдәнин бүллур») кәлир. Охуҹу фәһми бу ики паралелизмдән конкрет тәсәввүр һасил едә билир. «Бүллур» сөзү парлаг олмасы бахымындан ше'рә кәтирилмишдир. Башга сөзлә, лирик гәһрәман Пәринин бәдәнинин бүллур парлаглығы тимсалында олдуғуну ифадә етмәк истәмишдир. Бу бәнзәтмә Вагифдән әввәлки јазылы поезијамызда јохдур. Бу тәшбеһин јарадылмасы вә садәлији, тәбиилији илә диггәти чәкмәси Вагиф сәнәтинин кәшфи, орижиналлығы иди. Бу да мараглыдыр ки, Вагифдән сонракы ашыг јарадыҹылығында һәмин сөзә сых-сых раст кәлирик.

Икинҹи мисрадакы сөзләрин («кәрдән», «мина») икиси дә фарс мәншәлидир. Вагиф јенә ән'әнәсинә садиг галыб; бу ики алынманын бири (бурада икинҹи) нисбәтән тез гавранылыр. Мәһз елә бу анлама икинҹи кәлмәнин (бурада биринҹи), eләҹә дә бүтөвлүкдә мисранын мә'-

насынын гавранылмасыны хејли асанлашдырыр.

«Кәрдән» инсанын бојну анламындадыр. «Мина» мүхтәлиф мә'наларда («шүшә», «бүллур», гызыл вә күмүшдән дүзәлдилмиш бәзәк шејләринин үзәринә чәкилән рәнк, ширә) баша дүшүлүр. Бу мәгамда әдәби гәһрәманын (Пәринин) бојнунун парлаглығыны, һамарлығыны ифадә етмәк мәгсәди илә ишләдилмишдир; «бојун о гәдәр парлаг, һамардыр ки, санки бүллурдан чәкилмишдир».

Көзәл зөвг, јүксәк сәнәткарлыг мәһарәти Вагифә елә илк икичә мисрадача биткин портрет јаратмаг имканы вермишдир.

Бәндин сон ики мисрасынын (Сән һа бир сонасан чүда дүшүбсән, Бир бөлүк јашылбаш сонадан, Пәри!) охусунда, бир јүнкүллүк ајдынча дујулур. Бунун бир сәбәби сөзләрин усталыгла сечилмәси вә дүзүлмәсидир. Хүсусән, чанлы данышығын тә'сирини өзүндә әкс етдирән «һа» әдатынын ишләнмәси һәмин мисралары даһа сәмими, тәбии вә анламлы етмишдир. Бу да марағлыдыр ки, һәмин мисралардакы фарсчадан алынма («чүда» — ајры) үмуми асанлыг фонунда «итиб-батыр», фикир охучу үчүн гаранлыг галмыр. Јә'ни «чүда» сөзүнүн үзәринә дикәр сөзләрин кур ишығы дүшүр вә ону анламлы едир.

Сөз сәррафы олан Вагифин бу бирчә бәнддә «б» самитини сәккиз дәфә «н» самитини он үч, «с» самитини алты дәфә ишләтмәсини дә тәсадүфи сајмаг олмаз; бу сәсләрин јаратдығы аһәнкин ше'рә кәтирдији көзәллик ифадәли оху просесиндә ајдынча дујулур.

Икинчи бәндин илк ики мисрасында (Ихтилатын ширин, сөзүн мәзәли, Шәкәр күлүшүндән чанлар тәзәли) чәтин баша дүшүлән сөз әрәб мәншәли «ихтилат»дыр. Сәнәткар фәһми, гүдрәти бурада да өз сөзүнү демишдир; мисранын икинчи бөлүмү биринчи бөлүмүн үзәринә ишыг салмышдыр. «Ширин» сөзү дә, белә демәк мүмкүнсә, өз ишини көрмүшдүр. Демәли, «сөзү мәзәли», јә'ни мә'налы, чәлбедичи, јуморлу, јапышыглы олан Пәринин данышығы вә башгалары илә үнсијјәт јаратмасы да шириндир, һәрарәтлидир, хошдур... Онун күлүшүндә шәкәр ширинлији вар, мәһз елә бу ширин күлүш инсанлара зөвг верир, фәрәһ вә севинч бәхш едир.

Үнсијјәтиндә меһрибан, данышығында чазибәдар олан, күлүшүндән ширинлик јаған Пәринин мә'нәви көзәллији барәдә һәмин бәндин сон ики мисрасында (Елләр јарашығы, өлкә көзәли, Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри!) даһа долғун мә'лумат верилир; тәкчә заһири јох, һәм дә мә'нәвијјатча көзәл оланлар «елләр јарашығы», «өлкә көзәли» сајыла биләрди. Пәри садәчә көјчәк дејилдир, о, көзәлдир, мә'нәви вә харичи көзәллији өзүндә бирләшдирән түрк гызыдыр. Бу фикри Вагифин гүдрәтли гәләми сөзчүлүјә, узунчулуға вармадан, лаконик вә тутарлы ифадә едә билмишдир.

Күчлү мәчазилик, бәнддәки фикрин тә'сир күчүнү гат-гат артырмышдыр.

«Ихтилатын ширин» мәчазын бәнзәтмә нөвүндәдир. Ширинлик данышығын, сөһбәтин кејфијјәти сајыла билмәз вә о, мәчази анламдадыр. Ширинлик шәкәрә аид кејфијјәт сајылдығындан һәмин бирләшмәдәки фикир — «данышығын, сөһбәтин шәкәр кими шириндир» шәклиндә баша дүшүлүр.

Һәмин мисранын икинчи бөлүмүндәки «сөзүн мәзәли» бирләшмәси метафорик дејимдир вә ону метонимија һесаб етмәк лазымдыр.

Бир мисранын һәр ики тәрәфинин мәчазилик әсасында гурулмасы бәдиилији гат-гат артырмыш, алынан естетик тә'сири күчләндирмишдир. Фикрин бу мәзмунда ифадәси Вагифин образлылыға наилолма үсулларындан биридир. Бу да марағлыдыр ки, санки шаир охучусуну галдырдығы образлылыг зирвәсиндән ендирмәк истәмәмиш, фикрин бу шәкилдә — мәчазилик әсасында — ифадәсини давам етдирмәји вачиб сајмышдыр: «Шәкәр күлүшүндән чанлар тәзәли»...

Күлүшү шәкәр гәдәр ширин (ше'рдә епитетдир) олан көзәллә үнсијјәт, бу көзәлин күлүшүнүн инсанлара севинч, фәрәһ кәтирмәси («чанлар тәзәли») мәнтиги биткинлијә, хүсусән емосионал күчә, естетик тә'сирә маликдир.

Бу ики мисрадакы фикир бәндин сонракы ики мисрасындакы (Елләр јарашығы, өлкә көзәли, Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри!) мүбалиғәли фикир үчүн зәмин олмушдур. Санки шаир чох бөјүк мүбалиғәли фикрин (өлкә көзәли олмаг) инандырычы, тәбии вә сәмими олмасына јол ачмыш, зәмин јаратмышдыр.

Објектин бәдиилијин јүксәк тәләбләри әсасында тәсвири вә емосионал образлы гавранылмасы сонракы бәнддә дә ејни чошгунлугла давам етдирилир. Илк ики мисрада (Үз јанында төкүлүбдүр тел назик, Синә мејдан, зүлф пәришан, бел назик) чәтин анлашылан бирчә сөз — «сач» анламында олан «зүлф» кәлмәси вар. Бүтөвлүкдә исә фикир асан гавранылыр. Һәм дә јүксәк емосионаллыгла!

Сонракы ики мисра да (Ағыз назик, додаг назик, дил назик, Ағ әлләрин әлван һәнадан, Пәри!) хүсуси изаһ тәләб етмир, фикир асанлыгла баша дүшүлүр. Марағлыдыр ки, адичә сөзләрин көмәји илә бурада елә бир бәдии лөвһә јарадылмышдыр ки, бәнди һәјәчансыз охумаг мүмкүн дејил. Мисрадан-мисраја фәрәһ һисси артыр, емосионаллығын јүксәк сәвијјәсинә гатылыр охучу...

Шаир буна нечә наил олуб?

Өз јарадычылыг ән'әнәсинә садиг галмагла, сөзләрин мәчази анламыны һәссаслыгла дујмаг вә чох анлашыглы мәзмунда ше'ринә кәтирмәклә...

Бәнддә «назик» сөзләринин тәкрары (бу, тәкрирдир) шаирә өз нијјәтини — пәринин зәрифлијини, инчәлијини — уғурла чатдырмасына имкан јаратмышдыр. Лакин бурада икинчи бир уғурлу әмәлијјат да вар, «тел назик», «бел назик», «ағыз назик», «додаг назик», «дил назик» һәм дә метафорик дејимләрин јаратдығы емосионаллыг ше'рин бәдиилијинин артмасында аз рол ојнамамышдыр. Лакин Вагиф сәнәткарлығы бу бәнддә јалныз бунларла мәһдудлашмыр; «Синә мејдан» мә'чази дејиминин (бәнзәтмәдир) «зүлф пәришан» вә «бел назик» метафорик дејими илә паралел ишләдилмәси тәкчә тәсәввүрүн конкретләшмәсинә јох, тәсвир објектинин (Пәринин) заһири көркәминин чәлбедичи олмасына да диггәти чәкир.

Дөрдүнчү мисра исә бәлкә дә ән уғурлу дејимдир; «ағ әл» бирләшмәсиндәки епитетлик орижинал сајыла билмәз. Һәлә бәлкә Вагиф кими бир сәнәткар үчүн зәиф дејим тәрзидир. Буну санки шаир өзү дә дујмуш, мисранын икинчи бөлүмүндә охучу үчүн гејри-ади образлылыг, мисилсиз мәнзәрә јаратмаға наил олмушдур: дәриси ағ олан Пәринин әлләри һәнәјахмадан сонра башга рәнк алмышдыр. Күчлү рәнкдәјишмә хассәси олан һәнанын ағаппаг әлин рәнкини тамамилә дәјишмәјә гүдрәти чатмамышдыр. Елә буна көрә дә Пәринин әлләри ағлығырмызылы (һәналы) рәнкә—әлван рәнкә бојанмышдыр.

Нөвбәти — дөрдүнчү бәндин илк ики мисрасында (Овчусу олмушам сән тәк маралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркиз хәјалын) фарс мәншәли «һәркиз» («һеч вахт», «әсла» мә'насындадыр) чәтин сөз бахымындан тәкдир, јә'ни баша дүшүлмәси чәтинлик төрәдән дикәр бир кәлмә јохдур. Әслиндә, әһатә олундуғу сөз мүһитиндә онун мә'насы һәгигәтә ујғун анламда ади охучу тәрәфиндән белә баша дүшүлүр. Сонракы ики мисранын (Әнлији, киршаны нејләр чамалын, Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!) мә'насы да асанлыгла баша дүшүлүр.

Бу бәнд мәзмунча өзүндән әввәлкинин мәнтиги давамыдыр. Бу, јазычы дујумунун вә поетик дүшүнчә тәрзинин тәбиилији, сәмимилији демәкдир. Јә'ни һүндүрбојлу, бүллурбәдәнли, данышығы, сөзү-сөһбәти ширин бир өлкә көзәлинин сорағында олмаг, һәмсөһбәти олмаг, хәјалы илә јашамаг кимин арзусу олмаз?

Шаирин һејранлығы јенә өзүнү бүрузә верир; бәндин сонунчу мисрасындакы («Сән елә көзәлсән бинадан, Пәри!») фикир икинчи бәнддәки фикирлә («Нә көзәл доғубсан анадан, Пәри!») нечә дә јахындан сәсләшир?!

Вагифин гүдрәтли гәләми, уста фырчасы әнликсиз, бојасыз елләр јарашығынын тәкраролунмаз көзәл-

лијини тәрәннүм вә тәсвирдән дојмур, усанмыр:

Күнәш тәки һәр чыханда сәһәрдән,
Алырсан Вагифин әглини сәрдән,
Дуачынам, салма мәни нәзәрдән,
Әскик олмајасан сәнадан, Пәри!

Бәнддәки «әгл», «сәр», «сәна» мүасир охучу үчүн дә чәтин анлашылан кәлмәләр дејилдир. Вә бу сөзләри бәндин икинчи вә дөрдүнчү мисраларында ишләдән шаир онларын анлашыглы олмасы гајғысына да (јарадычылыг ән'әнәсинә бурада да хилаф чыхмамышдыр!) галмышдыр; әгл (ағыл) башдан «учар», «алынар»...

«Сәна» сөзүнүн алгыш анламында олмасы да сон ики мисранын мәнтиги мәзмуну әсасында гавранылыр.

Бу бәнддә шаирин сәнәт гајғысы, сәнәткарлыг гүдрәти өзүнү даһа нечә көстәрмишдир?

Садә, лакин чох тутарлы бәнзәтмә илә шаир тәкраролунмаз бәдиилијә, тутарлы образлылыға наил олмушдур. Пәринин сәһәр-сәһәр евдән чыхмасы ал рәнкә бәләнмиш үфүгдән күнәшин бојланмасына бәнзәдилмишдир. Бурада дәрин гатлар вар; Пәринин еви әлван рәнкли үфүгә, өзү исә күнәшә бәнзәдилмишдир. «Од тутуб гырмызы атәшлә јанан» үфүг, каинатын тачынын—Күнәшин бүтүн варлыглары һејран едән ојанышы... Пәри бах, бу тимсалда верилмишдир.

Дөрдүнчү бәнддә гәһрәманына илк дәфә өз мүнасибәтини даһа габарыг (Овчусу олмушам Сән тәк маралын, Хәјалымдан чыхмаз һәркиз хәјалын) билдирән шаир сонунчу бәнддә буну јенидән вә һәм дә ачыг ифадә едир. Үстәлик тәмәннасыны да чатдырыр: «Дуачынам, салма мәни нәзәрдән, Әскик олмајасан сәнадан, Пәри!».

Мә'чазилијин — бәнзәтмәләрин, епитетләрин боллуғу тәкчә Пәринин портретини јаратмаға хидмәт етмәмишдир; бу, образын дахили-мә'нәви зәнкинлијини вә көзәллијини ифадә етмәк васитәси кими дә ишләдилмишдир.

Тәклиф олунан тәвсијәдән нечә истифадә олунмасы мүәллимин сәриштәсиндән вә синфин сәвијјәсиндән асылыдыр.

«ИБЛИС» МӘНЗУМ ФАЧИӘСИ ВӘ ОНУН ТӘДРИСИ

Искәндәр ОРУЧӘЛИЛИ,

АПКИА вә Јһ Баш Институтунун досенти, филолокија елмләри намизәди.

Һүсејн Чавидин али вә орта мәктәбдә тәдриси тарихи 20—30-чу илләрә дүшүр. Онун сијаси репрессијаја мә'руз галмасы илә бағлы тәдриси гадаған олунур. Чавид јалныз бәраәт алдыгдан сонра онун али вә орта мәктәбдә тәдриси бәрпа едилир. Фәгәт, бу, ағрысыз вә мүбаһисәсиз кечмир...

Инди тәбии бир суал мејдана чыхыр. Чавидин орта мәктәбдә тәдриси нечә һәјата кечирилир? Мән суалыма чаваб тапмаг үчүн һәмин мәсәләни өјрәндим. XI синфин әдәбијјат дәрслијини (Маариф, 1997) нәзәрдән кечирдим. Сонра әдәбијјат мүәллимләри вә XI синиф шакирдләри илә сөһбәт етдим. Мүәллимләр дә, шакирдләр дә килејләндиләр. 200 сајлы орта мәктәбин мүәллими Ләтифә ханымла сөһбәтим белә олду.

Мән: — Әдәбијјат дәрслијинә мүнасибәтиниз?

О: — Мәнфидир.

Мән: — Нә үчүн?

О: — Тәдрисә јарамыр. Дәрсә һазырлашаркән һәмин дәрсликләрдән аз истифадә едирәм.

Мән: — Бәс дәрси нечә кечирсиниз?

О: — Јазычыларын өз әсәрләриндән вә көһнә дәрсликләрдән истифадә едирәм.

Мән: — Бәс Чавиди нечә тәдрис едирсиниз?

О: — Нечә едәчәм? Дәрсликдә нә вар ки?.. һеч бир шеј! Чавид сијаси репрессијаја мә'руз галан сәнәткардыр. Анчаг о, дәрсликдә нечә тәгдим олунур!?

Мән: — Бәс «Иблис» мәзмун фачиәсинин тәһлили нечә?

О: — Тәһлил нәдир?! Дәрсликдә әсәрин мәзмун вә идејасы, сурәтләри һаггында әмәлли-башлы сөз кетмир...

115 сајлы орта мәктәбин XI синиф шакирди Күнеллә сорғу-суалым исә белә олду.

— Гызым, Һүсејн Чавиди кечмисинизми?

— Бәли.

— Дәрсликдән нә өјрәнмисән?

— Демәк олар ки, һеч бир шеј.

— Нә үчүн?

— Чүнки орада өјрәниләси шеј аздыр. Дәрслик һәм дә марагсыздыр.

— «Иблис» бәһси нечә?

— Дәрсликдә фачиәнин нә мәзмуну вар, нә дә тәһлили. Чүмләләри охујуб сонуна чатырсан, әввәли јаддан чыхыр.

— Бәс мөвзуну нечә өјрәнмисән?

— Чавидин өз әсәриндән охујуб өјрәнмишәм...

— Афәрин!

Факт көз габағындадыр.

«Иблис» Азәрбајчан драматуркијасында мөвчуд олан әсәрләрә бәнзәмир. О ади әсәр . дејилдир. Бәлкә дә гејри-ади бир әсәрдир. Фачиә өз гурулушуна, мәзмун вә формасына, әһатә етдији дүнјәви вә үмумбәшәри проблемләрә, һәтта дил вә үслубуна көрә мүрәккәбдир. Фачиәнин Азәрбајчан әдәби тәнгидинә узун заман мүбаһисәләр доғурмасынын сәбәби дә бундадыр. Мәсәлән, Әли Назим белә һесаб едир ки, Иблис мүтәрәддид вә мүхтәлиф типләрин мәчмусудур. Әсәрдә һәм хаин сәрсәриләр, һәм папалар, һәм краллар, һәм моллалар, һәм дә бир чох башга шејләр тәчәссүм едир. Хәлил Ибраһимә көрә, пјесдә елә бир шәхс, елә бир сима јохдур ки, мүәјјән бир хәтлә һәрәкәт көтүрмүш вә мүәјјән бир фикир јүрүтмүш олсун. Әсәрдә нә Ариф, нә дә Иблис сабит сурәт дејил. Бу сурәтлә әсәр гәһрәмансыздыр. Мирсејфәддин Кирманшаһлы исә јазырды ки, пјес мәфкурәви чәһәтдән доғру вә сағлам олмадығы киби, типләри дә дәхи тәзад, тәрәддүд вә шүбһәләрлә долудур вә и. а.

«Бу пјес истәр мүәллиф тәрәфиндән гојулан үмумдүнја мәсәләләринин мүрәккәблији, истәрсә дә ше'ринин фөвгәл'адә көзәллији е'тибарилә түрк әдәбијјатынын шедеври һесаб едилә биләр».

Бу фикир Әзиз Шәрифә аиддир. Онун фикри фачиәнин бәдии маһијјәтини анламаг бахымындан әһәмијјәтлидир.

«Иблис» фачиәси Чавид бәдии дүһасынын зирвәсидир. Тәәссүф ки, бу надир бәдии сәнәт нүмунәси һаггында дәрсликдә бәсит билки верилир. Чавидин сәнәткар гүдрәти, фачиәнин бәдии мәзијјәтләри көлкәдә бурахылыр. Әвәзиндә пјесин тамашасындан бәһс едилир. Ермәниләрин Азәрбајчана тәчавүзү исә мәтндә бир јамаг тәки көрүнүр вә с. Мән бунлары нәзәрә алмаг, фачиәнин тәдрисилә бағлы мулаһизәләрими сөјләмәк истәјирәм.

Фачиәнин јаранмасы. Шаири белә бир әсәри јазмаға нә сөвг етмишдир? Тәбии ки, илк нөвбәдә чаһан һәрби. Даһа сонра ермәниләрин 1918-чи илдә Бакыда төрәтдији март гырғыны. О заман Чавид ермәниләрә әсир дүшмүш, бир нечә күн әсирликдә галмышдыр. Бу һадисә фачиәнин даһа тә'сирли вә үсјанкар бир руһда јазылмасына сәбәб олмушдур. Бу мисилсиз сәнәт әсәри мәһз һәмин ачы вә фачиәли һадисәләрин тә'сири алтында гәләмә алынмышдыр. Анчаг драматург белә бир әсәр јазмаг үзәриндә чох дүшүнмүшдүр. Фачиә диггәти бир дә буна көрә чәлб едир ки, о Азәрбајчан Халг Чүмһуријјәти дөврүндә јазылмышдыр. Жанр е'тибары илә мәнзум фачиәдир. Әсасән әруз вәзниндә јазылмышдыр. Әруз вәзнини Азәрбајчан мәнзум драмына илк дәфә Чавид кәтирмишдир.

Фачиәнин мәзмуну вә сурәтләри. Фачиәдәки драматик һадисәләрин мәркәзиндә чаһан һәрби, онун бәшәријјәтә кәтирдији бәлалар, мүһарибә вә инсан әхлагы проблеми дајаныр. Бу ишдә мифоложи Иблисин вә керчәк иблисләрин ролу габардылыр. Арифләрин, Васифләрин, Ихтијар шејхләрин вә Хавәрләрин симасында инсанларын тарихи фачиәси вә фәлакәти өн плана чәкилир.

Биринчи чаһан һәрби Бөјүк Османлы императорлуғуну сүгута уғрадыр. Түрк милләти әсрин фәлакәт вә мүсибәтләрини јашајыр. Иблис сијасәт әрләринин симасында мејдана атылыр, Арифләрин гәлбинә сохулур вә һиссинә һаким кәсилир. О, санки бүтүн дүнјаја, бүтүн бәшәријјәтә, бүтүн һәрб аллаһларына һөкм едир. Дүнја дағылыр, заваллы инсанлар мәһв олур. Јалныз Иблис чылғын гәһгәһәләрлә мәмнун галыр. О, санки тарихи дүшмәнләри Адәмдән вә Аллаһдан интигам алыр.

Ја Рәбб, азачыг лүтфү инајәт!
Гәһр олмада артыг бәшәријјәт.
Башдан-баша һәп јер үзү вәһшәт,
Иблисәми ујмуш бәшәријјәт!!

Әсрин суалы будур. Әсрин суалына Иблис мәмнун гәһгәһәләрлә чаваб верир:

Дәрјаләрә һөкм етмәдә туфан,
Сәһралары гарсытмада вулкан.
Селләр киби ахмагда гызыл ган,
Чанлар јахар, евләр јыхар инсан.

Фачиәнин мәзмуну вә сурәтләри.

Иблис, Ариф, Хавәр, Васиф, Ихтијар, шејх, Рә'на, Ибн Јәмин, Елхан фачиәнин әсас сурәтләридир. Әсәрин баш гәһрәманы исә Иблисдир. Иблис кимдир? О, һәм Гәрби вә Шәрги тәмсил едән әсатири бир гүввәдир, һәм дә инсаны өзүндә тәчәссүм етдирән бир варлыгдыр. Башга сөзлә, иблисләшмиш бәшәрин сурәтидир. О, әслини, нәслини дә данмыр. Өзүнү белә таныдыр:

Мән шимди бир атәш, фәгәт
әввәлчә мәләкдим,
һәп Халигә тәсбиһ иди, тәһлил
иди вирдим,
Илк өнчә мәләкләр мәни тәгдис
едијорду,
Адәм киби бир сајғысыз ахыр
ләкә вурду.
Алчалмады, јүксәлди фәгәт,
шөһрәтү шаным,
Аллаһ илә бир зикир едилир
наму нишаным.

Аллаһын дәркаһындан говулан әсатири Иблис будур. О, бу ағыр тәһгир үчүн нә етмәлијди? Тәбии ки, әвәзини чыхмалыјды. Чыхыр да! Адәмләрин гәлбинә кирмәклә, инсанлары чинајәтә вә хәјанәтә сүрүкләмәклә. Иблис фачиәдә кетдикчә мифдән керчәк варлыға чеврилэрәк, бәшәрә өзүнү белә бәлләдир:

Мән Шәргдә абид олурам,
Гәрбдә раһиб,
Бир гази олуб, каһ едирим
фитнәләр ичад.
Мир мүршид олуб, каһ едәрим
аләми бәрбад;
Бә'зән олурам бир папа!
Чәннәт сатарам мән,
Иса дирилиб кәлсә дә горхар
гәзәбимдән...

Будур, бәшәриләшмиш, хәјалдан һәгигәтә чеврилмиш Иблис! Будур, динләрә, Аллаһа, пејғәмбәрләрә мејдан охујан Иблис!

—Ејваһ! Она јахлашмајын
әсла, одур Иблис'
Иблис, о, әвәт чүмлә хәјанәтләрә
баис.

— дејән Ариф ону инсанлара таныдыр. Иблис Арифин тәһгиредичи сөзләринә биканә галмыр. Истеһзалы-истеһзалы дејир:

Кет, бәллидир инсандакы хисләт!
Сизләрдәки үлфәт; сону вәһшәт,
Сизләрдәки шәфгәт; сону нифрәт,
Сизләрдәки рәһмәт, сону лә'нәт!..

Будур һәгигәт! Будур инсанлардакы хислэт вә сифәт!

Иблис һәм мүрәккәб, һәм дә биткин бир типдир. Драматург шәрә, иблисијә аид олан ән мүһүм хүсусијјәтләри онда чәмләшдирир. Онун васитәсилә дүнјада баш верән фитнә-фәсадларын сәбәбкарыны ифша едир. Шаир санки Иблисин ичинә кирәрәк, онун хислэтини ән гаранлыг вә көрүнмәз тәрәфләрини алтыны үстүнә чевирир.

Чавид Иблис сурәтини бәдии чәһәтдән сон дәрәчә јүксәк сәнәткарлыгла вә мәһарәтлә јаратмышдыр. О, даима һәрәкәтдә, драматик һадисәләрин мәркәзиндәдир. Иблис Арифи гардаш гатилинә чевирир. Она сүбут едир ки, гүдрәтли вә һәр шејә гадирдир.

Фачиәнин бәдии чәһәтдән ән долғун вә мараглы сурәтләриндән бири Елхандыр. Азәрбајчан драматуркијасы Елхан типли икинчи белә бир сурәт танымыр. О, нә Ариф, нә дә Васифдир. Ариф Аллаһа тапынырса, Елхан аллаһсыздыр. Ирадәчә мәтин, характерчә мәғрур вә чәсурдур. Фачиәдә Иблисә гаршы дајаначаг јеканә гүввә дә одур.

Елхан Ибн Јәминин хәјанәтини ачыр. Ибн Јәмин ону асдырмаг истәјир. О, ордудан гачыр. Дүшдүјү мүһит ону характерчә даһа да сәртләшдирир. Һамы Иблисдән чәкинир, горхур. Јалныз Елхан горхмур. Илк танышлыгда она «Сән кимсән, әчәба?!» — дејә кинајәли суал верир вә һәмән дә чаваб алыр: «һечлә доған улу гүввәт, улу гүдрәт!». Елхан она мә'налы чаваб гајтарыр: «Мән әсатирә инансајдым, сәнә Мә'буд дејәрдим». Јә'ни, Аллаһ дејәрдим. Фәгәт, Елхан әсатирә инанмыр. О, реалистдир вә Иблисин ким вә нә олдуғуну билир.

Драматург фачиәнин дөрдүнчү пәрдәсиндә Арифин ролуну санки Елхана верир. Белә бир тәбии суал ортаја чыхыр: драматург нә үчүн белә едир? Мәнчә о, бунунла демәк истәјир ки, мәһз заман Арифи тарих сәһнәсиндән вуруб кәнара атыр. Чүнки, Иблисә гаршы дурачаг гүввәт Ариф јох, Елхандыр. Фачиәдә күчлүјә гаршы күч идејасы да бурадан доғур ки, бу да Чавид фәлсәфәсиндә ајрыча бир мөвзудур.

Елхан хәрчәнк хәстәлијинә тутулмуш иранлы гадынын һалына јанмыр. Әксинә, о, онда бир икраһ һисси ојадыр. Һәмин икраһдан исә ашағыдакы шаһ бејт доғур:

Дәрдә бах, милләтә бах, нијјәтә
бах,
Өлүләрдән өлүләр фејз алачаг!

Елхан дәрдинә чарә булмајан ананы вә онун шикәст оғлуну күлләләдир вә «уф» да демир. Елхана көрә, онларын јашамасы рәзаләтдирсә, өлүмү «мәрһәмәтдир» ки, Елхан да бу мәрһәмәти онлардан әсиркәмир. Һәр икисини күлләләдир.

Онун папаса, хахама вә шејхә гаршы һәрәкәти дә һејрәтли вә ибрәтлидир. Мүхтәлиф динләрә гуллуг едән һәмин руһаниләр кимдир? Ермәни папасы «Инчил» адилә Ермәнистана силаһ дашыјан; јәһуди хахамы франсыз часусу; иранлы шејх инкилис дәллалы. Елхан онлара суал едир:

— Нердән алдын о һиссијаты,
Верди Инчилми шу тә'лиматы!
(папаса).
— Бу да Төврата ујан бир дәччал,
Јетир, галх, абдал! (хахама).
— Бу дәни мәсләк, бир сөјлә
хочам,
Һанкы Гур'ан сәнә етмиш илһам!
(шејхә).

Елхан руһаниләрин әмәлләрини ифша едир. О, бунунла кифајәтләнмир. Һамысыны сыраја дүзәрәк күлләләдир.

Драматург һәмин сәһнәдә диггәти Аллаһ адамларынын мүһарибәдә тутдуғу јола чәкир. Ермәни папасынын симасында ермәниләри түркләрә гаршы јеритдији сијасәти анладыр вә онларын тарихи сифәтини кичик бир епизодла көстәрир.

Мүәллим һәмин парчаны шәрһ едәркән дүнәнки һадисәләрлә бугүнкү ермәни тәчавүзү арасында паралелләр апара, тарихлә әдәбијјат арасында әлагә јарада биләр. Ермәнистанын ишғалчылыг сијасәтинин көкләрини конкрет тарихи фактларла изаһ едә биләр.

«Иблис»дә вәтәнпәрвәрлик руһу. Фачиәдә күчлү бир вәтәнпәрвәрлик руһу вар. Бу, Васифлә кичик забит арасындакы диалогда өзүнү даһа ајдын бүрузә верир:

Түрк ордусу әтрафә бу күн
һәмлә едәркән,

Иранә вә ја Гафгаза имдадә
кедәркән,
Рус ордусу дурмаз, чәкиләркән
өнүмүздән,
Васиф! Нә рәвадыр ки, бу парлаг
күнүмүздән,
Фејз алмајараг биз олалым
гәфләтә маил,
Сатмаз, сатамаз милләти
шәхсијјәтә агил.

Сон мисра бәлкә дә түрк тарихинә гызыл һәрфләрлә јазылмалыдыр. Һәмин фикир Кичик забитин дилиндән дејилир. О, һәм дә шаирә мәхсусдур. Васиф һәмин фикрә башга чүр јанашыр.

Әфсус ки, һечдир сону, түрк
ордусу варсын,
Истәрсә бүтүн Һинди, Әфганы
сарсын.
Тураны басыб бағрына
Алтајлара чыхсын,
Мүмкүн дејил, әсла, оламаз
наили-амал,
Етдикчә хәјанәт әли бу милләти
памал.

Јухарыда вә ашағыда нүмунә кәтирилән парчаларда түркүн һәм гәдим тарихи, һәм дә мүасир тарихи әкс олунур. Һәмин тарихи билмәјән мүәллим мөвзунун шәрһиндә тәбии ки, чәтинликләрлә үзләшәчәкдир.

Кичик забит Васифлә разылашмыр. Ортаја чидди бир суал гојур: «Јолуну азмыш бир јарамаз хәјанәт етмишсә, милләт нә етмәлидир?». (Суал Азәрбајчанын бугүнкү дуруму илә нечә дә сәсләшир!). Васиф баш сындырмадан чаваб верир:

Түрк ордусу даим басараг
өлкәләр алмыш,
Ән сонра сијасәтдә басылмыш
да бунанмыш.
Идракы сөнүк башчыларын,
гәфләти анчаг,
Етмиш, едәчәк милләти һәп әлдә
ојунчаг.
Турана гылчдан даһа кәскин
улу гүввәт,
Јалныз мәдәнијјәт, мәдәнијјәт,
мәдәнијјәт...

Гызыла тутуласы сөзләрдир. Буну һәр бир мүәллимин, һәр бир шакирдин билмәси вачибдир. Һәмин дүшүнчә јалныз Васифләрә аид дејилдир. Һәм дә Чавидләрин, Әли бәј Һүсејнзадәнин, Чавадларын дүшүнчәсидир. Торпаглары ишғал алтында олан бир өлкәнин өвладларыны мәфкурәчә вәтәнпәрвәрлик руһу үстүндә көкләнмиш белә сөзләрлә тәрбијә етмәк кәрәкдир. Чүнки белә сөзләр силаһдан да кәсәрлидир.

Фачиәнин идејасы. Фачиәнин әсас идејасы һуманизмдир. Әсәрдә Чавид һуманизми бүтүн чохчаларлығы вә парлаглығы илә көрүнүр. Һуманист шаир «Иблис»лә охучуда мүһарибәләрә вә һәрб аллаһлары иблисләрә нифрәт, сүлһсевәрләрә рәғбәт һисси ашыламаға чалышыр. «Билмәм шу чинајәт, шу хәјанәт, шу фәлакәт, битмәзми илаһи?!» нидасы јалныз Шәргин әсәби чочуғу Арифин нидасы вә суалы дејилдир. Бу һәм дә Чавидин нидасы вә суалыдыр. Мүәллимин вәзифәси исә Чавид һуманизминин маһијјәтини ачмагдыр.

Драматик конфликт. Фачиәнин чаны, ганы конфликдир. Чавид маһир вә камил бир драматург олараг, конфликт устасыдыр. «Иблис» буна мисалдыр. Фачиәдә Иблис—Ариф, Ариф—Васиф, Елхан—Ибн Јәмин, Ариф—Ибн Јәмин, Рә'на—Ибн Јәмин конфликти сон дәрәчә чанлы вә тәбии верилир. Бу чәһәтдән «Иблис»и конфликтләр фачиәси һесаб етмәк олар.

Иблис мөвзусу дүнја әдәбијјатында. «Иблис» дүнја әдәбијјатында һәмин мөвзуда јазылмыш сон классик әсәрләрдән биридир. Дүнја әдәбијјатында бу мөвзуја Белмонт, Калдерон, Бен Чонсон, Марло, Милтон, Көте, Бајрон, Лермонтов вә б. Авропа јазычылары мүрачиәт етмишләр. Шәрг әдәбијјатында Иблис, Чин, Шејтан сурәтләри гәдим тарихә маликдир. ХХ әсрдә Иблис сурәтини јенидән әдәбијјата кәтирән вә фачиә жанрында мисилсиз сәнәт әсәри јарадан Чавиддир. Чавидин Иблиси нә Мефистофел, нә Демон, нә Лусифер, нә Шејтан (Чонсон), нә дә Иблисдир (Белмонт). Чавидин Иблиси бәдии чәһәтдән биткин вә оржиналдыр. Чавидин Иблиси өзүндә һәм Шәрг, һәм дә Гәрб зеһнијјәтини бирләшдирир. Характерчә вә тәбиәтчә сәһнәдән-сәһнәјә ачылан, инкишаф едән фөвгәл'адә бир варлыгдыр. О, әсәрдә кетдикчә мифоложи сурәтдән вә хәјалдан конкрет вә реал варлыға чеврилир.

«Иблис» фачиәси өз бәдии сәнәткарлыг хүсусијјәтләринә вә бәдии мәзијјәтләринә көрә дүнја әдәбијјатында јарадылмыш камил вә биткин әсәрләрдән биридир.

Марагл бир факты мүәллимләрин нәзәринә чатдырмаг јеринә дүшәр. 1940-чы илдә Магаданда сүркүндә олан шаир, Гасым Ваһабзадә илә көрүшүр. Онлар бир-бирини чохдан танıјырдылар. Сөһбәт заманы Гасым она белә бир суал верир:

— Чавид әфәнди, сиз доғруданмы Иблисин варлығына инанырсыныз?

Шаир чавабында дејир:

— Сән Иблисин сон монологуна диггәт елә, ону диггәтлә оху. Иблисин сон монологу һәнчә бөјүкдүр. Һәм монолог, һәм дә фачиә, бу сөзләрлә тамамланыр:

— Иблис нәдир?

— Чүмлә хәјанәтләрә баис...

— Ја һәр кәсә хаин олан инсан нәдир?

— Иблис!..

Чавидин охучуја демәк истәдији сөз ајдын вә бирмә'налыдыр. Иблис сон сөзләрини каһ истеһзалы вә мәғрур, каһ чылғын вә горхунч гәһгәһәләрлә дејәрәк, һечдән кәләрәк һечлијә чәкилир. Мејданда әсәби Арифләр, шашгын Рә'налар, Ибн Јәминләр, мәтанәтли Елханлар, јолун азан папасләр, шејхләр галыр ки, бу да драматург тәрәфиндән дүшүнүлмүш сон дәрәчә мә'налы бир сонлугдур.

АЗӘРБАЈЧАН ДИЛИ ВӘ ӘДӘБИЈЈАТ ДӘРСЛӘРИНДӘ ТӘ'ЛИМ МЕТОДЛАРЫНДАН ИСТИФАДӘ ТӘЧРҮБӘСИНДӘН

Афәт ХӘЛИЛОВА,

Бакыдакы 201 сајлы мәктәбин мүәллими.

Совет империјасынын тә'сир даирәсиндән гопуб мүстәгиллик газанан республикамызда башга ичтимаи-сијаси саһәләрдә олдуғу кими, тәһсил системиндә дә мүстәгил сијасәтин јүрүдүлмәсинә шәраит јаранмышдыр. Совет тәһсил системинин «Ешит, јадда сахла!» тәләби әвәзинә, инди Франса вә Инкилтәрә системиндәки «Ахтар, дүшүн вә өјрән!» методуна үстүнлүк верилир. Бу јенилијин тәтбиги биз мүәллимләрин дә гаршысына тәдрис методикамызы тәкмилләшдирмәк тәләбини гојур.

Әкәр әввәлләр тәдрис просесиндә биликләрин шакирдләрә һазыр шәкилдә мәнимсәдилмәси тәләб олунурдуса, инди шакирдин өзүнүн тәдрис олунан мөвзу әтрафында мүстәгил фикир јүрүдә билмәсинә, мејлинин јарадычылыг ахтарышларына доғру јөнәлдилмәсинә даһа чох диггәт јетирилмәлидир. Бунун үчүн мүәллимин өзү јени-јени методлар дүшүнүб тапмалы, әввәлки методларын мүсбәт чәһәтләрини јарадычы шәкилдә, јени тәләбләрә ујғунлашдырыб фәалијјәтиндә тәтбиг етмәлидир.

Фәннин тәдриси просесиндә истифадә олунан метод билијин мәнимсәдилмәси јолудур, үсулудур. Метод мүәллимин әсас силаһларындан биридир. Һәмин силаһдан (методдан) истифадә бачарығы мәгсәдә чатмаг јолунда мүһүм амилдир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә мүхтәлиф методлардан истифадәјә чалышырам. Дәрсдә тәкчә бир методдан истифадә тәдрис просесини јоручу едир. Пе-

дагожи әдәбијјатда Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә едилән мухтәлиф методлардан сөһбәт кедир: мүшаһидә, мүсаһибә (о ҹүмләдән, евристик мүсаһибә), мүгајисә, изаһ, дәрслик үзәриндә иш, лингвистик експеримент, лингвистик тәһлил, програмлашдырма, тестләрдән истифадә вә с. Тәбии ки, методларын чохлуғу мүәллимдән јүксәк сәвијјәли нәзәри һазырлыг вә педагожи усталыг тәләб едир. Мүшаһидә етмишәм ки, метод нәинки мөвзунун характеринә, һәтта синфин, шакирдин сәвијјәсинә ујғун сечилмәјәндә истәнилән нәтиҹә алынмыр. Мәсәлән, лингвистик експеримент методунун чевирмә пријому будаг ҹүмләләрин бир чохунун (мүбтәда, хәбәр, тамамлыг, тә'јин будаг ҹүмләләри) мүәјјәнләшдирилмәси үчүн јарарлы олса да, зәрфлик будаг ҹүмләләринин бә'зи нөвләринин (шәрт, гаршылыглы күзәшт, тәрзи-һәрәкәт вә с.) мүәјјәнләшдирилмәси үчүн әсас васитә ола билмәз. Мәсәлән: «Јағыш елә јағмышды ки, палчыгдан јеримәк мүмкүн дејилди» ҹүмләсини садә ҹүмләјә чевирмәк мүмкүн дејил.

Конкрет олараг бә'зи јени методлары вә онлардан Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә тәҹрүбәсинә аид мүәјјән нүмунәләри нәзәрдән кечирәк.

Евристик мүсаһибә јени метод дејил. Һәлә гәдим Јунаныстанда бу методдан истифадә едилмишдир. Лакин сонралар унудулмушдур. Јалныз XX әсрин 70—80-ҹи илләриндән үзү бәри тәдрисдә бу метода гајыдылмыш, Азәрбајҹан дили вә әдәбијјатын тәдрисиндә әһәмијјәти филолог-методистләр тәрәфиндән гејд едилмишдир. Мән дә јери дүшдүкҹә бу методдан бәһрәләнмәјә чалышырам. Бир нүмунә.

«Сөзүн тәркиби вә сөз јарадыҹылығы» бөлмәсини тәдрис едәркән шакирдләрлә белә бир мүсаһибә апарырам.

М.: — Сөзүн тәркиби һансы һиссәләрдән ибарәтдир?

Ш.: — Сөзүн тәркиби көк вә шәкилчидән ибарәтдир.

М.: — Көкүн әламәтләрини ким сајар?

Ш.: — Көк ајрылыгда лексик мә'наја маликдир, мүстәгил ишләнә билир, чох вахт шәкилчидән әввәл кәлир.

М.: — Мисаллар сөјләјин.

Ш.: — **ағаҹлыг,** — ағаҹ — көк, лыг — шәкилчидир; **вуруш** сөзүндә вур — көк, уш — шәкилчидир вә с.

М.: — Бәс јохуш сөзүндә неҹәдир?

Бура гәдәр өјрәндији биликләринә истинад едән шакирд илк бахышда бу сөздәки «јох» һиссәсини көк, «-уш» һиссәсини исә шәкилчи һесаб едир. Лакин онлара дејирәм ки, **јохуш** садә сөздүр вә тәләб едирәм ки, бунун сәбәбини изаһ етсинләр. Беләликлә, шакирдләрин кечмиш биликләринә истинад едәрәк онлары «проблемлә» үзләшдирирәм. Шакирдләр сәбәби тәдгиг етмәјә башлајырлар. Демәли, инди онлар **тәдгигат методунун** көмәји илә вәзијјәтдән чыхмаға чалышаҹаглар. Тәбии ки, мүәјјән һалларда шакирд истәнилән нәтиҹәјә наил ола билмир. Белә һалда мүәллим өзү шакирдин «тәдгигат иши»нә көмәк едир. Шакирдләрә тәклиф едирәм ки, «-ыш» шәкилчиси илә дүзәлән сөзләр десинләр. Онлар чәтинлик чәкмәдән «гачыш», «күлүш», «јағыш» кими нүмунәләр сөјләјирләр. Тәклиф едирәм ки, бу сөзләрин көкү илә сонра јаранан сөз арасында мә'на әлагәсинин олуб-олмамасына фикир версинләр. Асанлыгла — **гачыш** сөзүнүн «гач»(маг), **күлүш** сөзүнүн «күл»(мәк), **јағыш** сөзүнүн «јағ»(маг) просеси, һәрәкәти илә бағлы олдуғу мүәјјәнләшир. Бәс «јохуш» сөзүндә неҹәдир? Бу просесдән сонра шакирдләр үчүн «јох» сөзү илә «јохуш» сөзү арасында һеч бир мә'на «варислиј»инин олмамасы мүәјјәнләшир. Беләликлә, нәтиҹә чыхарылыр: дүзәлтмә сөзүн көкү илә өзү арасында мә'на бағлылығы олмалыдыр. Әкс һалда сөз дүзәлтмә дејил.

Јери кәлмишкән, гејд едим ки, елм нүмајәндәсинин тәдгигат методу илә шакирдин тәдгигат методуну фәргләндирмәк лазымдыр. Елми тәдгигатдан фәргли олараг, шакирд тәдгигаты елмә мә'лум, шакирдә намә'лум оланларын үзә чыхарылмасы, тапылмасыдыр. Бу методун үстүн ҹәһәти одур ки, шакирд

фәал олур вә өзүнүн әзијјәт чәкиб «кәшф етдијини» унутмур. Мән әдәбијјат дәрсләриндә дә тәдгигат методундан истифадә едирәм. Мәсәлән, М. Ф. Ахундзадәнин «Сәркүзәшти-мәрди хәсис» («Һаҹы Гара») комедијасынын тәдрисинә башлајаркән, әввәлҹә әсәрин охусу вә мәзмуну үзәриндә иш кедир. Мәзмунун өјрәнилмәсини евә тапшыраркән шакирдләрә ашағыдакы суаллара ҹаваб вермәји тапшырырам:

1) Һаҹы Гаранын һансы һәрәкәтләри онун хәсис олдуғуну көстәрир?

2) Һаҹы Гараны јалан данышмаға нә вадар едир?

3) Һаҹы Гаранын аиләдәки мөвгеји неҹәдир?

4) Һаҹы Гараны алдатмаг чәтиндир. Бу, нијә беләдир?

Шакирдләр әсәри охуја-охуја бир нөв «тәдгигат» апарыр, верилән суаллара ҹаваб ахтарырлар. Бу ахтарышларын нәтиҹәсиндә Һаҹы Гара образынын әсас ҹәһәтләри мә'лум олур.

Мән тез-тез **мүгајисә** методундан да бәһрәләнмәјә чалышырам. Профессор Һ. Балыјев «мүгајисәсиз, гаршылашдырмасыз дил дәрсини сују азалдылмыш дәјирмана бәнзәдир («Орта мәктәбдә Азәрбајҹан дилинин тәдриси методикасы», 1996, сәһ. 111). Бу бәнзәтмәни ејни илә әдәбијјат дәрсләринә дә аид етмәк мүмкүндүр. Әлбәттә, бу метод охшар анлајышларын, образларын вә с. фәргләндирилмәси үчүн даһа кәрәкли олур. Шакирд интерференсија һадисәсинин (охшар анлајышларын гарышмасы вә гаршылашдырылмасы) тә'сири илә бә'зи анлајышлары дәјишик салыр. Мән дил дәрсләриндә ән чох ашағыдакы анлајышларын мәнимсәдилмәсиндә мүгајисә методундан истифадә едирәм: а) чохмә'налы сөзләр вә омонимләр; б) исимләрин II шәхс тәк мәнсубијјәт шәкилчиси (-ын) илә јијәлик һал шәкилчиси; в) III шәхс тәкин мәнсубијјәт шәкилчиси илә тә'сирлик һал шәкилчиси (-ы^4); г) фе'лләрдә омоним шәкилчиләр (мәҹһул нөв, шәхссиз нөв вә гајыдыш нөв шәкилчиси -ын^4; иҹбар нөв вә тә'сирли фе'л дүзәлдән -дыр^4 шәкилчиси; бә'зи фе'ли сифәт шәкилчиси илә фе'лин тәсрифләнән форма шәкилчиләри (-малы^4; -асы вә с.; ғ) мүбтәда вә хитаб; д) табесиз мүрәккәб ҹүмлә илә һәмҹинс хәбәрли садә ҹүмлә; е) заман, ардыҹыллыг вә сәбәб-нәтиҹә әлагәләри вә с. вә и.

Әдәбијјат дәрсләриндә дә бу методдан кениш истифадә едирәм. Ән чох ашағыдакы һалларда бу метод көмәјимә чатыр; а) Бә'зи әдәби образларын мәнимсәдилмәсиндә. Мәсәлән: Хосров вә Ширинин, Хосровла Фәрһадын мүгајисәси (Н. Кәнҹәви «Хосров вә Ширин», X синиф); Ајдынла Огтај Елоғлунун мүгајисәси (Ҹ. Ҹаббарлынын «Ајдын» вә «Огтај Елоғлу» драмлары, XI синиф); б) Әдәбијјат нәзәријјәсиндән мүәјјән анлајышларын өјрәдилмәсиндә. Мәсәлән: гошма илә кәрајлынын, бајаты илә рүбаинин, гәзәллә гит'әнин, мәзмунла форманын, сүжет хәтти илә композисијанын вә с. мүгајисәси.

Сон вахтлар тә'лимдә өзүнә хүсуси јер тутан методлардан бири дә **тестләрлә ишдир.** Али мәктәбләрә гәбулун тестләрлә апарылмасы бу методдан истифадәнин зәрурилијини бир гәдәр дә артырмышдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, бә'зи мәктәбләр тестләрә тапмаҹа кими бахыр, тәртиб етдикләри тестләрдә дә буну әсас тутараг даһа чох дүшүнҹәјә јох, јаддаша әсасланырлар. Мән белә һесаб едирәм ки, дил вә әдәбијјат дәрсләриндә дә шакирди дүшүндүрән, ону ахтармаға, мүһакимә јүрүтмәјә ҹәлб едән тестләр тәртиб етмәк олар. Бир нечә нүмунәни нәзәрдән кечирәк.

1. Һансы ҹавабда -дыр^4 иҹбар нөв шәкилчисидир?

А — О, дүнән кәлибдир; В — Ушаг өз һәрәкәтләри илә һамыны күлдүрдү; С — Бу јаз башга бир јаздыр; Д — Мәктубу тез јаздыр; Е — Бу, мараглы китабдыр.

Көрүндүјү кими, бу тести јеринә јетирмәк үчүн шакирд дүшүнмәјә, мүгајисәләр апарараг әгли нәтиҹә чыхармаға мәҹбур олур. Чүнки -дыр^4 шәкилчиси «А» ҹавабында шәхс, «В» ҹавабында тә'сирли фе'л дүзәлдән, «С» вә «Е» ҹавабларында хәбәр, «Д» ҹавабында исә иҹбар нөв шәкилчисидир. Беләликлә, шакирд дөрд анлајышы мүгајисә едәрәк нәтиҹә чыхармалы олур. Бунун үчүн о,

ичбар нөвүн тәкчә шәкилчисини јох, дикәр әламәтләрини (мә'насыны, тә'сирли фе'лдән дүзәлмәси вә с.) дә билмәлидир.

Јахуд:

1. «Куш етмәјән насеһләрин
сөзүнә,
Тохунар агибәт бәла өзүнә»,—

мисралары Г. Закирин һансы тәмсилиндәндир?

А — «Вәфалы достлар һаггында», В — «Аслан, Гурд вә Чаггал»; С — «Түлкү вә Шир»; Д — «Хаин јолдашлар һаггында»; Е — «Дәвә вә Ешшәк».

Бу мисралар «Дәвә вә Ешшәк» тәмсилинин мәзмуну вә идејасы илә бағлыдыр. Әкәр шакирд Г. Закирин бүтүн тәмсилләриндән хәбәрдардырса, дүз чавабы тапмагда сәһв етмәз. Јери кәлмишкән, әдәбијјата даир тәртиб едилән тестләрдә әкәр шакирд һәр һансы бир ситатын, әдәби нүмунәнин һансы әсәрдән олдуғуну тапмаг үзәриндә ишләдилирсә, бу ситат, нүмунә тәсадүфи сечилмәмәли, әсәрин мәзмуну вә идејасы илә һекмән сәсләшмәлидир.

Мүәјјән мәгамларда шакирдләрин өзләрини дә тест тәртибинә чәлб етмәк олар вә мән бу тәчрүбәдән дә истифадә едирәм. Әлбәттә, бу тестләри диггәтлә јохладыгдан сонра онун јарарлы олдуғуна рә'ј верирәм.

Лингвистик тәһлил Азәрбајчан дили дәрсләриндә истифадә етдијим методлардан, јоллардан биридир. Тәчрүбә көстәрир ки, бу метод шакирдләрин нәзәри вә практик бачарыгларынын инкишафы үчүн ән јахшы васитәләрдәндир. Мән тәчрүбәдә нисбәтән аз јајылмыш лексик вә етимоложи тәһлил формаларындан да истифадәјә чалышырам. Фонетик тәһлил апараркән тәһлилә ән чох дејилиши илә јазылышы фәргләнән сөзләр чәлб едир, сөзүн дүзкүн јазылышы вә дүзкүн тәләффүзүнү, һеча вә вурғуну, данышыг сәсләринин нөвләрини мүәјјәнләшдирмәклә јанашы, һәм дә һечаларын нөвләрини, сөзүн аһәнк ганунуна табе олуб-олмамасыны тапмағы тәләб едирәм.

Беләликлә, Азәрбајчан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә истифадә етдијим методларын мүхтәлифлији илә јанашы, онларын шакирдләрин јаш вә билик сәвијјәсинә нә дәрәчәдә ујғунлуғуну да нәзәрә алырам. Көһнә тә'лим методлары илә бәрабәр, јенилөри илә (тестләрлә иш, програмлашдырма вә с.) дә иш апарыр, әсрләрлә тә'лимдә истифадә едилмиш методлардан да јарадычы, заманын руһуна ујғун формада фајдаланмаға чәһд едирәм.

СӨЗ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ ИЛӘ БАҒЛЫ ОРФОГРАФИК СӘҺВЛӘРИН АРАДАН ГАЛДЫРЫЛМАСЫ ЗАМАНЫ ШАКИРДЛӘРДӘ МҮСТӘГИЛЛИК ВӘРДИШЛӘРИНИН ИНКИШАФ ЕТДИРИЛМӘСИ

Мәммәд АБДУЛЛАЈЕВ,

Гах рајону Гум кәнд орта мәктәбинин мүәллими, педагожи елмләр намизәди.

Шакирдләрдә мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси тәһсилин һуманистләшдирилмәси јолу илә јени педагожи тәфәккүрүн формалашдырылмасында башлыча јер тутур. Она көрә ки, мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси шакирдләрдә сәрбәст душүнмәк, үмумиләшдирмә апармаг, системләшдирмәк, мүгајисә етмәк, әлдә олунанлары тәчрүбәдә јохламагла мүвафиг елми нәтичәјә кәлмәк вәрдишләри јарадыр.

Азәрбајчан дили тәдрисинин бүтүн саһәләри үзрә бу јөндә иш апармаг мүмкүндүр.

Шакирд јазыларындакы орфографик сәһвләр, хүсусән сөз јарадычылығы илә бағлы орфографик сәһвләр үзәриндә иш апараркән мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәсинә даһа чох имкан вар.

Мүшаһидә вә мүәллимләрлә сөһбәтләр әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, тә'лим просесиндә чох заман сөз јарадычылығынын орфографија тә'лими илә әлагәсинә мүвафиг јер верилмир. Сөз јарадычылығы илә бағлы орфографик сәһвләр дикәр орфографик сәһвләрлә ејниләшдирилир вә онларын арадан галдырылмасында сөз јарадычылығынын хүсусијјәтләри нәзәрә алынмыр.

Сөз јарадычылығынын орфографија тә'лими илә әлагәсинә даир кифајәт гәдәр методик әдәбијјатын олмамасы да мүәллимләрин ишини хејли чәтинләшдирир. Буну нәзәрә алараг чохиллик тәчрүбә вә тәдгигат әсасында әлдә етдијимиз бә'зи нәтичәләри үмумиләшдирмәјә чалышдыг.

Тәчрүбә көстәрир ки, сөз јарадычылығы илә бағлы баш верән орфаграфик сәһвләрин әмәләкәлмә сәбәбләрини мүәјјәнләшдирмәк вачибдир.

Апардығымыз тәдгигат әсасында белә гәнаәтә кәлмишик ки, шакирд јазыларындакы орфографик сәһвләрин 18—20 фаизи сөз јарадычылығы илә бағлыдыр. Һәмин сәһвләр, әсасән, бунлардыр:

1. Дүзәлтмә сөзләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, бәшәриәт (бәшәријјәт), сағчы (сағычы), дашлых (дашлыг), тутғун (тутгун), сечки (сечки).

2. Битишик јазылан мүрәккәб сөзләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, радио гәбул едичи (радиогәбуледичи), дағ кечиси (дағкечиси), гара тојуг (гаратојуг), ағ бирчәк (ағбирчәк) ики мәртәбәли (икимәртәбәли), винт буран (винтбуран), пол силән (полсилән) вә с.

3. Битишик јазылан, лакин илк бахышда дефислә јазылан мүрәккәб исимләрә охшар бә'зи сөзләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, хаш-хаш (хашхаш), вәл-вәлә (вәлвәлә), Тәр-тәр (Тәртәр), гар-гара (гаргара) вә с.

4. Лексик-семантик јолла үмуми исимләрдән дүзәлән хүсуси исимләрин орфографијасына аид сәһвләр. Мәсәлән, Чејран, Марал кими шәхс адларынын, Бадамлы, Туршсу кими јер адларынын, һәмчинин һејванлара верилән хүсуси адларын, (мәсәлән, Алабаш, Топлан, Ағзыгара, Гырат, Дүрат) кичик һәрфлә јазылмасына аид орфографик сәһвләр вә с.

Ону да гејд едәк ки, јазы ишләринә әсасланмагла башлыча орфографик сәһвләри габагчадан мүәјјәнләшдирмәк ишин бир тәрәфини тәшкил едир. Әсас мәсәлә исә бу саһәдә ишин истигамәт вә јолларыны дүзкүн мүәјјәнләшдирмәкдән ибарәтдир.

Сөз јарадычылығы илә әлагәдар орфографија тә'лими даһа чох бир-бири илә бағлы үч истигамәтдә апарылыр: а) сөзүн тәркибинин өјрәдилмәси илә әлагәдар; б) нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә; в) үмумиләшдиричи мәшғәләләрдә.

Сөзүн тәркибинин өјрәдилмәси просесиндә сөзүн мә'налы һиссәләри, лексик вә грамматик шәкилчиләрин хүсусијјәтләри, һәмчинин сөз јарадычылығы васитәләринин орфографијасына хүсуси диггәт јетирилир. Бу мәгсәдлә сөзүн тәркибинә көрә, сөз јарадычылығы үзрә вә орфографик тәһлилдән истифадә едилир вә тәһлилә даһа чох шакирдләрин орфографик сәһвләрә јол вердикләри сөзләр чәлб едилир.

Нитг һиссәләринин тәдриси просесиндә сөз јарадычылығы үзрә ишин орфографија тә'лими илә әлагәләндирилмәси имканлары даһа чохдур. Исим, сифәт, фе'л вә зәрфлә бағлы бу саһәдәки иш мөвчуд билијин дәринләшмәсинә вә кенишләндирилмәсинә хидмәт едир. Грамматик ојун вә програмлашдырылмыш тә'лим елементләриндән истифадә шакирдләрин марағына сәбәб олур. Онлар мүстәгил дүшүнүр, сәрбәст чаваблар мүәјјәнләшдирир вә өз фикирләрини әсасландырмаға чалышырлар. Грамматик ојуна аид бир нүмунә: **ағ, гыз, даш** кими садә сөзләрә икинчи тәрәф артырмагла мүхтәлиф мүрәккәб сөзләр дүзәлтмәк тапшырылыр вә јахуд ики шакирд «гара» сөзүнә

икинчи тәрәф артырмагла мүхтәлиф мүрәккәб исимләр дүзәлдир. Мәсәлән: 1-чи шакирд **гаратојуг**, 2-чи шакирд **гараағач** сөзүнү сөјләјир. Ојун беләдавам едир, мәғлуб олан ојундан чыхыр, ону башгасы әвәз едир. Галан шакирдләр исә дејилән мүрәккәб сөзләри јазырлар. Шакирдләр «гара» сөзүнә икинчи тәрәф артырмагла гаратојуг, гараағач, гаратикән, Гарашәһәр, Гаратала (кәнд), Гарамешә (кәнд), Гарабалдыр (кәнд), Гарабулаг (кәнд), Гарачај (кәнд), Гарасу (кәнд), Гарабағ, Гарадағ вә с. кими мүрәккәб сөзләр дүзәлдирләр. Шакирдләрин гејдләри нәзәрдән кечирилир, орфографик сәһвләр мүәјјәнләшдирилир. Бу заман ајдын олур ки, Гарашәһәр, Гарабағ, Гаратикан кими мүрәккәб исимләри ајры јазмышлар. Мүсаһибә әсасында мә'лум олур ки, онлар бу мүрәккәб исимләри охшар тә'јини сөз бирләшмәләриндән фәргләндирә билмирләр. Бунларын арасындакы фәргин мүәјјәнләшдирилмәси шакирдләрә бөјүк көмәк көстәрир. Бу заман онлар мүгајисә әсасында ајдын һисс едирләр ки, мүрәккәб исим әшјанын адыны билдирир, бир вурғу илә дејилир вә бирликдә јазылыр. Сөз бирләшмәсинин тәрәфләри исә мүстәгил вурғу илә дејилдији үчүн ајры јазылыр, буна **гара күн, гара парча** бирләшмәләрини мисал көстәрмәк олар.

Шакирдләр әлавә мисаллар тапмагла өз сәһвләрини бир даһа ајдын баша дүшүрләр. Јазыларын тәһлили көстәрир ки, мүрәккәб исимләрин бир һиссәси, мәсәлән, **тозсоран, палтарасан, күнәбахан, винтбуран** формал чәһәтдән фе'ли сифәт тәркибләринә охшадығындан шакирдләр онлары фәргләндирә билмир, нәтичәдә орфографијасында чидди сәһвләрә јол верирләр. Бу чүр орфографик сәһвләр һәмин мүрәккәб сөзләрин охшар фе'ли сифәт тәркибләри илә, мәсәлән, јер әкән, китаб охујан, хәбәр алан вә с. мүгајисәси әсасында ајдынлашдырылыр. Бу да шакирдләрин өз сәһвләрини даһа шүурлу дәрк етмәләринә көмәк көстәрир.

Дәрсдә бу мәгсәдлә ашағыдакы мүгајисә характерли ә јани васитәдән истифадә едилир.

КҮНӘБАХАН

1. Мүрәккәб исимдир.
2. Нә? суалына чаваб верир.
3. Бир вурғу илә дејилир, битишик јазылыр.

КИТАБ ОХУЈАН (ШАКИРД)

1. Фе'ли сифәт бирләшмәсидир.
2. Һансы? суалына чаваб верир.
3. Тәркибиндәки сөзләр мүстәгил вурғу илә дејилир, ајры јазылыр.

Әлавә мисаллар үзәриндә апарылан иш шакирдләрин билијини даһа да кенишләндирир. Тәшкил етдијимиз тәчрүбә дәрсләриндә програмлашдырылмыш тә'лим елементләриндән истифадә шакирдләрин марағына сәбәб олур. Онларда мүстәгиллији инкишаф етдирир вә бир сыра мүрәккәб сөзләрин әмәлә кәлмәсини, орфографијасыны даһа јахшы өјрәнмәләрини тә'мин едир. Буна аид бир нечә нүмунә верәк.

КАРТОЧКА 1.

1. Ән учабојлу тахыл биткиси һансыдыр?
2. Ев әшјаларынын һансынын ады мүрәккәб сөздүр?
3. «Сорушмаг» сөзүнүн синонимини тапын?

КАРТОЧКА 2.

1. Тикинтидә истифадә олунан ағач материалына бирликдә нә дејилир?
2. Һансы гуш ағач һәкими адланыр?
2. «Кетмәк» сөзүнүн синонимини тапын?

КАРТОЧКА 3.

1. Кејим шејләринин һансынын ады мүрәккәб сөздүр?
2. «Дәрә» сөзүнү антоним илә бирликдә јаз.
3. «Охуја-охуја» сөзүндә нечә көк вар?

Карточкалар шакирдләрә верилир вә јахуд да магнитафонда сәсләндирилир. Шакирдләр мүстәгил вә сәрбәст дүшүнмәклә чаваблары јазырлар. Ахырда мүәјјәнләшдирилмиш сөзләрин (гарғыдалы, палтарасан, хәбәр алмаг, тахта-шалбан, ағачдәлән, јола дүшмәк, дәрә-тәпә вә с.) әмәлә кәлмә јоллары изаһ едилир, шакирдләрин гејдләри нәзәрдән кечириләрәк орфографик сәһвләр үзәриндә иш апарылыр.

«НАДИР ШАҺ» ФАЧИӘСИНИН ТӘДРИСИНДӘ ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИ

Интизар НӘБИЈЕВА,

Сураханы рајонундакы, 104 сајлы орта мәктәбин али категоријалы мүәллими.

Тарихимиздән бәллидир ки, халгымыз әсарәт алтына дүшмәји һеч вахт гәбул етмәмиш, азадлығыны ганы баһасына горумаг үчүн күчлү дүшмәнләрә, истилачылара гаршы заман-заман мүбаризә апармышдыр. Азәрбајчан торпағы чохлары үчүн јағлы тикә тимсалында олмуш, бу да улуларымызы вахташыры фәлакәтләрлә үз-үзә гојмушдур. Тәсадүфи дејилдир ки, XXI әсрин астанасында халгымыз өз азадлыг салнамәсинә јени бир сәһифә јазды.

Зәнчирләр, буховлар гырылды, рус императорлугунун әсарәтиндән хилас олдуг. Ағыр мүһарибә илә мүшајиәт едилән бу азадлыг мүбаризәсиндә инамла аддымлајан халг өзүнүн мүстәгил дөвләтини гурмаға башлады. Инди бизим гаршымызда чох мәс'улијјәтли, чох мүгәддәс бир али мәгсәд вар: букүнкү кәнчлији елә тәрбијә етмәлијик ки, онлар бөјүк гурбанлар һесабына газанылмыш бу мүстәгиллији горуја билсин, дөвләтчилијимизин кешијиндә мәтанәтлә дајанмағы бачарсын, лазым кәләндә Вәтән үчүн чанындан кечмәјә һазыр олсун. Тәһсил ислаһатынын мәғзиндә бу мәгсәд өн плана чәкилмишдир вә мәктәб тәчрүбәсиндә мүәјјән уғурлар газанылмышдыр.

Бу мәгсәд әхлаги кејфијјәтләрин формалашдырылмасы бахымындан даһа кениш имканлары олан әдәбијјат фәнинин јарадычылыгла, јени елми-методик әсасларла тәдрис едилмәсини вәзифә кими гаршыја гојур.

Һаггында бәһс едәчәјимиз «Надир шаһ» фачиәсиндә бу фикри долајысы илә тәсдиг едән мараглы мәгам вар:

«Әввәлинчи јолчу. — Нә үчүн тәәччүб едирсән, ај балам?! Һәр шеј тәрбијә иләдир. Инсана нечә тәрбијә верәрсән, елә дә олар...».

Бу күн ишғал алтында фәрјад гопаран торпагларымызын һәмвәтәнләримизи һараја сәсләдији бир заманда бүтүн мөвзуларын тәрбијәви имканларындан максимум јарадычылыгла истифадә етмәли, балаларымызын вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинә хүсуси диггәт јетирмәлијик.

Н. Нәримановун «Надир шаһ» фачиәсини 10-чу синифдә тәдрис едәркән һәмин истигамәтдә апардығым ишин сәчијјәви мәгамларыны бурада әһатә едирәм.

Әсәрин тәдрисинә башларкән өнчә «Надир кимдир?» суалына чаваб ахтарырыг. Надир шаһ Әфшар (әсл ады Надиргулу) Иран шаһы Әфшар тајфасындандыр. 1726-да шаһ II Тәһмасибин сәркәрдәси олмуш, Сәфәви дөвләтинин бир чох торпагларыны зәбт етмиш, түрк вә әфганлара гаршы мүһарибәләр апармышдыр. 1732-чи илдә II Тәһмасиби тахтдан салмыш, онун оғлу азјашлы III Аббасы шаһ е'лан етмиш, өзү исә гәјјум кими дөвләти идарә етмишдир. III Аббасын өлүмүндән сонра исә (1736, феврал) Муған гурултајында өзүнү шаһ е'лан едәрәк сәфәвиләр сүлаләсинин һакимијјәтинә сон гојмушдур. Надир шаһ мәркәзләшдирмә сијасәти јеритмиш, Әфганыстана, Шимали Һиндистана вә с. јерләрә јүрүшләр етмиш (1737—1739), Деһлини тутмуш (1739), истилачы мүһарибәләр нәтичәсиндә бөјүк дөвләт јаратмышдыр. Надир шаһ дөврүндә Азәрбајчан әразиси Иран дөвләтинә дахил едилмишдир... Надир шаһ суи-гәсд нәтичәсиндә өлдүрүлмүшдүр. Онун өлүмүндән сонра Иран дөвләти зәифләмиш, Азәрбајчанда мүстәгил ханлыглар јаранмышдыр». Бу мә'луматы даһа габарыг нәзәрә чарпдырмаг үчүн дикәр бир мәнбәдән дә фајдаланырыг. Шакирдләрин диггәти Мирзә Адыкөзәлбәјин «Гарабағнамә»синә чәлб

едилир. Гырх доггузунчу сәһифәдә Надирин шаһлыға кәлмәси факты белә ачыгланыр: «Тәрсинә доланан фәләкин... һәрәкәти нәтичәсиндә Сәфәви падшаһларынын дөвләт күнәши батмаға башлады... Ахырда Гырхлы Надир шаһ Әфшарын дөвләт вә рәшадәтинин күләји... Хорасан вилајәтиндән олан... Әбивәрд тәрәфиндән әсмәјә башлады... (Бир чох мүһарибәләрдән сонра Надир шаһ) кениш бир сәһрадан ибарәт олан Муған чөлүндә гышлаг бинасыны гојду. Имарәт вә отаглар бина етдирди.

...Јүз мин нәфәрә јахын бөјүк фәзиләтли адамлар вә әмирләрин башчылары чәм олуб гурултај ачылды... һәмин гурултајда Надир өзүнү шаһ е'лан етмишдир».

Надир бөјүк бир мәмләкәти горху, ваһимә ичәрисиндә сахлајан гулдурдур. Әсәрдә тәсвир едилир ки, о, атасы Имамгулувердинин јолуну давам етдирир, гәтл вә гарәтлә мәшғул олур, ханиманлар дағыдыр, обалары виран, аналары ағлар, гыз-кәлинләри, көрпә-фиданлары көзүјашлы гојур. Гулдур Надирин хасијјәтиндәки башлыча чәһәтләр образлардан биринин дили илә чох тутарлы ифадә едилмишдир:

«...Амма јағышдан чыхдыг, јағмура дүшдүк. Имамгулуверди өлдү, јериндә оғлу Надири гојду. Ондан да бетәр, ондан да залым. Кенә Имамгулуверди ахыр вахт бир аз адамлара рәһм едирди, амма бу еви јыхылмышда бир зәррә гәдәр рәһм јохдур. Һансы кәндә дүшсә, ораны алт-үст едиб, виран едир».

Бәли, Надир белә Надир иди. Әлбәттә, биз «Надир шаһ» фачиәсинә мүрачиәт едәркән һеч дә Сәфәвиләр һакимијјәтинин ифласы, јахуд Азәрбајчан кими бир дөвләтин Иран ханәданына табе етдирилмәсини тәгдир етмәк фикриндә дејилик. Бунлар, әлбәттә, бизим үрәк ағрыларымыздыр. Бу әсәрин тәдриси просесиндә башлыча мәгсәдимиз исә онда вәтән, милләт, халг, дөвләт һаггында дејилмиш ағыллы, тутарлы фикирләри өн плана чәкмәклә кәнчләримизин вәтәнпәрвәрлик һиссләрини зәнкинләшдирмәк, күчләндирмәкдир.

Надир халг үчүн — өлүм, гәтл, гарәт, фачиә демәк иди. О, һәтта оғлуна — Рзагулуја да өз тәрбијәсини ашыламышды. Рзагулу чох бөјүк һәјәчанла атасынын нөвбәти сәфәрдән гајытмасыны көзләјир; атасы ону да нөвбәти сәфәрә — јә'ни гулдурлуға апарачағына сөз вермишдир. Һәјат јолдашынын, нәчиб бир түрк гызы олан Күлчаһанын јалварышлары мүгабилиндә көзләрини өртмүш Надир дејир: «Сән нә данышырсан, өврәт? Һәркаһ Рзагулуда мәндә олан һүнәр олмаса, она мән оғул демәрәм? Чох әчәб едир ки, индидән тәдарүкүнү көрүр. Мән атамын јерини тутан кими, о да кәрәкдир мәним јерими тутсун!...». Беләликлә, нагис тәрбијә, нагис, башлычасы исә, чәмијјәт үчүн горхулу адамларын мејдана чыхмасына сәбәб олурду.

Ел ағсаггалы, мүдрик бир гоча олан Чавад бачысы оғлунун ахытдығы ганлардан дәһшәтә кәлир, ону доғру јола, вәтәнә, милләтә хидмәт көстәрмәјә сәсләјир: «...Вәтәнимиз әлдән кедир, зијарәткаһларымыз, јерләримиз өзкә тајфаларын әлләринә кечир. Милләтимиз күнбәкүн зәлил, мәшәггәтдә булунур; әкин јох, бичин јох, нечә кәндләрдә ачлыг башланыб. Халг чәјирткә кими гырылыр...

Надир! Дүнјада ад газанмаг ики јол илә олур: јаманлыгла вә бир дә јахшылыгла... Јахшылыгла ад газанмаг һәр шәхсин һүнәри дејил. Јахшылыг едән шәхсин ады нәинки өз сағлығында вә һәтта өләндән сонра да дилләрдә зикр олунур.

...Рәвадырмы ки, инсан билә-билә көзәл сифәтләрини пуч едиб, јаман сифәтләри гәбул едә?

...Ахыр сөзүм будур ки, ...фикрини, зикрини, күчүнү сәрф едәсән милләт вә вәтән јолунда. Бизим атадан, бабадан галан јерләримизи дүшмәнин әлиндән гуртар, гојма зијарәткаһларымыз гејри тајфаларын әлиндә гала».

Бурада Чавадын үрәк сөзләрини, гәлб јанғысыны, вәтәнә сонсуз мәһәббәтдән доған һычгыртысыны, гејрәт һиссини, дүшмәнә нифрәтини габарыг чатдырырам. Әлавә едирәм ки, бу сөзләр бу күн бизим һәр биримиз үчүн дөјүш чағырышыдыр.

Дүшмән ајаглары алтында инләјән торпагларымыз, дашы даш үстә галмајан әсир рајонларымыз, ишкәнчә вә һәгарәтә, тәһгир вә алчалмалара мә'руз галан вәтән өвладлары — әсирликдә чан верән сојдашларымыз бизи интигама, әбәди гәләбәјә, сон «олум, ја өлүм!» савашына сәсләјир!.. Бурада Чавадын мүдрик чүмләләрини бир даһа хатырладыр, дүшмәнә нифрәт һиссини күчләндирирәм: «Дағылмыш вәтән јурду итмиш, аһ-зары үрәк дағлајан милләт сәнин кими бир аслан көзләјир. Дурма, оғлум!».

Бәли, ағсаггалын сөзүнү ешитмәк бизим милләтин ганына ишләмишдир. Одур ки, Надир дә бу гејрәтли ел ағсаггалынын сөзләрини ешидир, гәбул едир: «Дајы! Сәнин сөзләрин мәни ајылтды... бундан сонра вәтәнин фикриндә олмалыјам!.. Бу гылынч вәтәнин јолунда ишләнәчәкдир!».

Надир оғлуна да белә нәсиһәт верир: «Инсан кәрәк ағлы илә, јахшылыгла ад чыхартсын. Мән дүз јолдан азмыш имишәм. Бундан сонра гылынчыны анчаг вәтән јолунда чыхарт. Оғлум, дүшмәнләр вәтәнимизи тармар едирләр, мүгәддәс јерләримизи әлдән алырлар... Вәтәнә көмәк едәк, белә бир јолда ад чыхартмаг бөјүк сәадәтдир!».

Бурада шакирдләрә хатырладырыг ки, Гарабағ дөјүшләриндә јүзләрлә гејрәтли вәтән өвладлары мәһз бу амал уғрунда шәһидлик зирвәсинә јүксәлдиләр. Сиз дә һәр ан бу јолун јолчусу олмаға өзүнүзү сәфәрбәр етмәлисиниз.

Әсәрдә Надирин һәрби јүрүшләри, гәләбә мүждәләри халгы үрәкдән севиндирир: «Хош о милләтин һалына ки, Надир кими көмәји вар! Хош о гошунун һалына ки, Надир кими сәрдары вар!!!».

Әсәрдә Надир гәһрәман бир сәркәрдә, әдаләтли бир шаһ, ағыллы бир сијасәтчи кими тәсвир едилир. Сисиан елчисинә Надирин вердији чаваб онун һөрмәтини даһа да артырыр: «...Көрүнүр халгыныз зәрбидәстими көрмәјиб, јохса бу тәклифләри мәнә етмәзди. Инсафдырмы ки, ата-бабамыздан галан јерләри аласыныз, мүгәддәс јерләримизи гарәт едәсиниз вә бизим гүввәмиз ола-ола сизин хејринизә олан шәртләри гәбул едәк? ...Ханыныз ики саатадәк Хорасанын гәл'әсини кәрәк азад етсин! Вә илла бу күн шәһәри алт-үстә чевирмәк, аналары баласыз, балалары анасыз гојмаг мәним борчум олсун! Инди бујурун!».

Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик дујғуларыны даһа да аловландырмаг, онлары да дүшмәнә нифрәт һисини күчләндирмәк үчүн Надирин шәхси шүчаәтинин, чәсурлуғунун вә горхмазлығынын тәсвири илә бағлы мәгамларын үзәриндә, хүсусилә дајанырам.

«Фикримдә вәтәнә рәвнәг вермәкдән, ону дүшмәнин зүлмүндән, мәшәггәтиндән гуртармагдан башга бир шеј јохдур!» кими чүмләләри мәтндән сечдирир, тәһлилдә онлары хатырлатмағы тәләб едирәм.

Вәтәнин тәрәггиси уғрунда чарпышан Надирин тахтына көз дикән хаинләр дә тапылыр. Сарајлара хас олан һакимијјәт чәкишмәләри Надирин дә сәлтәнәтиндән јан кечмир. Јеканә баласы Рзагулу бу хәјанәтин гурбаны олур; дүнја ишығындан һәмишәлик мәһрум олур. Сон нәтичәдә Надирин өзү дә хаинчәсинә гәтлә јетирилир.

Шакирдләрә изаһ едирәм ки, Надир шаһын өлүмүндән сонра башыбәлалы мәмләкәтимиз јени бир мүсибәтлә үзләшир: Азәрбајчан ханәданы парчаланараг ханлыглара бөлүнүр. Вә... бизим букүнкү фачиәләримизә јени бүнөврә гојулур. Ирәван ханлығы, Гарабағ ханлығы вә дикәр тарихи торпагларымыз јаваш-јаваш әлдән кедир. Әсәрин тәһлилинә һәср едилән сонунчу дәрс саатында шакирдләр мәним јекун сөзүмү сәмимијјәтлә, һәјәчанла динләјирләр: Инди, еј милләтимин кәнч өвладлары! Өзүнүзү дәрк един, фачиәләримизи дәриндән анлајын. Әзәли торпагларымызын бүтөвлүјү вә әбәди Гәләбә уғрунда мүбаризәләрә өзүнүзү һазырлајын, гәлбиниздә анчаг бир севкинин атәши бәрг вурсун — Вәтән севкиси! Үрәјиниздә бир ешгин симфонијасы сәсләнсин — Вәтән ешги! Көнлүнүздә бир мәһәббәт ришәләнсин — Вәтән мәһәббәти!!!

АЗӘРБАЈҸАН ДИЛИ ТӘ'ЛИМИ МӘЗМУНУНА ДАИР ҮЧ МӘСӘЛӘ БАРӘДӘ

Әнвәр АББАСОВ,

Азәрбајҹан ЕТПЕИ-нин шө'бә мүдири, педагожи елмләр намизәди.

Тәҹрүбә көстәрир ки, тәһсилин мәзмуну нә гәдәр јениләшдирилсә дә, ҹәмијјәтин инкишафы онун үзәринә вахташыры гајытмаг, артыг актуаллығыны итирмиш вә јениләшдирилмәсинә еһтијаҹ дујулан мәсәләләри бир даһа өјрәнмәк зәрурәтини доғурур. Бу бахымдан Азәрбајҹан дили тә'лиминин мәзмунунда һәлл едилмәли мәсәләләр чохдур. Ислаһат програмынын һәјата кечирилдији һазыркы шәраитдә һәмин мәсәләләрин үмумтәһсил мәгсәди бахымындан ҹидди олдуғуну вә онларын барәсиндә дүшүнмәјин ваҹиблијини нәзәрә алараг бу мәгаләдә ашағыдакы мүлаһизәләри сөјләмәји лазым билдик.

Биринҹи. Мә'лум олдуғу кими, Азәрбајҹан дилиндән систематик курс V синифдән башлајараг тәдрис олунур. Програмдакы бүтүн материалларын хәтти принсипә әсасланмагла дүзүлмәси орадакы материалларын јүксәлән хәтт үзрә ардыҹыллыгла сыраланмасына шәраит јарадыр. Она көрә дә V синифдә фонетика, лексиколокија, фразеолокија, сөз јарадыҹылығы, морфолокија (исим, сифәт, сај, әвәзлик), VI синифдә морфолокија (фе'л, гошма, бағлајыҹы, әдат, модал сөзләр, нида), VII синифдә синтаксис (садә ҹүмлә синтаксиси), VIII синифдә синтаксис (мүрәккәб ҹүмлә синтаксиси) өјрәдилир. Бу ардыҹыллыг дилчилик анлајышларынын синтактик әсасда өјрәдилмәси имканларыны минимума ендирир. Мәнтиги олараг фәндахили, бөлмәләрарасы әлагәләрдән истифадә олунмасы еһтималы азалыр. Бу иш јалныз мүәллимләрин шәхси тәшәббүсү һесабына јеринә јетирилир. Бундан әлавә, Азәрбајҹан дили тә'лиминин нәзәри аспекти гүввәтләнмиш олур. Нәтиҹә е'тибарилә практик мәгсәдин һәјата кечирилмәси бахымындан онун тәдрисиндә чатышмазлыглар јараныр.

Азәрбајҹан дили тә'лиминдә бу вәзијјәтин арадан галдырылмасы үчүн илк нөвбәдә онун синтактик әсасда өјрәдилмәсинин имканларыны кенишләндирмәк ваҹибдир. Бу, дил тә'лиминин өз дахили мәнтигиндән доған тәбии бир зәрурәтдир. Чүнки бүтүн анлајышлар, изаһлар әсас синтактик ваһидләрин васитәсилә верилир. Бир һалда ки, фикирләр ҹүмләләрлә чатдырылыр, демәли, ҹүмлә һаггында вә еләҹә дә бә'зи синтактик анлајышлар барәдә илкин тәсәввүрләрин јарадылмасы еһтијаҹы гачылмаз зәрурәт кими мејдана чыхыр.

Һәлә 70-ҹи илләрин әввәлләриндә јени програма кечәркән Азәрбајҹан дили тәдрисинин дахили мәнтигиндән доған бу мүһүм мәсәлә диггәт мәркәзиндә дајанмышдыр: V синифдә «Фонетика» бәһсиндән әввәл «Синтаксис» курсу дахил едилмишдир.

Мә'лумдур ки, синтаксис ибтидаи синифләрдә дә тәдрис олунур. Даһа конкрет десәк, «ибтидаи синифләрдә бүтөвлүкдә синтаксис дејил, онун елементләри өјрәдилир» (Ј. Ш. Кәримов, «Ибтидаи синифләрдә ана дилинин тәдриси методикасы», «Маариф», Б. 1997, сәһ. 315). Бу, шакирдләрдә синтаксисә даир мүәјјән ибтидаи тәсәввүрләр формалашдырса да, V синифдән е'тибарән систематик курсу өјрәтмәк үчүн зәмин ролуну ојнаја билмир. Бу бошлуғу мәһз синтаксисә даир бүтөв курс боју шакирдләрә растлашаҹаглары ән зәрури синтактик билик, бачарыг вә вәрдишләри ашыламагла долдурмаг мүмкүн олар.

Одур ки, «ибтидаи синтаксис курсу» адландырылан һәмин материал 30 илә јахын бир дөвр әрзиндә мүһүм практик әһәмијјәтә малик материал кими програм вә дәрсликләрдә өзүнә јер тутмушду. Ибтидаи синтаксис курсунун лингводидактик проблемләри тәдгигат објектинә чеврилмиш, методист алимләримиз тәрәфиндән өјрәнилмишдир. Узун иллик тәҹрүбә просесиндә ибтидаи синтаксис курсунун нәзәри-методик әһәмијјәтиндән сөһбәт ачылмыш, онун систематик Азәрбајҹан дили курсундакы јери вә ролу хүсуси олараг гејд едилмишдир.

Нәзәрә алмаг лазымдыр ки, ибтидаи синтаксис курсу бир нечә ҹәһәтдән Азәрбајҹан дили тәдрисинин сәмәрәлилијинә мүсбәт тә'сир көстәрир.

1. Шакирдләр дурғу ишарәләринә аид мүвафиг бачарыглары әввәлҹәдән мәнимсәјә билирләр.
2. Морфоложи анлајышларын синтактик әсасда өјрәдилмәсинә имкан јараныр.
3. Шакирдләрин VII—VIII синифләрдә өјрәнәҹәкләри «Синтаксис» бәһси үчүн зәмин һазырланыр.

Бүтүн бунлар ибтидаи синтаксис курсунун V синфин програмына кәтирилмәси вә онун ибтидаи мәрһәлә илә әсас мәрһәлә арасында шакирдләрә өјрәдилмәсинин ваҹиблијини көстәрир.

Икинҹи. Орта үмумтәһсил мәктәбинин икинҹи мәрһәләси әсас тәһсил адланыр. Бу мәрһәлә дә өзүнәмәхсус мәзмуна малик олмагла дикәрләриндән фәргләнир вә әһатә етдији фәнләр гаршысында өзүнүн мәгсәд вә вәзифәләри бахымдан мүәјјән тәләбләр гојур. Бу тәләбләр шакирдләрә ән ваҹиб һәјати билик, бачарыг вә вәрдишләр вермәк бахымындан сәҹијјәви хүсусијјәтләри илә сечилир. Азәрбајҹан дили бу фәнләрин ичәрисиндә хүсуси олараг диггәти ҹәлб едир. О, бир фәнн олмагдан әлавә, тә'лим дили кими шакирдләрин нәинки мәктәб һәјатында, ејни заманда бүтөв фәалијјәтиндә ән мүһүм үнсијјәт васитәси ролуну ојнајыр. Бүтүн бунлара бахмаіараг· һазырда Азәрбајҹан дили тә'лиминин мәзмуну елә гурулмушдур ки, шакирдләр әсас тәһсил мәрһәләсини баша вурмамыш VIII синифдә Азәрбајҹан дилиндән систематик курсу тамамламалы вә онунла видалашмалы олурлар. Беләликлә, дилин ачар ролуну ојнајан вә практик нитг вәрдишләринин формалашдырылмасында хүсуси әһәмијјәт кәсб едән грамматик анлајышларын бачарыг вә вәрдишләр формасына салынараг мөһкәмләндирилмәси имканлары зәифләјир.

Әсас тәһсил IX синифдә баша чатдығындан шакирдләр Азәрбајҹан дилиндән систематик курса даир әлдә етдикләри билик, бачарыг вә вәрдишләр үзрә бир ил сонра имтаһан вермәли олурлар.

Тәҹрүбәләр көстәрир ки, belə бир зиддијјәтин олмасы шакирдләрин Азәрбајҹан дили үзрә тә'лим мүвәффәгијјәтинә мәнфи тә'сир көстәрир. Онларын мәнимсәмиш олдуглары биликләрин, еләҹә дә нитг вәрдишләринин даһа дүзкүн вә објектив гијмәтләндирилмәсиндә чәтинликләр јараныр. Орта тәһсили баша вурдугдан сонра али мәктәбә гәбул заманы шакирдләрин бир даһа тест формасында олан грамматик тапшырыглар системи илә растлашмалары онларын бу билик, бачарыг вә вәрдишләрә даһа јахындан јијәләнмәләрини тәләб едир.

Бурада илкин вәзифә мәктәб курсунун тә'лим әһәмијјәтини артырмагдан ибарәтдир. Бунун үчүн онун практик истигамәтини күҹләндирмәк, нәзәрдә тутулмуш анлајышларын функсионал јолла верилмәси имканларыны кенишләндирмәк лазымдыр.

Ән башлыҹасы систематик курсун дөрд илдә дејил, беш ил мүддәтиндә өјрәдилмәси стратежи бир хәтт кими нәзәрдә тутулмалыдыр. Курсун баша чатмасы тәһсил мәрһәләсинин тамамланмасы илә үст-үстә дүшмәлидир.

Үчүнҹүсү. 1993-ҹү илдән е'тибарән Азәрбајҹан дили тә'лими системинә јени бир курсун әлавә олунмасы мүһүм әһәмијјәтә малик һадисә кими гејд олунур. Хүсусилә үмуми дилчилик, нитг мәдәнијјәти вә үслубијјат мәсәләләринин програмларда өзүнә јер тутмасы вә шакирдләрә чатдырылмасынын әһәмијјәтиндән данышылыр.

Доғрудан да, шакирдләрин лингвистик тәфәккүрүнүн формалашдырылмасынын мүһүм васитәси кими чыхыш едән үмуми дилчилик мәсә-

ләләри әввәлҹәдән дилчилијә аид әлдә олунмуш билекләрә әсасланмагла ону мөһкәмләндирир, тамамлама мөвгејиндә чыхыш едир. Ушаглар дилин маһијјәти, мејдана қәлмәси, инкишафы, еләҹә дә мүһүм үнсијјәт васитәләриндән бири кими јазынын нөвләри, онларын әһәмијјәти вә саир мә'луматлары өјрәнмәклә дилин иҹтимаи һадисә кими хүсусијјәтләринә даһа јахындан бәләд олур, онун ҹәмијјәтдәки ролуну дәриндән дәрк едирләр. Әдәби дил, онун үслублары һаггында әввәлҹәдән практик шәкилдә мәнимсәдикләрини вә нәзәри үмумиләшдирмәләр јолу илә мөһкәмләндирәрәк системә салырлар. Үслубларын бирләшмә вә ајрылма ҹәһәтләрини өјрәнирләр.

Бүтүн бунларла јанашы, бә'зи мүбаһисәли мәсәләләрин олдуғу да гејд едилмәлидир.

Бу мәсәләләрдән бири IX—XI синифләрдә Азәрбајҹан дили курсунун неҹә адландырылмасы илә бағлыдыр. Бә'зи мүтәхәссисләр һәмин курсун систематик курсдан нисбәтән фәргләндијини, әввәлҹәдән өјрәниләнләри үмумиләшдирмәк вә системә салмаг бахымындан өзүнәмәхсуслуғуну әсас көтүрәрәк, ону хүсуси курс адландырырлар.

Дикәрләри исә курсун орта үмумтәһсил системиндәки мөвгејини вә ролуну нәзәрә алараг она Азәрбајҹан дилиндән систематик курсун бир һиссәси кими јанашыр, мәзмунундакы материаллары әввәлки мәрһәләнин әһәмијјәтли давамы кими гијмәтләндирирләр.

Һәр ики фикрин ирәли сүрүлмәсинә әсас вардыр. Мөвҹуд вәзијјәтдән ирәли қәлән һәмин гијмәтләндирмәләрдә објективлик Азәрбајҹан дилинин һазыркы мәзмунда өјрәдилмәси илә бағлыдыр. Лакин нәзәрә алынмалыдыр ки, хүсуси курс елмин мүәјјән конкрет саһәсинә аид олмагла шакирдләрин биликләрини дәринләшдирмәк, баҹарыг вә вәрдишләрини мөһкәмләндирмәк мәгсәди күддүјүндән орта үмумтәһсил мәктәбинин програмына әлавә олараг тәдрис едилир. Бә'зән дә онлар факултатив курсларда, груп вә дәрнәк мәшғәләләриндә апарылыр. Она көрә дә хүсуси курс анлајышындан истифадә етмәклә Азәрбајҹан дили тәһсилинин сонунҹу мәрһәләсини гијмәтләндирмәк елми-методики ҹәһәтдән јанлыш һесаб олунур.

Еләҹә дә IX—XI синифләр үчүн програм материалларына систематик курсун бир һиссәси кими дә бахмаг олмаз. Систематик курс орта тәһсилин икинҹи мәрһәләсиндә баша чатдырылыр. Вә өзүндә дил тә'лими бахымындан һәлледиҹи һесаб едилән ән мүһүм лингвистик анлајышлары үмумиләшдирир. Бу курс биткинлији илә сечилир. Онун мәзмунундакы анлајышлар нәзәри вә практик ҹәһәтдән фајдалылығына көрә узун илләрин сынағындан кечәрәк өзүнү тәсдигләмиш материаллар кими әһәмијјәт кәсб едир.

IX—XI синифләрдә тәдрис олунан материаллар әввәлкиләри мүәјјән мә'нада давам етдирмәк вә үмумиләшдирмәк бахымындан әһәмијјәтә маликдир. О, әслиндә орта тәһсил мәрһәләсинин мәзмунуна дахил олан материал кими сәҹијјәви хүсусијјәтләр дашыјыр. Лакин инди онун IX синифдә, јә'ни икинҹи мәрһәләнин сон синфиндән башлајараг, үчүнҹү мәрһәләдә давам етмәсини, мәнтиги ҹәһәтдән дүзкүн һесаб етмәк олмаз. Одур ки, Азәрбајҹан дили тә'лими мәзмунун орта үмумтәһсил мәктәбинин мәрһәләләри үзрә (I—IV синифләр — **ибтидаи,** V—IX синифләр — **әсас,** X—XI синифләр — **орта** тәһсил) гурулмасы зәрурәтиндән ирәли қәлән бир вәзифә кими белә бир ујғунсузлуғун арадан галдырылмасы ваҹиб проблем кими һәлл едилмәлидир.

Нәһајәт, јухары синифләрдә Азәрбајҹан дили тә'лиминин даһа чох нәзәри истигамәтдә гурулмасы курсун мәзмунундакы әдәби дил, нитг мәдәнијјәти, үслубијјат кими практик дилчилијә аид материалларын характери илә зиддијјәт тәшкил едир. Шакирдләр белә дил материалларыны практик дил нүмунәләри үзәриндә мүшаһидә апармаг, ишләмәклә мәнимсәмәлидирләр. Онларын тә'лим көстәриҹиси әдәби дилин үслубларында көзәл нитг (јазылы вә шифаһи) нүмајиш етдирә билмәләри олмалыдыр.

Бундан әлавә, ашағы синифләрдә өјрәндикләри фонетик, лексик, фразеоложи, грамматик вә с. материалларла бағлы билик, баҹарыг вә вәрдишләри тәкрарламалы, мөһкәмләндирмәли вә гисмән нитг мәдәнијјәти, үслублар зәмининдә кенишләндирмәлидирләр. Әлбәттә, бу вәзифәнин јеринә јетирилмәси үчүн илкин олараг орта тәһсилин мәзмунуна кәтирилән вә өз дөврүндә әвәзсиз рола малик олан IX—XI синифләр үчүн Азәрбајҹан дили дәрсликләри јенидән нәзәрдән кечирилмәлидир. Сон једди илә јахын бир дөврдә өзүнү доғрултмајан вә практик әһәмијјәти олмајан материаллар чыхарылмалы, систематик курсла бағлылыг күчләндирилмәлидир.

Азәрбајҹан дилинин ана дили, дөвләт дили кими функсијаларынын кәнҹ нәслә даһа сәмәрәли формада өјрәдилмәси үчүн илк нөвбәдә онун мүхтәлиф мәрһәләләр үзрә мүәјјәнләшдирилмиш мәзмунунә ваһид мөвгедән јанашылмалыдыр: I—IV, V—IX, X—XI синифләрдә Азәрбајҹан дили үзрә материалларын консентрик бағлылығы, онларын бири дикәрини давам етдирмәк, тамамламаг бахымындан әлагәлилији, нитг инкишафы бахымындан практик дәјәрлилији нәзәрә алынмалыдыр.

ВӘТӘНПӘРВӘРЛИК ТӘРБИЈӘСИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТЫН РОЛУ

Әдилә РӘҺИМОВА,

Губа рајону, Мүбариз Абдуллајев адына Гамгам кәнд орта мәктәбинин мүәллими.

Мүстәгиллијини чәтинликлә әлдә едән вәтәнимизә садиг, ону севән, онун азадлығы јолунда һәр мәһрумијјәтә дөзмәјә һазыр олан кәнҹләрин тәрбијә едилмәси бу күн ҹәмијјәтимизин мүһүм, бәлкә дә, биринҹи вәзифәсидир. Бу вәзифәнин уғурлу һәлли мәктәбдә тә'лим-тәрбијә ишинин неҹә гурулмасындан чох асылыдыр. Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси бүтүн фәнләрдән дәрс дејән мүәллимләрин диггәт мәркәзиндә дајанмалыдыр. Е'тираф едилмәлидир ки, бу истигамәтдә системли вә мәзмунлу иш апарылмасына әдәбијјат тә'лиминдә даһа кениш имкан јараныр. Әдәбијјатын бир фәнн кими тәдрис едилмәјә башландығы V синифдән та јухары синифләр дә дахил олмагла, мүбаһисәсиз демәк олар ки, бүтүн мөвзуларын өјрәдилмәсиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсинин формалашдырылмасы үзрә иш апармаг мүмкүн вә ваҹибдир. Фолклор нүмунәләринин кениш тәдрис едилдији V синифдә мүдрикләримизин вәтәнлә бағлы һикмәтли кәламларынын үзәриндә әтрафлы дајанылмалыдыр. «Доғма јурд ширин олар», «Јурдун сојуғу ҹан үшүтмәз», «Вәтәнә кәлдим, имана кәлдим», кими аталар сөзләри вәтәнин мүгәддәслијини, үлвилијини ифадә едирсә, вәтән торпағынын күлүнүн, бәнөвшәсинин әтри ана лајласы илә ушагларын руһуна һопдурулур:

Лај,лај дејим һәмишә,
Тахтын олсун көј мешә.
Јорғанында күл битсин,
Јастығында бәнөвшә.

Бәли, доғма ана дилиндә — Вәтән дилиндә дејир ана көрпәсинә лајланы. Нәнәләрин сирли-сеһрли сөз дүнјасы, бабаларын гәһрәманлығы, һүнәри, доғма торпагларымызын мүгәддәслик амалы дил ачыб данышыр лајлаларда. Ана өз лајласы илә вәтәнин дар күнүндә халгына арха, көмәк бөјүдүр.

Лај, лај әмәјим бала,
Дузум, чөрәјим бала.
Көзләрәм бөјүјәсән,
Көрүм көмәјин, бала.

Лајлаларла ана дилинин ширинлији һопур көрпәнин ганына. Көрпә бөјүјүр, боја-баша чатыр, мәктәбә кедир, әдәбијјат дәрслијини ачыр, анасындан ешитдији лајланы охујур. Артыг V синиф шакирди мүәллимин шәрһи илә дәрк едир ки, лајлаларда ифадә олунан вәтән мәһәббәти анаја мәһәббәтдән доғур. Ана, вәтән кәлмәләри јанашы дурур, гоша чәкилир.

Синифдән синфә кечдикчә Азәрбајчанын шанлы тарихи, улуларымызын доғма дилләринә азалмајан мәһәббәти шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләринин көмәји илә шакирдин гәлбинә јол тапыр.

VI синифдә Сары Ашығын:

Мән ашиг, дилим-дилим,
Говун кәс дилим-дилим.
Өз дилимдән дөнмәрәм,
Доғрансам, дилим-дилим.

мисралары илә доғма дилә мәһәббәти даһа да артырыр. Шакирд мүәллимин шәрһи илә анлајыр ки, бу дилин башы үзәриндә заман-заман гара булудлар ојнаса да, халгымыз, һәгиги сәнәт фәдаиләримиз ону јашатмыш, сонракы нәсилләрә әманәт етмишләр.

Гәһрәман сәркәрдә, шималдан чәнуба бөјүк бир дөвләт гуручусу, ити гәләм саһиби, Азәрбајчан дилини дөвләт дили сәвијјәсинә јүксәлдән көркәмли дөвләт хадими Шаһ Исмајыл Хәтајинин васијјәти шакирдләри Вәтәни севмәјә чағырыр: «Әрәнләримиз бизә үч әманәт гојуб кетмишләр: дилимиз, гејрәтимиз, бир дә торпағымыз. Чан сизин, чан онлар әманәти». Бөјүк вәтәнпәрвәр, сөз сәррафы нечә дә һәссаслыгла дујуб: дилинин гәдрини билмәјәндә гејрәт олмаз, торпағыны (вәтәнини) горумајанын нә гејрәти, нә дили олар...

Бәли, әкәр дилимизи севдирә билириксә, демәли, вәтәнин гејрәтини чәкән, онун дар күнүндә чанындан кечмәјә һазыр олан вәтәндашлар јетишдирә билирик. Бу бахымдан, тәкчә әдәбијјат дәрсләриндә дејил, Азәрбајчан дили дәрсләриндә дә мәгсәдјөнлү иш апармаға чалышырам. Бунун үчүн «Дил — Вәтәндир», «Ана дилим — ширин дилим», «Мәним дилим Азәрбајчанымын дилидир» мөвзуларында өјрәдичи иншалар јаздырыр, шакирдләрин әлавә әдәбијјат охумаларына, мә'луматларыны зәнкинләшдирмәләринә наил олурам.

Ортаг түрк дастанларынын, гәдим түрк јазылы абидәләри һаггындакы мә'луматларын мәнимсәдилмәсиндә сој көкүмүзүн улулуғуну, мүдриклијини өн плана чәкирәм.

Вәтәнпәрвәрлик мотивләри илә зәнкин олан Орхон-Јенисеј ады илә танынан Көјтүрк китабәләри шакирдләрин мә'нәви тәрбијәсиндә әһәмијјәтли рол ојнајыр. Чүнки ондакы «Еј түрк милләти! Пешман ол вә өзүнә гајыт! Сән өзүнә гајыданда даһа бөјүк олурсан» сөзләри бу күн үчүн дә сәчијјәвидир. Бу сөзләрлә санки улу бабаларымыз үзләрини бизә тутуб мәнлијимизи, милли ләјагәтимизи горумаға, дүшмән тапдағына чеврилмиш торпагларымызы кери алмаға чағырырлар.

Вәтәнә мәһәббәт халгымызын тарихи мәдәнијјәт гајнагларындан бири олан, 1300 иллијини гејд етдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанларында да мүһүм јер тутур. Оғуз гәбиләләринин јаделли ишғалчылара гаршы апардығы биркә мүбаризәдән бәһс едән дастан вәтәндаш сәдагәтинин ән јүксәк нүмунәсидир. Бојлардакы гәһрәманлыг, елин, обанын үмуми ишинә сәдагәт вәтәнә мәһәббәтдән доғур. Доғма јурду горумаг наминә һәр чүр фәдакарлыға һазыр олан оғуз икидләринә Дәдә Горгуд ад гојур. Шакирдләрә чатдырылыр ки, Дәдә Горгуд түрк милләтинин мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләринин тәмсилчисидир. Гопуз чалыб бој бојлајан, сој сојлајан Дәдә Горгуд һәм дә һәр чүр фәлакәтин гаршысыны алмаға чалышан ел ағсаггалыдыр. О, түрк халгларынын мүдриклик рәмзидир.

Шакирдләрин вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә тарихи гәһрәманлыг дастанларындан бири олан «Короғлу» епосу да хүсуси әһәмијјәт кәсб едир. Чәнлибел торпағына, Гошабулаг сујуна тапынан Короғлунун икидлији халгына, торпағына бағлылығындан ирәли кәлир. Көч едән дурналардан «Бизим елләр јериндәми?» — соран Короғлуну јетишдирән елдир. Әтрафына топладығы икидләр дә халгынын сај-сечмә оғул вә гызларыдыр. Бу икидләр Короғлунун:

Һојду, дәлиләрим, һојду,
Атылын дүшмән үстүнә!

— нә'рәсинә чанла-башла һај верир, дүшмән үстүнә биркә кедирләр. Короғлу дәлиләринин белә бирлији вәтәндаш бирлији нүмунәсидир.

Әдәбијјатымызын бир мө'чүзә дүнјасы да вар: Низами Кәнчәви... Низаминин һикмәт хәзинәси шакирдләрин һәртәрәфли инкишафы үчүн мүһүм әһәмијјәтә маликдир. Онун әсәрләрини тәдрис едәркән вәтәнпәрвәрлик мотивләри үзәриндә хүсуси иш апарырам. Вәтәнпәрвәр шаирин «Искәндәрнамә» поемасында јаратдығы Бәрдә һөкмдары, ағыллы, намуслу, товуз кими көзәл, аһу кими чевик, әфсанәви азәрбајчанлы гызы Нүшабә һаггында әтрафлы сөһбәт ачырам. Нүшабә ағыллы тәдбирләри илә дүнјаны фәтһ едән Искәндәри белә һејрәтә кәтирир. Бу чәсур гадын јери кәләндә бөјүк фатеһә мејдан охујур:

Еркәк тинәтлијәм, олсам да гадын,
Һәр иши бәллидир мәнә дүнјанын.
Мән дә бир асланам, дүшүнсән бир аз,
Асланын еркәји, дишиси олмаз.

Поемада вахтилә гадынларын идарә етдији һәрум адланан көзәл Бәрдә шәһәри Низаминин гәләмилә елә бил дил ачыб данышыр:

Бәрдә нә көзәлдир, нечә гәшәнкдир,
Јазы да, гышы да күлдүр, чичәкдир.

— дејән шаири Бәрдәнин һазыркы ачыначаглы вәзијјәти дүшүндүрүр, вәтәнин позулмуш чәлалынын гајтарылмасыны арзулајыр. Шакирдләрә чатдырырам ки, көзәл, күллү-чичәкли, индисә јетим Гарабағымызын позулмуш чаһ-чәлалынын өзүнә гајтарылачағы күнү көрмәк бизим бу күн ән бөјүк арзумуздур.

Тәдрис просесиндә вәтәнә мәһәббәт ашылајан ајры-ајры мисраларын үзәриндә дә иш апармағы унутмурам. Бу бахымдан А. Сәһһәтин «Вәтән» ше'ринин үзәриндә хүсуси дајанырам:

Өләрәм, әлдән әкәр кетсә вәтән;
Вәтәним верди мәнә нану нәмәк,
Вәтәни, мәнчә, унутмаг нә демәк!
Вәтәни севмәјән инсан олмаз,
Олса, ол шәхсдә вичдан олмаз.

— мисраларындакы дәрин мә'наны шәрһ етмәклә вәтәнин мүгәддәслијини бир даһа шакирдләрин нәзәринә чатдырырам.

Јухары синифләрдә өјрәдилән М. Ф. Ахундзадәнин, С. Ә. Ширванинин, М. Ә. Сабирин, Ч. Мәммәдгулузадәнин, Алмаз Илдырымын, Ә. Чавадын, Р. Рзанын, С. Рүстәмин, С. Вурғунун, М. Аразын вә дикәр сәнәткарларын әсәрләринин тәдриси вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси үчүн кениш имканлар ачыр. Бу сәнәт корифејләринин һәр биринин вәтәнпәрвәрликдән сөз ачан әсәрләри барәдә данышаркән мүәллифләрин вә онларын јаратдыглары образларын вәтәндашлыг гејрәтини бу күнүмүзлә әлагәләндирир, «Вәтән» дејәрәк өзләрини танкын алтына атан, бош әллә күллә габағына кедән, ана торпағы өз ганлары илә суваран мә'зунларымыз—Мүбаризи, Мүнасиби, Азады, Ханлары вә дикәр шәһидләримизи, Милли Гәһрәманларымызы хатырладырам.

Тәчрүбәмдән белә бир нәтичәјә кәлмишәм ки, тә'лим материалы илә һәјат һадисәләри арасындакы сәләшмәләрин ачыгланмасы бу истигамәтдә апарылан ишин сәмәрәлилијинә әһәмијјәтли тә'сир көстәрир.

ДӘРСЛӘРДӘ ТӘ'ЛИМИН ТЕХНИКИ ВАСИТӘЛӘРИНДӘН ИСТИФАДӘ

Саһиб ГОҸАЈЕВ,

педагожи елмләр намизәди.

Тәһсилин мәзмунунун јениләшдирилдији индики вахтда тә'лимин техники васитәләриндән ҝениш истифадә олунмасынын мүстәсна әһәмијјәти вардыр. Сөз јох ки, кечмишдә мөвҹуд олан техники тә'лим васитәләри көһнәлиб сырадан чыхмыш, јениләри исә алынмамышдыр. Ишә мәс'улијјәтлә јанашан мүәллимләр бу васитәләри өз гүввәләри илә тә'мир едир, онлары јарарлы һала салырлар. Беләликлә, сәс, екран вә програмлашдырылмыш тә'лим васитәләриндән истифадә етмәк јолу илә дил вә әдәби материалларын мәнимсәнилмәси просеси хејли тәкмилләшдирилир.

Тәҹрүбә ҝөстәрир ки, тә'лим просесиндә техники васитәләрин тәтбигинин психоложи вә педагожи принсипләринин нәзәрә алынмасы чох мүһүм тәләб кими өн планда дурмалыдыр. Бунсуз тә'лимин техники васитәләринин һәгиги ролуну там һәҹмдә реаллашдырмаг, онун сәмәрәлилијиндән сөһбәт ачмаг гејри-мүмкүндүр.

Тәһлил ҝөстәрир ки, тә'лим-тәрбијә просесиндә техники васитәләрдән истифадә едилмәси ашағыдакы уғурлара сәбәб олур:

— тә'лимин әјанилији јүксәлир;

— чәтин мәнимсәнилән материал техники васитәләрин тәтбиги шәраитиндә даһа јахшы гавранылыр вә баша дүшүлүр;

— тә'лим просесиндә шаҝирдләрә там вә дәгиг мә'луматлары чатдырмаг үчүн әлверишли шәраит јараныр;

— мәнимсәмәнин вә өјрәтмәнин сүр'әтини (темпини) артырыр;

— техники васитәләрин дүшүнүлмүш вә ардыҹыл тәтбиги шәраитиндә тәдрисин јарадыҹы методларынын тәтбиги имканларыны ҝенишләндирир.

Тә'лимин техники васитәләринин систематик тәтбиги тә'лим материалларынын шаҝирдләрә изаһ едилмәси методикасында мүәјјән дәјишикликләрин едилмәсинә шәраит јарадыр.

Тә'лимин техники васитәләринин тәтбигинин бир педагожи аспекти дә диггәти ҹәлб едир. Шаҝирд техники васитәләрдән истифадәјә алышдыгҹа мүәллимин билаваситә рәһбәрлији олмадан мүстәгил билик вә вәрдишләрә јијәләнир. Евә верилән тапшырыглары јеринә јетирән шаҝирд телевизија тамашаларына, радио верилишләринә вә диҝәр сәс-екран васитәләринә истинад етмәклә мүвафиг мәзмунлу материаллары мүвәффәгијјәтлә вә мүстәгил сурәтдә мәнимсәјә, әсәрин бәдии бојаларына, гәһрәманларын һәјатына, шәрлә-хејирин мүбаризәсинә гијмәт верә билир.

Тә'лимин техники васитәләринин шаҝирдин тә'лим фәалијјәтинин ҝедишинә дахил едилмәси зәмининдә синиф-дәрс системи тә'лим ишинин тәшкилинин јеканә вә әвәзолунмаз формасы олараг галмыр. Телевизија тәдрис верилишләри, кинофилмләр, сәс јазылмыш ҹиһазлар — бүтүн бунлар шаҝирд аудиторијасынын сај тәркибини ҝенишләндирмәјә вә лазым ҝәлдикдә бир нечә паралел синифләри бирләшдирмәјә шәраит јарадыр. Техники васитәләрин тәтбиги зәмининдә тә'лим материалларынын һәҹминдә мүәјјән дәјишикликләр вә ихтисарлар апармаг олар. Тә'лим материалларында тәсвири вә мә'лумат характерли информасијаларын ихтисары тәдрис телевизија верилишләриндән вә кинофилмләрдән алынан образлы биликләрлә әвәз едилә биләр. Ајдын мәсәләдир ки, бу заман дәрсликләрдә верилән материалларла мүхтәлиф техники вә диҝәр характерли васитәләр топлусунда верилмәси нәзәрдә тутулан тә'лим материаллары мүгајисә едиләрәк гаршылашдырылмалы вә бу зәминдә тәдрис програмларынын тәләб-

ләри нәзәрә алынмалыдыр. Әдәбијјат вә дил дәрсликләринин ән ваҹиб вә ајрылмаз һиссәсини валларда (пластинкаларда) олан фоно-јазылар вә магнитафон лентинә јазылмыш мә'луматлар тәшкил едир. Тәҹрүбә ҝөстәрир ки, техники васитәләрин көмәји илә әдәби материалларын мәнимсәнилмәси просесини дәринләшдирмәк вә бу әсасда фикирлә образы бирләшдирмәк олар. Лингафон кабинетләри ана дилинин, о ҹүмләдән хариҹи дилләрин мәнимсәнилмәси просесинин интенсивләшдирилмәси вә бу просесин оптималлашдырылмасы үчүн сон дәрәҹә әлверишли зәмин јарадыр.

Мүасир үмумтәһсил системиндә техники васитәләр мәктәбдә апарылан тә'лим просесинин үзви компонентинә чеврилмишдир. Бу исә педагоҝика елминин гаршысында ашағыдакы проблемләри гојур:

1) Јени техники васитәләрин јарадылмасы принсипләри мүәјјәнләшдирилмәлидир;

2) Техники васитәләрин һансы саһәләр (фәнләр) үчүн нәзәрдә тутулдуғу әввәлҹәдән ајдын олмалыдыр.

3) Мәшғәләләрин мүхтәлиф формаларында тә'лимин техники васитәләриндән истифадә олунмасынын методикалары ишләниб һазырланмалыдыр;

4) Мәктәбин конкрет шәраитинә вә имканларына мүвафиг олараг техники васитәләрин тәдрис просесинә дахил едилмәсинин тәшкили формалары ишләниб һазырланмалыдыр.

Тә'лимин техники васитәләринин тәтбигинин педагожи аспектләри ичәрисиндә мүәллимин ролунун дәјишилмәсинин јенидән мә'наландырылмасы бөјүк мараг доғурур. Үмуми педагожи мөвге беләдир ки, техники васитәләрин тәтбиги мүәллимин тәдрисдә ролуну азалтмыр, әксинә, онун имканларынын даһа јарадыҹы вә мәһсулдар истигамәтдә реаллашдырылмасы үчүн әлверишли зәмин јарадыр. Техники васитәләр мүәллими бир чох хырда, икинҹи дәрәҹәли ишләри јеринә јетирмәкдән азад едир вә мүәллим әсас вәзифәсини — шаҝирдләрә дәрин билик, баҹарыг вә вәрдишләр ашыламаг вәзифәсини мүвәффәгијјәтлә һәјата кечирмәк имканы газаныр.

Беләликлә, програм материалларынын шаҝирдләрә ашыланмасында өнәмли әһәмијјәтә малик олан тә'лимин техники васитәләринин тәтбигинин психоложи, педагожи вә методики проблемләринин өјрәнилмәси вәзифәси тәһсил ислаһатыны һәјата кечирдијимиз мүасир дөврдә дә өз актуаллығыны сахламагдадыр. Ајры-ајры фәнләр, о ҹүмләдән әдәбијјат вә дил фәнләри үзрә тә'лимин техники васитәләринин биткин елми-методики системинин ишләниб һазырланмасы бөјүмәкдә олан ҝәнҹ нәслин һәртәрәфли инкишафына мүсбәт шәраит јарадыр.

ОХУҸУЛАРЫН НӘЗӘРИНӘ!

«Азәрбајҹан дили вә әдәбијјаты тәдриси» журналынын 1999-ҹу ил 4-ҹү сајында ҝедән «Нитг мәдәнијјәти» бөлмәсинин тәдрисиндә бә'зи анлајышларын мәнимсәнилмәси» вә «Дәрсликләрә мүнасибәтим» адлы мәгаләләрдә IX синифләр үчүн «Түрк дили» дәрслијинин 1994-ҹү илдәки чапына аид бир сыра тәнгиди гејдләр ирәли сүрүлмүшдүр. Дәрслијин 1999-ҹу ил чапында бу ирад вә тәклифләрин бә'зиләри нәзәрә алынмышдыр.

44-ҹү сәһифәдә, 7-ҹи абзасда X—XI синифләр үчүн дәрслијин мүәллифләри Т. Һаҹыјев вә Н. Ҹәфәров... (јазыда сәһвән Н. Нәҹәфов ҝетмишдир) охунмалыдыр.

ЗӘРФ, ЗӘРФЛИК ВӘ ЗӘРФЛИК БУДАГ ЧҮМЛӘСИ

Фирәнкиз БАҒЫРОВА,

Јасамал рајонундакы 20 сајлы литсеј-мәктәбин мүәллими.

Дәрслик мүәллимин дә, шакирдин дә әсас истинад нөгтәсидир. Чәтинлијә дүшәндә, фикримизи әсасландырмаг истәјәндә дәрслијә мүрачиәт едирик. Лакин дәрсликләрдәки бә'зи зиддијјәтли фикирләр чох вахт бизи чыхылмаз вәзијјәтдә гојур.

Мә'лумдур ки, морфоложи тәһлил нитг һиссәләринә көрә апарылыр. Морфоложи суал да нитг һиссәләринә ајрылыгда верилән суалдыр. Јери кәлмишкән, бу мүһүм мәсәлә көһнә VI—VII синиф «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә чох ајдын шәрһ олундуғу һалда, јени дәрслијә салынмајыб (?). Јә'ни, «даш бина, дәмир гапы, тахта гашыг» бирләшмәләриндә «даш», «дәмир», «тахта» сөзләри нечә? суалына чаваб версә дә, јенә дә исимдир. Морфоложи тәһлил заманы биз ону сифәтләшмиш (атрибутивләшмиш) исим адландырырыг. Нечә? суалы исә һәмин сөзләрә бирләшмә дахилиндә верилән синтактик суалдыр. Јә'ни исмин синтактик вәзифәсиндән ирәли кәлән суалдыр.

V синиф үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијинин «Сифәт» бөлмәсиндә (§ 65) сифәтин исим кими ишләнә билмәсиндән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, «көрпә, тох, ач, икид, гоча, кәнч» типли сөзләр үмуми грамматик мә'насына көрә сифәт олсалар да, исимсиз ишләндикдә исимләшир (субстантивләшир), нә? суалына чаваб верир. «Тохун ачдан хәбәри олмаз» морфоложи тәһлил заманы һәмин сөзләри исим јох, исимләшмиш сифәт адландырырыг.

«Сај» бөлмәсиндә (§ 73) јенә дә сајын исим кими ишләнә билмәсиндән сөһбәт ачылыр. Мә'лум олур ки, сајлар да исимсиз, исмин јериндә ишләндикдә һалланыр, мәнсубијјәт шәкилчиси гәбул едир, мүбтәда, тамамлыг олур. Мәс.: 1. Беш (нә?) үчдән (нәдән?) чохдур. 2. Једдинчиләр (ким?) јарышда галиб кәлдиләр.

Морфоложи тәһлил заманы «беш, үчдән, једдинчиләр» сөзләрини исим јох, исимләшмиш сај адландырырыг. Лакин VI синиф «Азәрбајчан дили» дәрслијиндә бу ән'әнә бирдән-бирә позулур. (§ 39). Зәрфин дикәр нитг һиссәләриндән фәргләндирилмәси бөлмәсиндә гејд олунур ки, «бә'зи сөзләр, чүмләдәки јериндән асылы олараг, һәм исим, һәм зәрф; һәм сифәт, һәм зәрф; һәм сај, һәм зәрф ола биләр». Суал мејдана чыхыр. Мәкәр биз нитг һиссәләрини сөзләрин чүмләдә ишләнмә јеринә — синтактик вәзифәсинә көрәми мүәјјән етмишдик?

Даһа сонра гејд олунур ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам, јаз, јај» типли заман билдирән исимләр нә? суалына чаваб вердикдә исим, нә вахт? суалына чаваб вердикдә зәрф олур. Јенә дә суал мејдана чыхыр: Бир һалда ки, исим әшјанын адыны билдирир, бир һалда ки, «кечә, күндүз, сәһәр, ахшам» сөзләринин мә'насында әшјалыг анлајышы дејил, заман анлајышы үстүндүр, нә үчүн онлары бирдәфәлик зәрф адландырмајаг? Нә үчүн «даш, дәмир, тахта» сөзләри, ишләнмә мәгамындан асылы олмајараг, һәмишә исим, «гоча, тох, ач» кими сөзләри һәмишә сифәт, «беш, үч, једдинчиләр» сөзләрини һәмишә сај адландыра биләрик, лакин «кечә, күндүз, јаз, јај» типли сөзләри каһ зәрф, каһ исим адландырмалыјыг?

Ејни илә «јахшы, көзәл, ити» сөзләрини каһ сифәт, каһ зәрф кими; аз, чох, хејли сөзләрини каһ сај, каһ зәрф кими тәгдим етмәк, онларын синтактик вәзифәсини нәзәрә алмаг

морфоложи тәһлил гајдасына ујғун кәлмир. «Јахшы, көзәл, ити» сөзләриндә һәрәкәтин ичрасыны изаһ етмәк анламы јохдур. Һәмин сөзләрдә әламәт, хүсусијјәт анламы күчлүдүр ки, бу да сифәтә хас хүсусијјәтдир. Әкәр ишләнмә мәгамынын — синтактик вәзифәсини нәзәрә алсаг (Көзәл гыз көзәл охујурду), һәмин сөзләрин һәм тә'јин, һәм зәрфлик олмасындан сөһбәт кедә биләр. Лакин һәр ики һалда бу сөзләр нитг һиссәси кими сифәтдир.

«Аз, чох, хејли» сөзләрини дә ишләнмә мәгамына көрә зәрфлик адландыра биләрик. Лакин нитг һиссәси кими онлары сај, јахуд мүвәггәти зәрфләшән сај адландырылмасы даһа мүнасиб олар.

Н. Туси адына Азәрбајчан Дөвләт Педагожи Университети тәрәфиндән чап олунан «Суаллар вә чаваблар» китабында професор Ә. Әфәндизадә «О һәјәчанлы көрүнүрдү» чүмләсинин тәһлилинә белә шәрһ верир (сәһ. 73); «һәјәчанлы, әслиндә сифәтдир, чүнки -лы[4] дүзәлтмә сифәтин формал әламәтидир. Лакин јухарыдакы чүмләдә һәмин сөз зәрфин јериндә ишләниб, мүвәггәти зәрфләшән сөздүр. Чүмлә үзвүнә көрә о, тәрзи-һәрәкәт зәрфлијидир».

Беләликлә, исимләр сифәтләшдији, сифәт вә сајлар исимләшдији кими, ејни илә, зәрфләр дә исимләшә, һәмчинин сифәт вә сајлар мүвәггәти зәрфләшә биләр. Лакин ишләнмә мәгамына — синтактик вәзифәсинә көрә бир сөзүн каһ исим, каһ зәрф; каһ сифәт, каһ зәрф; каһ сај, каһ зәрф адландырылмасы ејни бир адамын евдә, ишдә, гонаглыгда мүхтәлиф адла чағырылмасына бәнзәјир вә тәдрисдә долашыглыг јарадыр.

Әкәр диггәтлә јанашсаг, һәмин долашыглығын әсасынын елә нитг һиссәләринин тәснифиндә гојулдуғуна да әмин ола биләрик. Узун иллләрдир ки, дәрсликләрдә нитг һиссәләринин тәснифатында, ајры-ајры нитг һиссәләринә аид верилмиш гајдаларда «үмуми грамматик мә'на» әсас көтүрүлүр. Ајдындыр ки, грамматик мә'на сөзүн һәм морфоложи, һәм дә синтактик хүсусијјәтләрини әһатә едир. Елә орадача сөзләрин әшја, әламәт, сај, һәрәкәт билдирмәсинә көрә групплара ајрылдығы көстәрилир. Јенә дә суал мејдана чыхыр: Мәкәр сөзүн әшја, әламәт, һәрәкәт билдирмәси онун морфоложи, јахуд синтактик хүсусијјәтләринә аид едилә биләрми? Бу ки халис лексик-семантик хүсусијјәтдир. Беләликлә, изаһат, мүһакимә өзү бизә дүз оланы нишан верир. Јә'ни, сөзләр грамматик мә'насына көрә дејил, һәр шејдән әввәл, лексик-семантик мә'насына вә морфоложи хүсусијјәтләринә көрә нитг һиссәләринә бөлүнүр. Синтактик хүсусијјәт исә бурада әсас рол ојнамыр.

Ону да әлавә едим ки, мәрһум мүәллимим професор Ф. Зејналов «Түрк дилләринин мүгајисәли грамматикасы» (1-чи чилд) дәрслијиндә бу барәдә кениш шәрһ вермишдир. Мән фикирләрими онун гәнаәти илә тамамламаг истәрдим. «Илтисаги дилләрдә нитг һиссәләринин кениш тә'сир даирәсинә малик олмасы, һәр бир нитг һиссәсинин истәнилән чүмлә үзвү функсијасында чыхыш едә билмә габилијјәти онларын чүмләдәки функсијасына көрә тәсниф олунмасы имканыны мәһдудлашдырыр. Нитг һиссәләрини лексик-семантик вә морфоложи әламәтләр зәмининдә тәсниф етмәк вә онларын әламәтләрини көстәрмәк мәгсәдә даһа чох ујғундур» (сәһ. 11—12).

Зәрфлик мәсәләси илә бағлы даһа бир-ики мәтләбә тохунмаг истәрдим. VII—VIII синиф «Азәрбајчан дили» дәрсликләринин «Зәрфлик» бөлмәсиндә гејд олунур ки, зәрфлик фе'ли хәбәрә аид олдугда ишин, исми хәбәрә аид олдугда исә әламәтин мејдана чыхмасынын тәрзини, мигдарыны, заманыны, јерини билдирир. Лакин исми хәбәрә аид олан зәрфлијә аид нүмунәләр јох сәвијјәсиндәдир. Шакирдләр исә исми хәбәрә аид олан чүмлә үзвүнүн тә'јин, јохса зәрфлик олдуғуну ајырд етмәкдә чәтинлик чәкирләр. Гејд олунмалыдыр ки, әкәр исми хәбәр әшјалыг анлајышына маликдирсә, ону изаһ едән чүмлә үзвү тә'јиндир.

Мәс.: Ариф јахшы оғландыр. Бу исти судур.

Әкәр исми хәбәр, һал вәзијјәт,

просес анлајышына маликдирсә, ону изаһ едән чүмлә үзвү зәрфликдир. Мәс.: Торпаг од кими (нечә?) исти иди. Ағачын учу бычаг кими (нечә?) ити иди. Бу мәсәләнин «Зәрфлик» бәһсиндә ајдынлашдырылмасы бир гәдәр сонра нә дәрәчәдә? суалына чаваб верән зәрфлик будаг чүмләләринин дә изаһы вә асан мәнимсәнилмәсиндә мүһүм әһәмијјәт кәсб едир.

Үмумијјәтлә, нә дәрәчәдә? суалына чаваб верән зәрфлик вә зәрфлик будаг чүмләләри али мәктәб дәрсликләриндә ајрыча олараг «Дәрәчә зәрфлији» вә «Дәрәчә зәрфлик будаг чүмләси» кими тәгдим олунур. Орта мәктәб дәрслијиндә исә, һеч шүбһәсиз ки, бөлкүнү јығчамлашдырмаг мәгсәди илә һәмин мә'на нөвү ихтисар олунуб. Орта мәктәб дәрсликләриндә нә дәрәчәдә? суалына чаваб верән зәрфликләр мәнтиги олараг «Кәмијјәт зәрфлији»нин ичәрисиндә верилир. Мәс.: Сәнубәр сон дәрәчәдә гәмкин иди.

Лакин нәдәнсә табели мүрәккәб чүмләләрдә нә дәрәчәдә? суалына чаваб верән будаг чүмлә кәмијјәт дејил, тәрзи-һәрәкәт будаг чүмләсинин тәркибинә дахил едилиб. Әкәр нәзәрә алсаг ки, будаг чүмләнин нөвү баш чүмләдә һансы чүмлә үзвүнү әвәз, јахуд изаһ етмәсиндән асылы олараг мүәјјән едилир, о заман бөлкүнүн бу чүр апарылмасы да тәәччүб вә суал доғурур. «Һава елә исти иди ки, (нә дәрәчәдә?) нәфәс алмаг олмурду. Елә бачарыгсызсан ки, (нә дәрәчәдә?) он саата бир иш көрә билмирсән».

Зәннимчә, бу типли чүмләләрин дә елә кәмијјәт будаг чүмләләриндә верилмәси даһа мүнасибдир.

ЈЕНИ ПЕДАГОЖИ ТӘФӘККҮРҮН ИНКИШАФЫНА ДАИР МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Рә'на ХӘЛИЛОВА,

Јасамал рајонундакы 286 сајлы мәктәбин мүәллими.

Тәһсил мүәјјән заман вә мәкан миғјасында инсанын иштиракы илә баш верән проседир. Бу просес һәр һансы сосиал шәраит вә сосиал мүһитлә баш верир. Инсанын тәһсилләнмәси үчүн мүһити елә инсан өзү, даһа дәгиг дејилсә, тәһсилләндирмә илә мәшғул оланлар јарадырлар.

Тәһсилин һуманистләшдирилмәси тәһсил саһәсиндә дөвләт сијасәтинин ән вачиб принсипи кими гејд олунмушдур. Һуманистләшдирмә дедикдә шакирдин ләјагәти, онун бәрабәрһүгуглу субјект олмасы, шәхсијјәт кими јетишмәсинин башлыча амилә чеврилмәси, педагожи коллективин шакирдин мәнафеји әтрафында бирләшмәси вә с. мәсәләләр, һәм дә онларын һәлли јоллары нәзәрдә тутулур. Бу проблемләр јени педагожи тәфәккүрүн формалашмасы вә тәтбиги илә јеринә јетирилә биләр.

Ушагларда илкин јашларында торпаға, вәтәнә, ана дилинә мәһәббәт, адәт-ән'әнәләрә сәдагәт, һәр чүр тәчавүзә, әдаләтсизлијә гаршы барышмазлыг, мәрдлик, доғручулуг кими мә'нәви кејфијјәтләрин ашыланмасы јени педагожи тәфәккүрүн инкишафынын әсас шәрти олмалыдыр. Бунунла јанашы, шакирдләрдә мүстәгиллик, принсипиаллыг, гәтијјәтлилик кејфијјәтләри формалашдырылмалыдыр. Јени заманда тә'лим-тәрбијә просеси ушағын мејл вә марағына, потенсиал имканларына көрә гурулмалыдыр.

Дәрс мүәллим тәфәккүрүнүн мәһсулудур. 45 дәгигә мүддәтиндә мүәллим өзүнүн һәм вәзифә, һәм дә мә'нәви борчуну јеринә јетирир. Бунлардан биринчиси тәһсилләндирмә, тәрбијәләндирмә, инкишаф етдирмәдән ибарәтдирсә, икинчиси шакирдин гәлбинә јол тапмаг, онун кизли мәгамларыны кәшф етмәк, мә'нәви аләминдә сәлигә-саһман јаратмагдыр. Одур ки, шакирдләрини јалныз нәзәријјә илә јүкләмәк истәмәјән мүәллим һәм 1-чи, һәм дә 2-чи вәзифәсини јеринә јетирмәк үчүн өз методики тәфәккүрүнә фантазија гатмалы, оптимал һәссаслыг нүмајиши етдирмәлидир.

Азәрбајчан дили вә әдәбијјат фәнләринин тәдрисиндә әсас шәрт шакирдләрдә мәнтиги тәфәккүрүн, естетик зөвгүн, милли әхлагын вә кениш дүнјакөрүшүнүн формалашдырылмасыдыр. Буна көрә дә һәмин дәрсләрә мүнасибәт даһа јарадычы олмалы, мүкәммәл формада һәјата кечирилмәлидир.

Әдәбијјат дәрсләриндә мән јени гәбул едилмиш синфин билик сәвијјәси илә таныш олмаг үчүн 1—2 дәрсдән сонра орта сәвијјәли үмуми јохлама кечирирәм. Тәдрис олунмуш материал әсасында тест вә ја сорғу карточкалары пајламагла ичраја мүәјјән вахт ајырырам: Нүмунә:

Карточка 1.

1) Сәнәткар фәрдиләшмәјә нечә наил олур? Охудуғун әсәрләрдән фәрди хүсусијјәтләри илә сечилән сурәтләрә мисаллар сај. 2) Сәнәткар бәдии әсәрдә үмумиләшдирмәни нечә јарадыр? Охудуғун әсәрләрдән үмумиләшдирмәјә мисаллар сөјлә.

Тест.

1. Һансы образ XIX әсрдә хырда тичарәт адамларына мәхсус сифәтләрлә јанашы, һазырчаваблыг, ајыглыг, горхаглыг вә јаланчылыг кими кејфијјәтләрә маликдир?

1) Һејдәр бәј.
2. Сәфәр бәј.
3) Әскәр бәј.
4) Һачы Гара.
5) Кәрәмәли.

II. «Бу шәхс чох вахт ханын јанына кәлиб-кедәр вә һәр дәфә олмаз ки, ундан, әриштәдән, балдан, јағдан кәтирмәсин» ситаты һансы әсәрдәндир вә сәнәткар һансы әдәби пријомдан истифадә етмишдир?

1. Ә. Һагвердијевин «Бомба» һекајәси, фәрдиләшдирмә.
2. М. Ф. Ахундовун «Һачы Гара» комедијасы, фәрдиләшдирмә.
3. Ч. Мәммәдгулузадәнин «Почт гутусу» һекајәси, үмумиләшдирмә.

Чавабларын тәһвил верилмә мүддәтинә әсасән өзлүјүмдә синфи груплара бөлүрәм. Нөвбәти дәрсләрдә сорғу һәр групун билији сәвијјәсиндә гурулур. Амма бу о демәк дејил ки, шакирдләрә һәмишәлик «зәиф», «орта», «ә'ла» мөһүрү вурулур. Әлбәттә, чалышырам ки, ә'лачыларымызын сәвијјәси енмәсин, «зәиф»ләр вә «орта»лар исә инкишафда олсунлар. Ашағы синифләрдә белә груплара «тумурчуг», «гөнчә», «чичәк» адлары вермәклә шакирдләрдә јахшылар сырасына чыхмаға һәвәс јарадырам.

II груплашдырмада шакирдин һәр һансы бир мөвзуну гаврамасындан асылы олараг тапшырығы һансы сәвијјәдә јеринә јетирмәсиндән фәрди хүсусијјәтләр ортаја чыхыр. Һәр бир шакирдин зеһнинин итилији, мәс'улијјәти, диггәти вә чевиклији кими хүсусијјәтләр диггәти чәлб едир. Бу чәһәтләрин арашдырылмасы тәдрис просесиндә зәифләрин орталара, орталарын ә'лалара чатмаг јолларыны тапмаға имкан верир. Мәсәлән, шакирд тәләскәнликдән сәһв едирсә, ја ләнк олдуғу үчүн чавабы кеч тәһвил верирсә, габилијјәт вә савады олдуғу һалда, мәс'улијјәтсизлик көстәриб мүхтәлиф бәһанәләрлә тәнбәллик едирсә, белә шакирдләрә дәрс просесиндәки фәалијјәтинә көрә дејил, фәрди јанашма үсулу илә гијмәт вермәк лазымдыр. Ләнк шакирдә тапшырығы бир гәдәр әввәл вермәклә, тәләсәнләрә тапшырығы мүәјјән бир вахт әрзиндә (мәсәлән, 3 дәгигә) јеринә јетирмәји тапшырмагла, мәс'улијјәтсиз вә тәнбәл шакирдләрә нәзарәти күчләндирмәклә јанашмаг јахшы нәтичәләр верир. Анчаг буну елә етмәк лазымдыр ки, ушаглар онларын сечилдијини һисс етмәсинләр. Әслиндә, белә груплашдырма бүтүн синифлә ишләмәјә, бош дајанманын гаршысыны алмаға да көмәк едир. Ләнкләрин ишлә-

дији мүддәтдә тәләскәнләри јохламаг, онларын тапшырыг иҹрасы заманында мәс'улијјәтсиз вә тәнбәлләрә нәзарәт етмәк дәрс вахтындан сәмәрәли истифадә етмәјә имкан верир.

Шакирдләрин мәһсулдар әмәјинин тә'мин олунмасында шаблончулуға вә пәракәндәлијә јол вермәк олмаз. Онлара шүурлу сурәтдә буну ашыламаға чалышырам ки, бу ҝүн өјрәндији мүтләг һачанса она лазым олаҹаг (шәхси һәјатында, иҹтимаи фәалијјәтиндә, тәрбијә просесиндә).

Дил вә әдәбијјат фәнләри елә фәнләрдир ки, онлары јалныз дәрсликдән өјрәнмәк олмаз. Әдәбијјат һәјаты образлы диллә ифадә едән сөз сәнәтидир. Дил иҹтимаи һадисә олуб јалныз ҹәмијјәтдә мөвҹуддур. Буну нәзәрә алараг шакирд тәфәккүрүнүн фәал ишләмәсинә диггәт верирәм. Белә мәгамларда шакирдләрин мејл, мараг вә исте'дады ортаја чыхыр. Мәсәлән, драматик вә јә фаҹиәви сонлугла битән әсәрин финалыны истәдији кими јаратмаг тапшырығы вериләндә шакирдләрин әксәријјәти һуманизм, инсанпәрвәрлик нүмајиш етдирирләр. Нүмунә үчүн, VI синифдә тәдрис олунан «Гараҹа гыз» һекајәсинин сонуну 28 шакирддән 23-ү белә битирир: «Пәриҹаһан ханым гызыны өлүмдән хилас етмиш Тутуну севмәјә башлады. Ону да охумаг үчүн гызы илә пансионата ҝөндәрди».

Јахуд, рәсм чәкмәјә мејли олан ушаглар охудуғу әсәрлә бағлы тәәссүратларыны чәкдикләри шәкилләрлә ифадә едирләр. Бә'зи шакирдләр исә ше'р јазмаға мејл едирләр.

Дил вә әдәбијјат дәрсләриндә јазы ишләри заманы да шүурлулуг вә фәаллыг өзүнү ҝөстәрир. Буну әлдә етмәк үчүн әввәлҹәдән ашағыдакы шәртләри гојурам:

1) нәзәријјә дәрсләриндә өјрәдилән материалларын мәзмун вә маһијјәти там анлашылмалыдыр.

2) мәнимсәнилмиш нәзәри биликләр практики олараг тәтбиг едилмәлидир.

3) мөвзуларын ишләнилмәси заманы шәхси фикир вә рә'ј ифадә едилмәлидир.

4) мөвзуда мараглы мотивләр арашдырылмалыдыр.

Материалларын тәдрисиндә мөвзунун шүурлу мәнимсәнилмәси әсас шәртдир. Буну мүхтәлиф үсулларла һәјата кечирмәк олар. Мән бә'зән шифаһи, бә'зән лөвһәдә, бә'зән тест, карточка, бә'зән аудиокассетлә шакирдлә мөвзу арасында дәркетмә мүнасибәти јарадырам. Мәсәлән, аудио-тест васитәсилә VI синифдә тәдрис олунан фе'ли сифәтләрлә сифәтләрин мүгајисәси вә фәргләндирилмәси шакирдләрдә дәркетмәнин әлдә олундуғуну сүбут едир.

Тест тапшырығы дикторун ифасында тәгдим едилир.

I. Ашағыдакы ҹүмләләрин һансында сифәт, һансында фе'ли сифәт ишләндијини мүәјјәнләшдирин.

1. Јарпаглајан ағаҹлар јол боју бизи мүшајиәт едирди.

2. Јашыл јарпаглар ағаҹларын будагларыны ҝөрүнмәз етмишди.

II. Ашағыдакы ҹүмләдә әламәт билдирән сөзләри инкарда ишләтмәјә чалышын.

Ағ өнлүк кејинмиш гызлар һөрмәтли гонаглар үчүн ачылан стола ҝүллүг едирдиләр.

Нә үчүн бә'зи сөзләрин инкарда ишләнә билмәдијини изаһ един.

(Шакирдләр аудиотестлә ишләдикләри мүддәтдә фәрди тапшырыглары јохламаға вахт газанмаг олар.).

Үсуллары сечәркән шакирдләрин әгли вә физики имканларыны да нәзәрә алырам. Дәрс дедијим синифләрдә пәлтәк, дили гүсурлу ушаглар да вар. 45 дәгигәнин чох һиссәсини онлара сәрф етмәмәк үчүн белә шакирдләрлә сорғуну јазылы формада һәјата кечирирәм. Нитгин инкишафыны исә әлавә саатлара сахлајырам.

Һуманистләшдирилмә јалныз дәрсдә дејил, шакирдин асудә вахтынын тәшкилиндә вә синифдәнхариҹ, мәктәбдәнкәнар тәдбирләрдә дә һәјата кечирилмәлидир. Бу мәгсәдлә тез-тез ушаг һүгугларынын өјрәнилмәсини тә'мин етмәк үчүн диспут, анкет сорғусу кечирирәм.

ШИФАҺИ ХАЛГ ЈАРАДЫЧЫЛЫҒЫ НҮМУНӘЛӘРИ НИТГ ИНКИШАФЫНЫН ВАСИТӘСИ КИМИ

Елмира ИСМАЈЫЛОВА,

Нәриманов Рајон Тәһсил Шө'бәсинин али категоријалы методисти.

Инкаредилмәз һәгигәтдир ки, нитг тәфәккүрлә, онун фәалијјәти илә сых бағлыдыр вә о, тәфәккүр фәалијјәтинин нәтиҹәси олан фикрин мәзмунуну ифадә едир. Нитгин мәзмунуну исә истифадә олунан сөзләр тәшкил едир. Данышыг заманы сөздән мәгамына ҝөрә дүзҝүн, јерли-јериндә истифадә етмәк натиглик мәһарәтинин ваҹиб шәртидир. Бу мәһарәт исә әсасән мәктәбдә формалашдырылыр. Одур ки, һәр бир мүәллим шакирдләрин нитгинин инкишафына лазыми гајғы ҝөстәрмәли вә бу иши ардыҹыл давам етдирмәлидир.

Мә'лумдур ки, нитгә ҝөзәллик ҝәтирән ҹәһәтләрдән бири емосионаллығдыр, ифадәлиликдир. Нитгин ифадәлилијини шәртләндирән амилләри мүәллим диггәт мәркәзиндә сахламалы вә шакирдләри бу истигамәтдә ишләтмәлидир. Бунлар ашағыдакылардыр:

1) Сөзләрин сечилмәси.

2) Сөзләрин ҹүмләдә ифадәси нәзәрдә тутулан фикрин мәзмунуна ујғунлашдырылмасы.

3) Нитгин структуру, јә'ни сөзләрин сыраланмасы.

Бу ҹәһәтләрин һәр бири ашағы синифләрдән башлајараг шакирдләрлә ардыҹыл, мәгсәдјөнлү иш апармағы тәләб едир.

Нитгин емосионаллығы сөзүн кәсб етдији мә'на илә, ҹүмләдә онун сыраланмасы илә бағлыдыр. Бу да нитгә бәдии чалар, образлылыг ҝәтирән мәҹаз нөвләринә бәләд олмағы тәләб едир.

Шакирдләрин образлы нитгә јијәләнмәси үчүн мүмкүн олан бүтүн имканлардан истифадә етмәк лазымдыр. Белә имканлардан бири дә шифаһи халг јарадыҹылығы нүмунәләри үзәриндә ишдир. Шифаһи әдәбијјат халгын сөз хәзинәсидир, нитг инкишафына онун гүввәтли тә'сири инкаредилмәздир.

Мәктәбдә, әдәбијјатын тәдриси просесиндә шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк мәгсәдилә бу нүмунәләрдән истифадәнин фајдалылығыны мәктәб тәҹрүбәси сүбут едир.

Мәсәлән, Минҝәчевир шәһәри Меһди Һүсејнзадә адына 3 сајлы орта мәктәбин мүәллими Ајбәниз Мәммәдованын V д, VI д, дифференсиал синифләриндә апардығы иш тәҹрүбәси бу бахымдан олдугҹа мараглыдыр. (Мүәллиф узун илләр Минҝәчевир РТШ-дә ишләдијиндән нүмунәләр һәмин шәһәрин мәктәбләриндән ҝөтүрүлмүшдүр).

Русија телевизијасынын «ОРТ» каналында Москва Бејнәлхалг Әлагәләр Институтунун тәшәббүсү илә «Ағыллылар» адлы имтаһан-ојун кечирилир. Бурада мәгсәд ојунда иштирак едән шакирдләрин али мәктәбләрә гәбул олунмасы имканларыны мүәјјәнләшдирмәкдир. Бу верилишдә шакирдләрин бәдии нитг вә тәфәккүрүнүн инкишаф етдирилмәси мәгсәди илә мүхтәлиф метод вә васитәләрдән истифадә олундуғу үчүн, 3 сајлы мәктәбдә тәшкил едилмиш V д, VI д дифференсиал синифләрдә шакирдләрин синифдән-синфә кечирмә имтаһанлары бу имтаһан-ојунун ҝедиши вә формасы әсасында гурулмушду. Белә ки, кечән тәдрис илиндә А. Мәммәдованын шифаһи халг әдәбијјатынын нүмунәләри әсасында ики синифдә (V д, VI д) ејни вахтда тәшкил етдији ачыг нүмунәви дәрсләрдә шакирдләр јүксәк билик вә баҹарыг нүмајиш етдирмишләр. Експеримент кими декабрын сонунда I јарым илин нәтиҹәләринә ҝөрә шакирдләр зачот вермишләр. Нәтиҹә фәрәһли олмушдур, һамы «4» вә «5» гијмәт алмышдыр. II јарым илдә исә мәктәб педагожи шурасынын гәрары илә бу синифләрдә имтаһанлар «ОРТ» каналынын тәҹрүбәси әсасында — имтаһан-ојун гајдасы илә кечирилмишдир. Шакирдләрин јүксәк билик нү-

мајиш етдирмәләри сәбәбләриндән бири дә одур ки, мәктәбдә мараг курслары әксәр тә'лим-тәрбијә очаг-ларында олдуғу кими гәтијјән тә'минат характери дашымыр, V синифләрдә шакирдләрин истәр шифаһи, истәрсә дә јазылы нитги зәиф олдуғу үчүн мараг курсуна ајрылан саатлар бәдии гираәт үчүн нәзәрдә тутулур. Јухары синифләрдә исә мараг курсу үчүн нәзәрдә тутулмуш саат «Сәһнә мәдәнијјәтинә» верилир. Бурада артыг шакирдләрә интонасија, аваз, тон вә с. өјрәдилир.

Мүәллим шакирдә баша салмалыдыр ки, шифаһи халг әдәбијјаты нүмунәләри чилаланмыш, образлылашмыш нитг нүмунәсидир. Бу нүмунәләрдә мәчазилик үзвү шәкилдә бирләшир.

Јашыл тахт үстүндә отуруб Пәри,
Јагута, мәрчана, бәнзәр ләбләри.
Узагдан баханда үзүн кизләтмәз,
Әлини узатсан чахар хәнчәри.

Аһәнкдар ше'р шәклиндә јаранмыш бу тапмачанын чавабы гызыл күлдүр. Диггәт етдикдә, һәмин нүмунә үзәриндә душүндүкдә ајдын олур ки, тапмачанын мәзмунунда һәм фәаллыг-дәгиглик, һәм дә образлылыг вар: Јашыл тахт күл колудур, чанлы күлләр онун үстүндәдир, узагдан бахан онун көзәллијини көрүр, дујур, ондан зөвг алыр, хәнчәр исә онун тиканларыдыр, күлү дәрмәк истәјәнин әлинә батыр. Ајдын олур ки, халг бу нүмунәдә фикри ифадә етмәк үчүн образлылыгдан истифадә етмишдир.

Шакирдләрин нитгини инкишаф етдирмәк ишиндә һәмин нүмунәләрдән истифадә олдугча фајдалыдыр. Бу бахымдан Минкәчевир шәһәр И. Гајыбов адына 10 сајлы орта мәктәбин мүәллими Әфруз Һүсејнова, Ноел Аһәнкари адына 13 сајлы орта мәктәбин мүәллими Назәни Мәммәдова, Илгар Кишијев адына 17 сајлы орта мәктәбин мүәллими Мәләһәт Сәфәрованын, иш тәчрүбәләри диггәти чәкир. Онлар шакирдләрин јаш хүсусијјәтләрини, материалын характерини, онларын арасындакы әлагәни дәрс просесиндә диггәт мәркәзиндә сахлајырлар.

Мәктәб тәчрүбәси көстәрир ки, шакирдләрин образлы нитги үзәриндә ишә ашағы синифләрдән башланмалы вә тәдричән инкишаф етдирилмәлидир. Бу ишдә аталар сөзү, тапмача, јанылтмачалар вә с. истифадә олунмалыдыр.

Шакирдләрә өјрәтдијимиз «Китаби-Дәдә Горгуд» дастаны дилимизин тарихини, инкишафыны көстәрән мәнбә кими дә диггәти чәлб едир. Буна көрә тәдрис просесиндә «Китаби-Дәдә Горгуд»ун дилинә дә хүсуси диггәт јетирилмәлидир. Нүмунә кими «Дирсә хан оғлу Буғач»... бојундакы кичик бир парчаја нәзәр салаг:

Һај, Дирсә хан, бана гәзәб етмә!
Инчиниб ачы сөзләр сөјләмә?
Јериндән уру турғыл!
Ала чадырын јер үзүнә тикдиркил!
Атдан ајғыр, дәвәдән буғра,
гојундан гоч, өлдүркил!
Ич Оғузун, Таш Оғузун бәкләрин
үстүнә јығнаг еткил!
Ач көрсән тојурғыл!
Борчлуjы борчындан гурталғыл!
Улу тој елә, һачәт дилә!
Ола ким, бир ағзы дуалынын
алгышы илә,
Танры бизә бир јетман сеал верә

деди:

Шакирдләрә дејилмәлидир ки, бу парчадакы «һај», «бана», «уру», «јығнаг еткил», «тојурғыл», «јалынчыг», «ала», «дикдиркил», «турғыл», «буғра», «өлдүркил», «тәнатғыл», «гуртарғыл» вә с. кими сөзләр бу күн дилимиздә ишләнмир. Һәмин сөзләр мүәјјән дәјишиклијә уғрајараг инди дә һамынын, о чүмләдән шакирдләрин баша дүшдүјү мә'наны билдирир. Она көрә дә һәмин сөзләрин ишләндији мә'на үзәриндә мүәјјән изаһат иши апармагла онлары шакирдләрә анлатмаг лазым кәлир. Мәсәлән, «һај, Дирсә хан!» ифадәсиндә «һај» мүрачиәт билдирир, инди ишләтдијимиз «ај», јахуд садәчә олараг «а» мүрачиәтини билдирир, јә'ни, «а» («ај») Дирсә хан»— дејә хитаб едир.

«Бана» — мәнә мә'насындадыр. Бу сөз Османлы түркләриндә инди дә «бана» шәклиндә ишләдилир. «Турғыл» — дур, галх мә'насындадыр вә с.

Шифаһи халг јарадычылығы нүмунәләринин үслубу да нитгин инкишафына тә'сир көстәрән амилдир. Белә нүмунәләр үзәриндә иш просесиндә, хүсусилә онларын охусу, јахуд сөјләнилмәси заманы һәр биринин үслубу диггәт мәркәзиндә сахланмалыдыр.

Дастан һадисәләрин епик тәсвирини верән ири һәчмли әсәрдир. Ону данышан адам (ашыг) динләјичини јормамаг вә диггәтини чәлб етмәк мәгсәди илә һадисәнин данышылмасыны мүәјјән бир анда сахлајыр, јуморлу, хош овгат јарадан кичик бир һашијә данышыр, сонра јенә әсас мәтләбә кечир. Нүмунә кими «Короғлу» дастанында «Дурна телли» голундан ашағыдакы һиссәјә нәзәр салмаг олар. «...Ејваз сазын сәсинә ојанды. Бахды ки, гошун һәр тәрәфи алыб. Истәдиләр дуруб атлансынлар, бахдылар ки, ат һајанда иди. Галдылар пијада...

Инди бунлар бурада галмагда олсунлар, сәнә кимдән дејим, Хоча Әзиздән.

Короғлунун бир бәзиркан досту вар иди, ады Хоча Әзиз иди. Хоча Әзиз нечә илләр Короғлу илә достлуг еләмишдир. Инди Ејвазкил тутулан вахтдан о да маллaрыны сатмаг үчүн Бағдада кәлмишдир... Гәрәз, о јан-бу јан, Хоча Әзиз јағлы дилини ишә салыб горугчунун һирсини јатыртды. Аталар дејибләр ки, тачир-түччар дили иланы јувасындан чыхардар. Ахыр ки, Хоча Әзиз бир аз пул вериб Гыраты горугчудан алды...».

Јахуд, нағылын өзүнәмәхсус үслубу вар; «Нағыл-нуғул билмәрәм, билсәм дә сөјләмәрәм. Шаһдан кәлмиш нөкәрәм, динмә дишләрин төкәрәм, кимдән данышым, кимдән данышым. Кечмишләрдә бир киши вармыш, бу кишинин көзүнүн ағыгарасы, аман-заман бир оғлу вармыш...».

Белә ифадәләрин дүзкүн охусу (јахуд данышылмасы) һадисәләрин кедиши илә мәнтиги чәһәтдән дүзкүн әлагәләндирилмәси нитгин рәванлығы, ајдынлығы үчүн олдугча мүһүм шәртдир.

ӘДӘБИ ТӘЛӘФФҮЗ ВӘРДИШЛӘРИНИН АШЫЛАНМАСЫНА ДАИР

Вагиф ГУРБАНОВ,
педагожи елмләр намизәди,
Оруч ҺӘСӘНОВ,
Нахчыван Өзәл Университетинин досенти.

Мәктәбләримиздә ваһид нитг режиминә, онун апарычы тәләбләриндән бири олан әдәби тәләффүз вәрдишләринин һамылыгла көзләнилмәсинә нәзарәт зәифләмиш, мәс'улијјәт исә азалмышдыр. Мүшаһидәләр көстәрир ки, инди нитг нормаларынын өјрәнилмәси олса-олса бачарыг вә вәрдишләрә гәдәр давам едән бир просесдир, сонра исә о, нечә дејәрләр, бир улдуз кими сөнүб кедир. Она көрә дә биз бу јазыда һәмин проблемин һәлли истигамәтиндә бә'зи төвсијәләримизи сөјләмәји гаршыја мәгсәд гојмушуг.

Мә'лумдур ки, әдәби тәләффүз вәрдишләринә педагожи әдәбијјатда бир сыра аспектдән гијмәт верилир. Онлардан бә'зиләрини гејд едәк:

1) Нитг нормаларынын тәркиб һиссәсинә дахил олан зәрури ваһид кими;

2) Мәдәни нитгә интенсив вә оптимал јијәләнмәјин ән имканлы васитәләриндән бири кими;

3) Шакирдләрин шифаһи нитгиндә ајдынлыг, инчәлик, зәрифлик вә ахычылыға наил олмағын васитәләриндән бири кими вә с.

Програмда әдәби тәләффүз вәрдишләринин ашыланмасына даир мүәллифләрин фәалијјәти үчүн конкрет вәзифәләрдән бир кәлмә дә олсун данышылмыр. Ана дилинин тәдриси методикасы китабларында да әдәби тәләффүз нормаларынын

өјрәнилмәси мәсәләләри илә бағлы тәләбләрдә бәсит һесаб едилә биләр.

Мәктәб дәрсликләрини нәзәрдән кечирәркән чох гәрибә һалларла, тәзадлы фактларла, парадоксал вәзијјәтләрлә гаршылашырыг; белә ки, 4-чү синифләр үчүн «Азәрбајчан дили» дәрслијиндән башлајараг әдәби тәләффүз вәрдишләри илә билаваситә бағлы олан мөвзуларын әксәријјәти фонетик нормалар кими өјрәнилир, лакин һәмин нормаларын әдәби тәләффүз вәрдишләринә чеврилмәси үзәриндә ардычыл вә систематик иш апарылмасы дикәр мөвзуларын тәдриси заманы кетдикчә демәк олар ки, унудулур.

Белә чыхыр ки, сөзләрин дүзкүн тәләффүзү илә јалныз фонетика бәһси кечиләркән таныш олмаг кифајәт имиш. Нәзәрә алынмыр ки, дикәр зәрури вәрдишләр, мәсәлән, орфографија, чүмлә гурмаг, мәтн гурмаг кими, әдәби тәләффүз тә'лими дә спиралвари кечиричиләри олан ишләк механизмдир вә онун да бир телинин белә гырылмасы јолверилмәздир.

Башга сөзлә десәк, һәр бир зәрури дидактик норманын үзәриндә практик вәрдишә чевриләнә гәдәр чалышмалар васитәси илә иш апарылмалыдыр. Вә белә бир иш дәрсликләрин структуруну ахырачан бәзәмәлидир.

Биз бу фикри јенидән һазырланма курсларында мүәллимләрлә бөлүшдүк вә гејд етдик ки, онлар «фонетика»дан әбәди тәләффүзлә бағлы билик, бачарыг вә вәрдишләри «лексика», «морфолокија» вә «синтаксис» бөлмәләринин тәдриси заманы дәринләшдирмәк методикасы барәдә дә дүшүнсүнләр.

Әдәби тәләффүз вәрдишләрини өјрәнилән мөвзунун үмуми ахарына елә гошмаг лазымдыр ки, о, педагожи вә психоложи тәләбләрлә гајнајыб гарышсын вә үмумиликдә исә нитг мәдәнијјәтинин белә бир вачиб саһәси, нечә дејәрләр, мә'луму тәкрар шәклиндә дејил, тәдрис олунан мәсәләјә мәдәни нитг нормасы характери вермиш олсун.

Ајдындыр ки, фонетик һадисәләрә даир биликләр бир сыра конкрет мөвзунун мәнимсәнилмәсинә дә өз мүсбәт тә'сирини көстәрир. Бу бахымдан дәрсликләрдә -лар, -ләр шәкилчиләрини өјрәдәркән чалышмаларын ичра шәртини әдәби тәләффүзү дүзкүн јазылышындан фәргли сөзләрин үзәриндә гурмаг сәмәрәли нәтичә верир.

1. Дүзкүн тәләффүзүнә фикир верин вә дүзкүн јазын: **гыздар, газдар, көздәр, башдар, гашдар, шаиррәр, саитдәр, самитдәр, ишдәр, атдар, отдар, сүбутдар, гушдар, дашдар, дәниздәр, дүздәр, јохушдар, бахышдар, ишдәр, ашдар, күләннәр, биләннәр, чамышдар, булутдар, дүшмәннәр, ғојуннар, ојуннар, бојуннар, рајоннар, иланнар, ғануннар, гәраррар...**

Сөзләрин нә үчүн бу чүр тәләффүз едилмәсинин сәбәбини сүбут етмәјә чалышын. Фикринизи әсасландыраркән дәрсликләрдәки гејд вә шәртләрдән нүмунәләр көстәрин.

2. Ашағыдакы сөзләрин әввәлчә дүзкүн тәләффүзүнә, сонра исә чохмә'налылыгларына, омоним, синоним вә антонимлијинә даир өз мөвгејинизи билдирин: **башлыг, јајлыг, охујанлар, ғаранлыг, ирәлләјәнләр, кәнчләр, ғајытмајанлар, ғајда илә, күчләндирмәк, рәһмдиллик, күчлү.**

Әдәби тәләффүз үзрә ишләр һазырда бә'зи самитләрин узун тәләффүзлү вә јахуд гошасаитли, гошасамитли сөзләрин тәләффүзү вә с. илә мәһдудлашыр.

Һәмин формадан ибарәт иш һәм садә, һәм дә кениш блокларда өјрәдилмәлидир.

Блоклар шәклиндә тәләффүз үчүн сөзләрин һәм садә вә һәм дә нисбәтән мүрәккәб структурда көтүрүлмәсинә фикир верилмәлидир.

шајир
Најилә
шеир
Нурәтдин
өјрәнәннән
башдыјан
гаршылајан

О шаиррәрнән көрүшдәринән данышмаға башдыјырды.
Мән Најиләјә сөз вермәк исдијирәм.
Нечә көзәл шеррәр сөјлүјәрдик.
Нурәтдиннән соруш, јағыш күжду олуб.
Чәсур өјрәнәннәримиздәндир.
Күнәши гаршылајаннары саламламағы башдыјырыг.

3. Ашағыдакы фе'лләри әввәлчә тәсдигдә, сонра исә инкарда дүзкүн охумагла дәфтәринизә јазын вә дејилиш вә јазылыш фәргләри барәдә данышын:

Баннар-баннамаз; гыраннар-гырмыјаннар; сојаннар-сојмујаннар; сағаннар-сағмыјаннар; кәләннәр-кәлмијәннәр; дүшәннәр-дүшмүјәннәр; сорушаннар-сорушмујаннар; чимәннәр-чиммијәннәр; дөјүләннәр-дөјүлмүјәннәр; күләннәр-күлмүјәннәр; көрүшәннәр-көрүшмүјәннәр...

4. Охујун, тәләффүз фәргләри барәдә данышын: башлыјыр-башдыјыр; ишлијир-ишдијир; дишлијир-дишдијир; гушлујур-гушдујур; јухулујур, јохлујур, гохулујур, ирәлилијир, гурулујур, рәнклијир, асфалтдыјыр, шумлујур, тумлујур, гумлујур, чимлијир, арытлыјыр-арытдыјыр; гаршылыр; меһимлијир, мәнимсијир, күлүмсүјүр, лејсаннијыр, чискиннијир, дамчылыјыр, овучдујур, гамаррыјыр, гучаглыјыр, гамчылајыр.

Јери кәлмишкән гејд етмәлијик ки, вахтилә һеча вурғусу илә бағлы проблемләримизи һәлл етмәкдән өтрү дәрсликләрдә мә'насы икили анлашыла билән сөзләрин үзәриндә вурғу ишарәсиндән истифадә етмишдик вә инди дә ибтидаи синифләр үчүн ана дили дәрсликләриндә ондан истифадә олунур. Бәс «орфограмы көстәрин» типли чалышмаларда олдуғу кими, «дүзкүн тәләффүзүнү көстәрин» тәләбини дә һәрәкәтә кәтирмәк олмазмы? Әлбәттә, олар; бунун үчүн дәрслик јазан мүәллифләр бу тәләби мөвзу илә мәнтиги шәкилдә бағламаға чалышмалыдырлар.

Әдәби тәләффүзлә бағлы һәјата кечирилмәси вачиб олан ишләрин бир гисми мүәллифләрин мәс'улијјәтинә дахилдир. Белә ки;

1. Тә'лимин мәзмунунда нәзәрдә тутулмуш орфоепик гајдалара даир биликләри мәнимсәтмәк, мүвафиг вәрдишләр формалашдырмаг билаваситә мүәллимин үзәринә дүшүр. Буну ибтидаи мәктәбдән тутмуш, та али мәктәб дә дахил олмагла, бүтүн мәрһәләләрдә мүәллимләр, педагоглар нәзәрә алмалы вә онларын да вәзифәси илк нөвбәдә өз нитгинә нәзарәт етмәклә әһатәсиндә оланлара тә'сир көстәрмәкдән ибарәт олмалыдыр.

Мүәллимин пешә борчудур ки, өз диалектинә мәхсус «мәдәнијјәтини» дејил, үмумазәрбајчан үчүн ваһид олан нитг мәдәнијјәтини нүмајиш етдирсин. Бу мә'нада Бакы мәктәбләриндә, хүсусилә дә али тәһсил мүәссисәләриндә чалышан мүәллимләрин өз аид олдуглары диалектә мәхсус өзү дә сонсуз гүрур вә әдаји-шөвг илә данышмалары, һабелә дәрс дедикләри синифләрә вә аудиторијалара ассимлјатив тә'сирләр көстәрмәләри, тәһсил алдыглары илләрдә өз нитгләрини әдәби тәләффүзә ујғунлашдыра билмәдикләри үчүн индики дәрсликләрдә оланлара да јухарыдан ашағыја бахыб сабитләшмиш, нормалара лагејд мүнасибәт көстәрмәләри бу күн һәр аддымда мүшаһидә олунур.

Бу, илк нөвбәдә нитг мәдәнијјәтинә зијалы тәләбләринин ашағы олмасы илә, икинчиси дә мүәллимин нитгинә мүнасибәтин мәс'улијјәтсизлик шкаласына енмәси илә әлагәдардыр.

Фикримизчә, тәһсил ислаһаты буна да сон гојмалыдыр. Чүнки һәлли вачиб проблемләр сырасында дил-әдәбијјат тәдрисинин үмуми мәдәнијјәтә интеграсија борчу вардыр. Һәмин борчу мүәллим о заман верә биләчәкдир ки, нитги барәдә бир гәдәр әтрафлы вә дериндән дүшүнмәк мәчбуријјәтиндә галсын.

Һәләлик исә бу саһәдә чидди бир аддымын атылдығы һисс олунмур. Мүәллимләрин сајы исә артыр. Ибтидаи синиф мүәллими олмаг истәјәнләр үчүн имканлар ачылыр. Синиф мүәллимләринин јени нәслинин Ислаһат Програмы илә ишләјәчәји исә унудулур. Һәмчинин дә ибтидаи синиф мүәллими олмаг вә бунун үчүн дә јенидән һазырланмаг истәјәнләри илк нөвбәдә нитгинә көрә сечмәк ме'јарына әһәмијјәт верилмир.

Конкрет бир мисал: ибтидаи си-

ниф мүәллимләринин јенидәнһазырланма курсларынын бириндә 60 нәфәрдән чох бир бирләшмәдә «мәтнин ифадәли охусу» мөвзусуну кечәркән мүдавимләрин нәји билиб, нәји билмәдикләрини өјрәнмәк мәгсәдилә **-лар, -ләр** шәкилчиси илә битән сөзләрин дүзкүн охунмасына даир сынаг јохламалары кечирдик. Нәтичә чох ачыначаглы олду. Јалныз 1 нәфәр мәтни ахыр ки, әдәби нормалара ујғун тәләффүзлә охуја билди.

Суал олунур: мәкәр мүдавимләр орта мәктәбдә охујаркән онлара орфоепијаја даир садә вәрдишләр верилмәмишдирми? Фактлар көстәрир ки, бу чәһәтдән програм вә дәрсликләрдән чох мүәллимләри гынамаг лазымдыр. Белә ки, ибтидаи синиф мүәллимләринин 90—95 фаизи имла, ифадә мәтнләринин мүәллим тәрәфиндән орфоепик гајда илә охусуну мәгсәдәујғун сајмыр вә бу ишин шакирд јазыларында орфографик сәһвләрлә нәтичәләнәчәјиндән еһтијат етдикләрини билдирирләр. Мә'лум олур ки, синиф мүәллимләри шакирдләрин јазылы нитгинә даһа чох чавабдеһлик дашыдыгларыны «нүмајиш» етдирмәк истәдикләрини бүрузә верирләр. Гәрибә дә олса, демәлијик ки, мүәллимләримизин ана дилинин тәдриси методикасынын елми-нәзәри мәсәләләринә бәләдлији ашағы сәвијјәдәдир.

Нитг мәдәнијјәтини биртәрәфли формада шәрһ едәнләр вахтилә јазылы гајданы өн плана чәкәрәк шифаһи нитгин орфоепик нормаларла тәнзимләнмәсини чидди вә зәрури тәләб кими нәзәрә алмамышлар. Одур ки, мүәллимләримизин әксәријјәтинин нитги әдәби тәләффүзүн тәләбләринә чаваб вермир. Биз бу фикри сөјләјәркән чохсајлы мүәллимләримизин, хүсусән дә дил-әдәбијјат вә ибтидаи синиф мүәллимләринин нитгини мүшаһидәдән чыхыш едирик. Методистләримиз дә, мүәллимләримиз дә бујуруб «Орфографија, орфоепија вә грамматика» лүғәтини бир күзкү кими өз гаршыларына гојуб өзләрини јохласынлар, бизим шүбһәмизи алт-үст етсинләр, ја да сәмими е'тираф едиб өз ишләриндә дөнүш јаратсынлар.

2. Методист мәс'улијјәти ахыр вахтлар сон дәрәчә азалмышдыр. Бу, һәм ибтидаи синифләрдә, һәм јухары синифләрдә дил тә'лиминин проблемләри илә мәшғул оланлара даһа чох аиддир.

Методистләримиз орфоепија гајдаларынын тәдрисинә, әдәби тәләффүз вәрдишләринә даир рус дили, харичи дил методикаларына бәләд олмаг истәсәјдиләр, бу саһәдә мүәјјән ирәлиләјиш һисс олунарды. Тәәссүф ки, бу саһәдә дә 15—20 иллик бир керичәкилмә јаранмышдыр. Мәрһум профессор Әзиз Әфәндизадә бир заманлар әдәби тәләффүзү көзләмәјән зијалылара, мүәллимләрә буну чидди ирад тутар вә тәхминән, белә дејәрди: «Дилин көзәллијини күлүн рајиһәсинә чевирән орфоепик нормаја ујғун данышмагдыр; демәзләр: гачды-учду, дејәрләр: гашды, ушду вә јахуд, демәзләр: гызлар газлар, дејәрләр гыздар, газдар!..».

Бәли, о вахтлар нитг мәдәнијјәтинин бу саһәсинә радио вә телевизијада да чидди јанашардылар. Иллаһ да, мәрһум профессорун һаглы ирадларындан чәкинәрдиләр.

Бунунла јанашы, ону да демәлијик ки, мәһз о дөврләрдә әдәби тәләффүзү ибтидаи синифләрә дә кәтирмәк тәшәббүсү көркәмли дилчи профессор Јәһја Кәримов тәрәфиндән ортаја атылды вә габагчыл мүәллимләрлә методистләрин сә'ји нәтичәсиндә тәчрүбә јарадылыб, јајылды, үмумиләшдирилди вә диссертасијалар мүдафиә олунду...

Инди исә бу саһәдә идеја кенераторлары, идеја модераторлары вә идеја тәшкилатчыларынын ахтарылыб тапылмамасынын нәтичәсидир ки, нитг мәдәнијјәтинә чавабдеһлик дашыјан алимләрин сәси кәлмир вә дејәсән, онларын өзләри дә әдәби тәләффүзә һамылыгла кечмәкдәнсә, диалектизмләрин хаосуна дүшмәји даһа мүнасиб һесаб едирләр. Әкәр белә олмасајды, дилчилик елминин бир о гәдәр дә тәчрүби-әмәли әһәмијјәт кәсб етмәјән мәсәләләри тест тапшырыгларына, програмларда бачарыг вә вәрдишләрин һәчминә салындығы һалда,

орта мәктәбин ана дили дәрсликләри информасија јүкү илә ағырлашдырылдығы һалда, бу саһә диггәтдән кәнарда галмазды.

Фикримизчә, бу проблем өзүндән бир сыра суаллар доғурур вә адамы дүшүнмәјә вадар едир. Бәс нечә етмәли: вәзијјәтлә барышмалы вә ја вәзијјәти әкс етдирән мөвчуд фактлара даир әмәли тәклифләр ирәли сүрмәли? Мәсәләни јенидән һазырланмада вә ја тәкмилләшмәдә гојмагла иш битмир.

Бәлкә, програм, дәрслик вә тәчрүбәјә һансыса конкрет тәклифләрлә чыхмалы вә јахуд да тә'лимин јени јараначаг мәзмунуна конкрет истигамәтләр тәгдим етмәли?

Бәлкә, нөгсанлары көстәрмәклә јанашы, мүәллимләрин аттестасијасы һаггында тәклифләрми вермәли?

Методист дүшүнчәләримиз вә чанлы мүшаһидәләримиз бизи һәләлик ашағыдакы вәзифәләрин һәлли үзәриндә чидди дајанмағын вачиб олдуғуна инанмаға сөвг едир.

1. Азәрбајчан дилиндән орфоепик нормалары мәнимсәтмәјин нитг мәдәнијјәтинә јијәләнмәк васитәси олдуғу, һабелә нитг мәдәнијјәтинин дә шәхсијјәтин үмуми мәдәнијјәтинин тәркиб һиссәсини тәшкил етдији, бүтүн дил програмларынын мәзмунундан вә бүтүн сөһбәтләрин мәғзиндән бир гырмызы хәтт кими кечмәлидир.

2. Ибтидаи мәктәб мүәллимләри аттестасијадан кечирилмәсиндә бу амил нәзәрә алынмалы, һабелә, онларын шакирдләрлә үнсијјәтин мәһз әдәби тәләффүз нормалары әсасында гурулмасына методик көмәклик едилмәлидир.

3. Орта үмумтәһсил, орта ихтисас вә али мәктәбләр үчүн Азәрбајчан дилиндән дәрсликләрдә вә методика китабларында әдәби тәләффүз тә'лиминин мәзмунуна вә методларына јенидән бахылмалыдыр.

4. Әдәби тәләффүз нормаларынын мәзмунунун синифләр, курслар үзрә сечилмәси принсипләринә даир елми-практик конфранслар кечирилмәли бу саһәдә нәзәријјәчи вә методист алимләрин әмәли тәклифләри динләнилмәлидир.

■ ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ: РӘ'ЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

ПРОГРАМДА ЕДИЛМИШ БИР «ДҮЗӘЛИШ» БАРӘДӘ

Әсмәр БӘДӘЛОВА,
педагожи елмләр намизәди, досент.

1994-чү илдән истифадәдә олан «Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы бир сыра гүсурларына көрә тәкмилләшдирилмәли, бөјүмәкдә олан нәслин мә'нәви чәһәтдән камил вәтәндашлар кими јетишмәси үчүн сөз дүнјасынын јаратдығы инчиләр һесабына зәнкинләшмәли иди. Тәһсил Назирлијинин 558 сајлы 09.07.99-чу ил тарихли әмри илә тәсдиг едилмиш вә 1999—2000-чи тәдрис илинин әввәлиндә истифадәјә верилән програм, бизә елә кәлир ки, мәһз һәмин мәгсәдлә јениләшдирилмишдир. Лакин һәр ики варианты охујуб тутушдурдугда ајдын олур ки, тәкмилләшдирилмиш јени програм да гүсурлардан хали дејил.

Програмын һәртәрәфли тәһлили башга бир мөвзу олдуғундан биз бу барәдә кениш данышмырыг. Јалныз бир синифлә бағлы конкрет фикир вә һәмин фикрин ичиндә конкрет әсәр үзәриндә дајанырыг.

«Изаһат вәрәги»ндә охујуруг: «VI синифдә шифаһи әдәбијјат әсасында јаранан јазылы әдәбијјат нүмунәләринин әсас көтүрүлмәси арадан галдырылмышдыр. (Бах: Үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләри үчүн әдәбијјат програмы. Бакы, 1999, сәһ. 4).

Бу нүмунәләр һансылардыр: А. Бакыханов. «Нәсиһәтнамә», Н. Аб-

дуллајев. «Атлантидадан кәлән адам», С. Беһрәнки. «Балача Гара Балыг».

Бәс онларын әвәзинә һансы әсәрләр кәтирилмишдир: Елчин. «Бүлбүлүн нағылы», М. Ә. Сабир. «Јаланчы чобан», Н. Кәнчәви. «Оғлума нәсиһәт», И. Әфәндијев. «Гары дағы».

Нечә баша дүшәк? Молла Нәсрәддин демишкән, ахы, бунун нәзәријјәси илә әмәлијјәси дүз кәлмәди.

Дикәр тәрәфдән, орта мәктәбин бүтүн әдәбијјат курсунда чәми бир синифдә фантастик әсәр өјрәдилир вә фантастика барәдә мә'лумат верилирди. Мәкәр ушагларымызын о јөндә аз да олса мә'луматланмасы писдир? Тәчрүбә көстәрир ки, јахшыдыр. Вә Н. Абдуллајевин јарадычылығында «Атлантидадан кәлән адам»дан да уғурлу нүмунәләр вар; сечиб програма кәтирмәк лазым иди.

Классикләрин, даһи шәхсијјәтләрин кәламлары һәјат дүстурудур. О нәсиһәтләрин һәр бири тәкликдә хүсуси чәкисинә, истигамәтверичи гүввәсинә көрә индики мүәллимләрин дәрсиндән, гурама диссертасијаларын «нәтичәләриндән» мүгајисә олунмаз дәрәчәдә үстүндүр. Вә ијрәнч шәкилдә гарыш-булаш олмуш инсани мүнасибәтләр селиндә ушагларын шәхсијјәт кими формалашмасы, өз дахили мәниндә милли симасыны јаратмасы вә горујуб сахламасы үчүн онлар вурма чәдвәли кими әзбәрләнмәли, јери кәлдикчә тәтбиг олунараг вәрдишә чеврилмәлидир. А. Бакыхановун «Нәсиһәтнамә» әсәри һәмин нөгтеји-нәзәрдән чох әлверишли иди...

Сәмәд Беһрәнкијә кәлинчә, бу, даһа ағрылы сөһбәтдир.

Вәтән, халг сөзләрини о гәдәр јерсиз мәгамларда вә әндазәсиз шәкилдә чох ишләдирик ки, гулаглар долур, бу сөз адиләшир, гара гуруш сәвијјәсиндә әл-ајаг алтына төкүлүб мә'насыны итирир.

Бир заманлар биз әдәбијјатчылар нә аз, нә чох, бешчә јерә парчаланмыш Азәрбајчанын дөрд парчасыны «өлим чатанды, үнүм јетәнди» дејиб кәнара гојараг Чәнуб сорағы илә јашајырдыг. Бүтөвлүкдә тәдрис олунуб XIX әсрә чатанда гырылан әдәби бағлары бирләшдирмәк үчүн јоллар арајырдыг. Тәдрис програмында ағ галан сәһифәләр өз јериндә, синифдәнхарич иш үчүн дә «Һејдәрбабаја салам»дан башга һеч нә јох иди. Белә бир заманда — 1975—76-чы тәдрис илинин орталарында «Әдәбијјат вә инчәсәнәт» гәзети јашынын азлығы мүгабилиндә көрдүјү ишләрлә инсаны мат гојан Сәмәд Беһрәнкини вә онун «Балача Гара Балыг» һекајәсини таныг верди. Бу, чох кәдәрли, үрәк ағрыдан хәбәрләрлә долу көзләнилмәз мүждә иди. Она көрә көзләнилмәз иди ки, күманында олдуғумуз көз јашларына, фәрјадлара раст кәлмәдик. Бизә вә һамыја, гынындан чыхмамаға мәчбур едилән фәрдләрдән минләрә, милјонлара гәдәр, мәишәтдән сијасәтә гәдәр бүтүн «балачалара» көрк оласы Вәтәндаш гејрәти илә үз-үзә дајандыг.

Һекајә тәсәввүрүмүздә мүәјјән һәјат тәчрүбәси кечмиш мүәллифин образыны чанландырырды. Һалбуки шәклини белә көрмәдијимиз Сәмәд Беһрәнки дүнја илә 29 јашында видалашмышды.

О, ади тәбризли баласы иди. Сүд үзүндә гајмаг кими бәсләнмәсә дә һәр һалда шәһәрдә бөјүмүшдү. Натамам орта педагожи тәһсиллә кәндә тә'јинат алмышды. О заман һәлә 18 јашы тамам дејилди. Күман едирди ки, беш иллик мәчбури тә'јинат мүддәтини битириб кери дөнчәк. Амма «гырылмыш тәсбеһ дәнәләри тәк» тоз-торпаг үстә төкүлмүш гара дамалардан ибарәт кәнд, «балача ушагларын јалын ајаглары, онларын һәр сәһәр мәктәбә кәләркән мә'сум көзләриндән сезилән ахшамкы көз јашлары» гајытмаға гојмады ону. Теһранда, Тәбриздә јахшы ишләр тәклиф етдиләр, кетмәди. Беш ил дөнүб он бир ил олду. Бу мүддәт әрзиндә тәһсилини артырмаг гајғысына галды; Тәбриз Университетинин филолокија факүлтәсини инкилис дили ихтисасы үзрә битирди. Шакирдләринин дүнјакөрүшүнү, мә'нәвијјатыны инкишаф етдирмәк, онлары бөјүк һәјата һазырламаг үчүн һекајәләр, нағыллар јазды, китаблар чап етдирди. Баһа баша кәлән бу китаблары алыб охуја билсинләр дејә, дәјәриндән учуз гијмәт гојдурду, бә'зән дә һаваjы пајлады.

Дәрс дедији мәктәбдә китабхана јаратды. Валидејнләр, јашлылар арасында да маарифләнмә иши апарды. Бир журналист, бир мәктәбшүнас кими мәтбуатда кәскин публисистик, елми-педагожи мәгаләләрлә чыхыш етди. Фарс дилини билмәјән азәрбајчанлы балалары әлифбаны асан өјрәнсинләр дејә, гејри-ади кејфијјәтләри илә сәчијјәләнән «Әлифба» дәрслији јазды.

Иран Тәһсил Назирлијинин ишиндәки нөгсанлары, дөвләтин тәһсил сијасәтини, азәрбајчанлылара вә Азәрбајчан дилинә фарс шовинист мүнасибәтини горхуб чәкинмәдән тәнгид етди. «Иран маарифи һаггында бир нечә сөз», «Нијә јахшы мүәллим гәһәтә чыхыб», «Дәрсликләрин нагислији», «Тә'лим-тәрбијә диспуту вә ја ибтидаи мәктәбләр үчүн Әсаснамә»нин астар үзү», «Иранда тә'лим-тәрбијә системи барәдә тәдгигатлар» вә с. мәгаләләр бу сырадандыр.

Әлбәттә, бу һајыфы онда гојмаздылар. Дәфәләрлә иш јерини дәјишдиләр, маашыны азалтдылар, «Әлифба» китабынын чапына ичазә вермәдиләр.

Билирди ки, бүтүн бунлар ону сусдурмаг, 'азачыг ашым, ағрымаз башым» мөвгејиндә отуртмаг үчүндүр. Одур ки, һәр чәзаны никбинликлә гәбул едир вә тутдуғу һагг јолундан дөнмүрдү. «Кәрәк өзүнү ода атасан ки, јанмышларын дәрдиндән хәбәрин ола. Кәнарда дајаныб тонгалда әл гыздырмагла јананларын нә чәкдијини анламаг мүмкүн дејил», — дејирди. Маарифчилик ишини тәкчә мәктәбдә јох, кәнд ичиндә, бағларда, тарлаларда, һәтта гәбристанлыгда белә давам етдирирди. Кетдији јерләрә үрәјинин истиси илә бәрабәр билик, зија, ајдынлыг апарырды. Нәји варды бу јолда сәрф едирди.

1968-чи илин августунда о, шакирдләри илә, севдији кәнд адамлары илә сағоллашыб ики һәфтәлијә Тәбризә кетди. Вердији вә'дәнин тамамында өзү јох, хәбәри гајытды: «Мән сиздән ајрылмаздым, зүлмнән ајырдылар».

Иранын кизли кәшфијјат идарәсинин хәфијјәләри августун 30-да ону Аразын суларында батырмышдылар. 29 јашында шәһид олмушду Сәмәд; амма атылдығы тонгалда јох, тонгала атылдығы үчүн.

Мaариф Назирлији Сәмәдин өлүсүнүн дә азәрбајчанлыларын көзүнү ачачағындан горхду. Жан Жак Руссо, Максим Горки вә дикәр мәшһур гәләм саһибләри илә биркә онун да әсәрләрини гадаған етди. Китабларыны мәктәб китабханаларындан јығышдыртды.

Амма дүнјаја ки, гадаға гоја билмәздиләр. 1969-чу илдә Италијанын Болонија шәһәриндә ән јахшы ушаг китаблары фестивалы кечирилди. «Балача Гара Балыг» һәмин мүсабигәнин гызыл медалына лајиг көрүлдү. Түрк, италјан, инкилис, франсыз дилләриндә нәшр олунараг ел-ел, өлкә-өлкә јајылды.

Сонракы илләрдә китаблары мүхтәлиф чәмијјәтләрин тәшәббүсү илә Түркијәдә, Алманијада тәкрар-тәкрар чап олунду. Нәһајәт, бу таја, бизә дә сораг кәлиб чатды вә шаһлыг режиминин деврилмәси илә Иранда да аб-һава бир гәдәр јумшалды.

О бүтүн өмрү кими бүтүн јарадычылығыны ушаглара һәср етмишди. Һекајәләрини һансыса ушағын ширин дәчәллијиндән илһам алыб исти отагда пүррәнки чај ичә-ичә ујдурмамышды. Вә мәгсәди руһлара сығал чәкмәк дејилди. Она јаныглы көз јашлары, көрпә бахышларда донуб галмыш һәјат ешги, бинәсиблик, шүурлардакы әталәт тәкан вермишди. «Бир һулу, мин һулу», «Улдуз вә гарғалар», «Улдуз вә данышан кәлинчик», «24 саат јухуда вә ајыглыгда», «Чуғундурсатан оғлан» вә дикәр әсәрләринин гәһрәманлары һәр күн көрдүјү, дәрс дедији ушаглар иди.

Нағылларындан биринин әввәлиндә «Бир нечә сөз» ады илә ушаглара төвсијә едирди: «Чәмијјәти танымаг, гаршыја чыхан бүтүн суаллара чаваб тапмаг үчүн бир нечә јол мөвчуддур. Јоллардан бири будур ки, кәндләрә, шәһәрләрә сәфәрә чыхасыныз, мүхтәлиф адамларла отуруб дурасыныз. Дикәр бир јол исә китаб охумагдыр, әлбәттә, бүтүн китаблары јох... Елә китаблары сечәсиниз ки, сизи дүшүндүрән суаллара чаваб версин, шејләрин, һадисәләрин сәбәбини шәрһ етсин, бизи өз чәмијјәтимизлә, башга милләт-

ләрлә таныш етсин, чәмијјәтин бәлаларыны ачыб көстәрсин. Башымызы гарышдырмаг, бизи алдатмаг үчүн јазылан китаблары исә чырыг-чырыг едиб јандырмаг лазымдыр.

Сиз нағыллары, дастанлары бөјүк һәвәслә охујурсунуз. Јахшы нағыллар сизи чәмијјәтлә, адамларла, һәјатла таныш едә биләр, һәр шејин сәбәбини ачыб көстәрә биләр. Нағыл охумаг тәкчә баш гарышдырмаг үчүн дејил. Она көрә мән дә истәмирәм ки, ағыллы ушаглар нағылларымы јалныз баш гарышдырмаг үчүн охујалар».

Фитрәтән мүәллим олдуғу үчүн ушагларын психоложијасыны бүтүн инчәликләри илә билир вә ушаг әдәбијјатынын гаршысына чидди тәләбләр гојурду:

...Инди елә бир заманәдир ки, ушаг әдәбијјатында ики мәсәләјә даһа чох фикир вермәк лазымдыр:

Биринчиси будур ки, ушаг әдәбијјаты балачаларын ширин хәјал вә јухулар, ичтимаи мәсәләләрдән бихәбәрлик дүнјасы илә бөјүкләрин ағрылы-ачылы, чәтин бәшәри проблемләр үзәриндә дајанмыш гаранлыг дүнјасы арасында бир көрпү олмалыдыр.

...Икинчи мәсәлә будур ки, ушагларын һәјата бахышы дүзкүн олмалыдыр. Онлары елә тәрбијә етмәк лазымдыр ки, мүхтәлиф әхлаги вә ичтимаи мәсәләләри даим дәјишән реал шәраитдә дүзкүн гијмәтләндирә билсинләр.

...Ушаға демәлијик ки, бәшәрә зидд олан, гејри-инсани, чәмијјәтин тарихи инкишафыны ләнкидә билән һәр шејә кин бәсләсин. Бу кини ушаг әдәбијјаты јаратмалыдыр.

Көрүндүјү кими, бу төвсијә вә тәләбләр тәкчә Чәнуби Азәрбајчан ушаг әдәбијјаты үчүн дејил, үмумбәшәридир. Вә Шимали Азәрбајчан ушаглары да һәм бәшәријјәтин бир парчасыдыр, һәм дә Бөјүк Азәрбајчанын. Бәс елә исә мәнфур шаһлыг режими илә фәргимиз нәдә олду? «Балача Гара Балыг» вә үмумән Сәмәд Веһрәнки мәктәбләримиздән нијә узаглашдырылды?

Програмын кәтирдији сәбәблә атдығы аддымын тәрс мүтәнасиблијини әввәлдә гејд етдик. Белә чыхыр ки, мәнтиг башга чүрдүр.

Бәли, мәнтиг беләдир ки, дөврүн кирифтарына дүшмүш бир груп мүәллим әсәрин чәтин мәнимсәнилдији фикрини јајмышдыр. Дәрслији охудугда адамын онлара инанмағы да кәлир. Чүнки орадакы тәһкијә 11—12 јашлы шакирд үчүн дејил. Бинам, вәтәнин хошбәхт талеји, азад кәләчәк, шаһ режими, чисмән мәһв олмаг, әдәби ирс, үсули-идарә, халг мүәллими, азадлығын һәр шејдән үстүн олмасы вә с. фикир вә ифадәләр исә јүкү даһа да ағырлашдырыр.

Амма ејб етмәзди; дәрслик мүәллифи нөвбәти нәшр үчүн бу гүсурлары арадан галдырар, сәнәткарын һәјат вә јарадычылығы барәдә даһа ајдын, даһа анлашыглы мә'лумат верән мәтн һазырлајарды. Суал вә тапшырыглары да дидактик принсипләрә ујғун шәкилдә тәкмилләшдирәрди.

Кәрәк мүәллимләримиз бу гүсурларын арадан галдырылмасыны тәләб едәјдиләр, тәрсинә олду.

Үмумијјәтлә, биздә гәрибәликләр чохдур. Әввәла, һансы мөвзу олурсун, она сијаси дон гурашдырырыг. Ушағын анлаг сәвијјәсинә ујғун олду, олмады, јеридир, ја јери дејил, һөкмән белә едирик. Вә јазыг Балача Гара Балығы бу нечә илдә аз гала сијаси лидер кими шүурлара дүртмәјә чалышдылар. Одур ки, бичарә ушаглар о көзәл әсәри өјрәниб өзләриндә о мө'чүзәви романтик күчү дуја билмәдиләр. Ејни заманда, ифрат сајгысызлыглара јол веририк. Тале јол ачыб, чоғрафи ајрылыглар өз јериндә галса да, мә'нәви бирлији мөһкәмләндирмәк, шакирдләри милли өзүнүдәрк һисси руһунда тәрбијә етмәк, бу бахымдан һәр ики тајын сөз сәнәтиндән бәһрәләнмәк имканы јараныб. Бу мәгамда Сәмәд Вәһрәнки кими бөјүк шәхсијјәти програмдан чыхарырыг. Һалбуки, о, Азәрбајчанын көркәмли маарифчиләринин һәләлик сонунчу вә ән лајигли давамчысыдыр. Әсәрләри имкан верир ки, о, орта мәктәбин мүхтәлиф синифләриндә, XI синифдә исә М. Һ. Шәһријарла јанашы очерк шәклиндә өјрәдилсин.

Вә Сәмәд Бәһрәнкини мәрһум Чинкиз Мустафајевлә мүгајисә етмәк олар; һәр барәдә!

БӨЈҮК СӘНӘТКАРЫН ИРСИНИН МҮАСИРЛИК БАХЫМЫНДАН ТӘҺЛИЛИ

Билал ҺӘСӘНЛИ,
педагожи елмләр намизәди, досент.

Азәрбајчан халгынын XX әсрдә бәшәр мәдәнијјәти хәзинәсинә бәхш етдији М. Ә. Сабир, Ч. Мәммәдгулузадә, Ү. Һачыбәјов, Һ. Чавид кими сәнәт мүчаһидләри сырасында көркәмли драматург, насир, шаир Чәфәр Чаббарлынын өзүнәмәхсус јери, мөвгеји вардыр.

Үмумтәһсил мәктәбләриндә Чәфәр Чаббарлынын һәјат вә јарадычылығынын өјрәдилмәси ашағыдакы кими планлашдырылмышдыр: VIII синифдә «Ана» ше'ринин тәдрисинә 3 саат ајрылмышдыр. Програмын тәләбинә көрә, ше'рдә мүгәддәс варлыға — анаја сонсуз мәһәббәтин сәмими ифадәсиндән, чошғун, барышмаз овгатла һәзин, көврәк һиссләрин говушмасындан доған күчлү емосионал — образлы тә'сирдән сөз ачылмалы, сөзләрин усталыгла сечилмәси барәдә мәктәблиләрдә долғун тәсәввүр јарадылмалыдыр.

XI синифдә исә Ч. Чаббарлынын һәјаты, поезијасы, нәсри, драматуржијасы барәдә очеркин, «Огтај Елоғлу» фачиәсинин өјрәдилмәсинә 6 саат ајрылмышдыр.

Програмда гејд едилир ки, «Огтај Елоғлу» фачиәсинин мөвзусу, идејасы, еләчә дә Огтај Елоғлу сурәти кениш тәһлил едилмәли, Огтајын милли театрын тәрәггиси уғрунда мүбаризәси, һәгигәт ахтарышлары, халгын кәләчәјинә инамы, дикәр сурәтләрин әсәрдә мөвгеји ачыгланмалыдыр.

Бу мөвзу илә әлагәдар мәктәблиләрин драматик нөв вә конфликт һаггында мә'луматы дәринләшдирилмәли, әсәрдә образын дили барәдә конкрет тәсәввүр јарадылмалыдыр. Мүстәгил оху үчүн мүәллимин төвсијәси илә Ч. Чаббарлынын һекајәләри вә драм әсәрләриндән истифадә олунмалыдыр.

Бүтүн бу мәсәләләрин өјрәдилмәси просесиндә мүәллим шакирдләрин диггәтини илк нөвбәдә Чәфәр Чаббарлынын Азәрбајчан әдәбијјатындакы мөвгејинә јөнәлтмәлидир. Јазычынын һәјаты һаггында мә'лумат вериләркән мәктәблиләрин нәзәринә чатдырылыр ки, Чәфәр Чаббарлы XX әср Азәрбајчан әдәбијјатынын көркәмли сималарындан бири олуб, халгымызын мәдәни тәрәггисиндә бөјүк рол ојнамыш гүдрәтли сәнәткардыр. Шакирдләрдә Чәфәр Чаббарлы шәхсијјәти вә јарадычылығы барәдә долғун тәсәввүр јаратмаг мәгсәдилә гүдрәтли сәнәткарларын онун һаггында сөјләдији фикирләрдән мәгсәдјөнлү истифадә олунмалыдыр.

Сәмәд Вурғун бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығыны јүксәк гијмәтләндирәрәк јазырды: «Чаббарлы XX әср Азәрбајчан әдәбијјаты тарихиндә ән надир сималардан биридир. О өз јарадычылыг хәзинәсинин зәнкинлији е'тибарилә М. Ф. Ахундзадәдән вә Чәлил Мәммәдгулузадә — Молла Нәсрәддиндән сонра XX әср әдәбијјатынын ән көркәмли симасыдыр...».

Микајыл Мүшфиг Чәфәр Чаббарлынын хатирәсинә һәср етдији «Шаирин өлүмү» ше'риндә ону «Сөз мүһәндиси — руһ мүһәндиси» адландырараг јазырды:

Өлдү Балашлары өлдүрән әскәр,
Өлдү Күлүшләри күлдүрән әскәр.
Өлдү ешидинчә, Алмаз ағлады—
Санки Күр дајанды, Араз ағлады.
Фәгәт, өлән дејил онун сәнәти!
Бағламыш адына әбәдијјәти.

Меһди Һүсејн исә диггәти бу бөјүк сәнәткарын јарадычылығынын идеја-бәдии өзүнәмәхсуслуғуна чәлб едирди: «Ч. Чаббарлынын романтикасы бизи һәјат һәгигәтиндән узаг-

лашдырмыр, əксинə, бизи бу һəгигəтə јахынлашдырыр».

Драматургун јарадычылығынын тəдриси просесиндə исə ашағыдакы суал диггəт мəркəзиндə сахланмалыдыр: Чəфəр Чаббарлы јарадычылығынын мүасир дөвр үчүн əһəмијјəти һансы амиллəрлə шəртлəнир?

Бу мəсəлə илə əлагəдар гејд едилмəлидир ки, əсрин əввəллəриндə јарадычылыға башлајан бу бөјүк сəнəткар əсрин сонунда да бизим мүасиримиз олараг галмагдадыр. XX јүзиллик баша чатмаг үзрəдир. Јени əсрин астанасында мүасир дүнјада инсан һаглары, бəшəри-мə'нəви дəјəрлəр, азадлыг, инкишаф идеаллары өн плана чəкилир. Бу, тəбиидир. Бəшəр өвлады јени əсрə даһа камил, јеткин гəдəм гојмаг истəјиндəдир. Ч. Чаббарлынын јаратдығы дəјəрли сөз сəнəти нүмунəлəриндə мүасир бəшəр өвладыны дүшүндүрəн, нараһат едəн мə'нəви-əхлаги, сијаси проблемлəр јүксəк сəнəткарлыгла əкс етдирилмишдир. Бу мүасирлик һəм дə Ч. Чаббарлы сəнəтинин ана хəттини тəшкил едəн һуманизмдəн ирəли кəлир.

Чəфəр Чаббарлы јарадычылығынын мүасирлији онун Азəрбајчанын истиглалы, мүстəгиллији идеалы илə гырылмаз шəкилдə бағлылығындадыр. Өз халгыны азад, мүстəгил, бүтөвлəшмиш, бирлəшмиш көрмəк арзусу илə јашајан шаир 1923—1924-чү иллəрдə «Араз чајы» адлы мənзум фачиəсиндə јазырды:

Гој бирлəшсин Азəрбајчан!
Араз чајы, галх арадан!

Бундан бир гəдəр əввəл — Демократик Чүмһуријјəт дөврүндə јаздығы «Азəрбајчан бајрағына» ше'риндə исə үч бојалы, үч мə'налы бајрагдан ифтихарла сөз ачырды:

Бу ај, јылдыз, бојаларын
гурултајы нə демəк!
Бизчə, белə сөјлəмəк:
Бу көј боја көј моғалдан
галмыш бир түрк нишаны;
Бир түрк оғлу олмалы!
Јашыл боја исламлығын
сарсылмајан инамы,
Үрəклəрə долмалы.
Шу ал боја азадлығын,
тəчəддүдүн фəрманы,
Мəдəнијјəт булмалы.
Сəккиз учлу шу улдуз да
сəккиз һəрфли Од јурду,
Əсарəтин кечəсиндəн фүрсəт
тапмыш гуш кими,
Сəһралара учмалы...

Бу мисраларда сəнəткарын вəтəнпəрвəрлији, Демократик Чүмһуријјəтин рəмзлəринə мəһəббəти, еһтирамы ашкар көрүнмəкдəдир.

Көрүндүјү кими, Ч. Чаббарлы мүасирлијинин көклəри илк нөвбəдə өз халгынын талејинə, идеалларына бағлылығындадыр. Əдибин јарадычылығы илк сəнəт əсəрлəриндəн башлајараг, гəлəмə алдығы сон нүмунəјə кими халг һəјатынын, халгын тəрəгги идеалынын бəдии ифадəсидир. Əдибин фəал һəјат мөвгејини, һəјатын дибиндə јашајан инсанларын агибəтинə биканə гала билмəмəсини, шəрə е'тиразыны əкс етдирəн «Үстүнə» ше'ри бу бахымдан диггəти, хүсусилə чəлб едир:

Гласнылар бүтүн һачы, һамысы
һала бихəбəр...
Алыр пулу, кедир јатыр,
нə ингилаб, нə дəрдəсəр!
Учур фəгирлəрин еви, галыр
əјалы дəрбəдəр,
Бу пис заманда пул да јох,
Дум əһли һəр күн, һəр сəһəр
Гапыб күлүнкүнү кəлир учуг
команын үстүнə.

Ејни мотивлəри, ејни мөвгеји биз «Гүруб чағы бир јетим» ше'риндə дə көрүрүк:

Ана јох, əгрəбасы јох, ата јох,
Бир көмəк көрмəјир, бахыр
һəр јан.
Бир нəфəр јох ки, сорсун əһвалын,
Бир нəфəр јох ону билə инсан.

Чəмијјəтин, əтрафдакыларын көмəјə еһтијачы оланлара мүнасибəтдə лагејдлијини иттиһам едəн шаирин фикринчə, инсан талејинə е'тинасызлыг фачиəлəр јарадыр.

«Боранлы гыш кечəси» ше'риндə сојуг, шахтанын гылынч кими кəсдији бир һавада бир парча чөрəјə мөһтач олан ана илə заваллы көрпəнин мүсибəтиндəн сөз ачылыр:

Узагда, кəнд кəнарында бир
учуг евчик,
Будур, учулмуш, дағылмыш
хəрабə бир мəгбəр.
Зүлами-никбəт ичиндəн кəлир
инилти сəси—
Баханда хəстə ушаг, бир дə
хəстə бир мадəр...
Ушаг фəған илə гучмуш
заваллы анасыны,
—Ана! Ачам!—дејə ағлар,
гадын бахыр мəдһуш,
Нə вар доланмаға тагəт, нə вар
данышмаға дил,
Һəзин нəзəрлəрилə бахыр,
ағлајыр, олур биһуш.

Бу нүмунəлəрдə биз, илк нөвбəдə чəмијјəтдəки һагсызлыға, əдалəтсизлијə е'тираз сəси учалдан, инсан талејинə биканə гала билмəјəн һуманист сəнəткарын гəлб чырпынтыларыны, һарајыны ешидирик.

Дүнјанын, бəшəријјəтин, елəчə дə һəјат океанында гум дəнəсинə бəнзəјəн инсанын талеји Ч. Чаббарлыны өмрү боју дүшүндүрмүшдүр. «Од кəлини» əсəринин гəһрəманы Елханын дили илə əдиб бу күн дə бəшəр өвладыны нараһат едəн суаллары верир: «Будур, əсрлəрдəн бəри заваллы инсаны дидиб чејнəјəн! Будур, əсрлəр боју ганун адына һөкмранлыг сүрəн ганунсузлуг! Нечин о, зəнкиндир, мəн бир көлəјəм? Ана тəбиəтин өз јавруларына вердији бу јашыл чəмəнлəр, кениш, мəһсулдар чөллəр, ирмаглар, сəрин сулар... һамысы кимин олмалыдыр?».

Əслиндə, бу суаллар тəкчə бир азəрбајчанлынын јох, үмумəн бəшəр өвладынын əсрлəр боју чəмијјəтдə баш алыб кедəн һагсызлыға, инсанын əзəли вə əбəди һагларынын тапданмасына е'тиразы кими мə'наландырылмалыдыр.

Əдəбијјатымызда гадын һүгуглары, ана мөвзусу, ананын мүгəддəслији мотивлəри һəмишə өнəмли олмушдур. Мəһəммəд пејғəмбəр: «Чəннəт ананын ајаглары алтындадыр», — демишдир. «Китаби-Дəдə Горгуд» дастанларында «Ана һаггы — Танры һаггы» сајылыр. Хагани Ширвани ана зəһмəтини миннəтдарлыг һисси илə вəсф едирди:

Əкəр олмасајды ана зəһмəти,
Газана билмəздим һеч бир
шөһрəти.
Онун һəр сөзүндəн алырам гүввəт,
Гəлбими мум етди, верди нəсиһəт.
Дүшмəн тə'нəсилə кəсилсə јолум,
О зəиф гарыдан күч алар голум.

Əли Кəрим «Гајтар ана борчуну, о борч сəнин өзүнсəн, өзүнү гајтар кери» мисралары илə өвладлыг борчунун əбəдилијиндəн сөз ачырды. Чəфəр Чаббарлы бу классик мөвзуја јени сиглəт, јени вүс'əт кəтирəрəк бүтүн өвладларын үрəк сөзлəрини өлмəз мисраларда əбəдилəшдирди. Шаирин мəшһур «Ана» ше'рини охудугча көз өнүндə ағсачлы, өмрүнү өвладына һəср етмиш, онун севинчи, кəдəри илə јашајан бир ана образы чанланыр. Ананын өз өвладыны һəмишə учалыгда көрмəк арзусу тəбиидир. Лакин өвладын анадан уча олмасы мүмкүн дејилдир. Шаирин лирик гəһрəманы анаја мүнасибəтиндə бүтүн варлығы илə итаəт едəн раһиб тимсалындадыр.

Чаһанда елə бир гүввə јохдур ки, əсəрин гəһрəманы она баш əјсин, нə өлүм, гијамəт горхусу, нə дүнјанын вар-дөвлəти, нə чəллад горхусу ону əјилмəјə, тəслим олмаға севг едə билмəз. О, јалныз ананын бөјүклүјү гаршысында сəчдə едир, она гул олмағы өзүнə фəхр билир.

Əсəрдə өвладын анаја бəслəдији мəһəббəт һисслəри романтик бир вүс'əтлə тəрəннүм едилир. Гəһрəман үзүнү күлəјə, далғаланан дəнизə, илдырыма, сəмаја, күнəшə, булуда тутур, онлардан горхмадығыны, чəкинмəдијини бəјан едир. Бу, сəбəбсиз дејилдир. Чүнки онун гəлбиндə ана мəһəббəти бəргəрардыр. Бу мəһəббəт олан јердə нə күлəјин əсмəси, амансыз дəнизин фыртына гопартмасы, сəма тағынын дағылмасы, күнəшин сөнмəси, булудун јағыш јағдырмасы горхулу дејилдир, бунларын һеч бири она тə'сир етмəк игтидарында дејилдир. Јалныз мүгəддəс ана гаршысында о, јенидəн ушаға дөнүр, кичилир, балачалашыр, ананын һəзин лајласы илə үјуjан мə'сум бир көрпəјə чеврилир.

Гəһрəман əминдир ки, онун сон нəфəсдə дејəчəји, нитгиндəн ду-

шәчәк сөз дә «Ана» ады, «Ана» кәлмәси илә бағлы олачагдыр:

Ана! Ана! Бу адын гаршысында
бир гул тәк,
Һәмишә сәчдәдә олмаг мәнә
фәхарәтдир.
Онун әлијлә бәла бәһринә
јуварлансам,
Јенә хәјал едәрәм
бәзми-истираһәтдир.
Бүтүн вүчудум әсәр, руһум
ејләјәр пәрваз,
Учар сәмаләрә о аләми-хәјаләтдә.
Јатар, өләр бәдәним, нитгдән
дүшәр бир сөз,
Ана... Ана... Сәнә мән раһибәм
итаәтдә!..

Әдиб «Ана» сөзүнү дөнә-дөнә тәкрарламагла, анафорадан истифадә етмәклә әсәрин бәдии тә'сир күчүнү даһа да артырыр. Ше'рдә бәдии суал, бәнзәтмә, бәдии тәзадлардан да јүксәк сәнәткарлыгла истифадә олунмушдур.

Шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр ки, Чәфәр Чаббарлы јарадычылығынын күчү, мүасирлији һәм дә онун јаратдығы бир-бириндән фәргли, һәјатын, талеләрин өзү кими мүхтәлиф образларын, гәһрәманларын сәчијјәси илә дә бағлыдыр. Илләр, онилликләр өтүр, јени јүзиллик кәлиб чатыр, нә јазыг ки, Һачы Әһмәд, Имамјар, Кенерал-Губернатор, Фатманисә, Балаш хисләтли инсанлар јенә дә мөвчуддур, бу күн дә биз онларла растлашырыг. Һәрәси чәмијјәтин бир тәбәгәсини, бир инсан типини әкс етдирән рәмзә чеврилмиш бу образларын јашарлылығы Ч. Чаббарлы јарадычылығында хејирлә шәрин мүбаризәси мөвзусунун өтәри, тәсадүфи олмадығыны бир даһа сүбут едир.

Мә'лумдур ки, совет һакимијјәти илләриндә әдәбијјатшүнаслыгда идеал гәһрәман проблеми әтрафында мүбаһисәләр сәнкимәк билмирди. Ч. Чаббарлынын бу мәсәләјә мүнасибәти дә мүасир әдәбијјатшүнаслыгда тәгдир олунан јени бир мејллә сәсләшир. Белә ки, сәнәткар өз мүсбәт гәһрәманларыны әксәр һалларда идеаллашдырмамыш, онлары инсана хас олан зәиф, зиддијјәтли чәһәтләри илә тәсвир етмишдир.

Совет јазычыларынын 1934-чү илдә кечирилмиш биринчи гурултајындакы мәшһур нитгиндә Ч. Чаббарлынын сөјләдији ашағыдакы фикирләр бу күн дә өз актуаллығыны сахламагдадыр: «Гәһрәманы ресепт илә јаратмаг олмаз. Јазычы өз гәһрәманыны нә гәдәр јахшы кејфијјәтләрлә бәзәјирсә, бәзәсин, әкәр о гәһрәманы чанлы бир инсан кими бүтүн еһтираслары илә көстәрә билмәмишсә, фәрги јохдур, о гәһрәман севилмәјәчәк вә јазычы мүтләг тамашачыдан белә сөзләр ешидәчәкдир. Гәһрәман бир аз сүн'идир, схематикдир, гурудур.

Толстојун күлләләрлә дешилмиш Һачы Мурады ајаг үстә галхараг сонра өлү бир һалда јерә јыхыларкән адама елә кәлир ки, гоча, чәсим бир дағ учуб төкүлүр. Көрүнүз, мүәллиф өз гәһрәманыны нә гәдәр јүксәлдә билмишдир? Бу бачарығы, бу сәнәти биз дә өјрәнмәлијик.

...Јалныз шүарларла, ситатларла данышан, чансыз, сүн'и гәһрәманлар јаратмаг лазым дејилдир. Чошгун еһтирасларa малик чанлы, долғун гәһрәманлар јаратмалыдыр».

Ч. Чаббарлы өз јарадычылығында бу сәнәт амалына һәмишә садиг галмышдыр. Диггәт јетириләрсә, сәнәткарын әски дүнјаја, чәһаләтә, наданлыға, фанатизмә гаршы чыхан, керилик, әталәт буховларыны чәсарәтлә гырыб атан Огтај Елоғлу, Алмаз, Севил кими күчлү гәһрәманлары да инсана хас олан зәифликләрдән, сәһвләрдән хали дејилдир. Огтајын онун чағырышына сәс вериб бөјүк амалларла, сидг-үрәклә сәһнәјә атылан Фирәнкизи өлдүрмәси, Алмазын һәјата, инсанлара мүнасибәтдә максимализми — ушаглары шәрги охудараг јас јериндәки инсанлара мејдан охумасы бу образларын зиддијјәтли чәһәтләри кими диггәти чәлб едир.

«Алмаз» әсәринин тәһлили заманы мүәллим шакирдләрин диггәтини биринчи пәрдәјә чәлб едир. Һәмин пәрдә Алмаз образынын сәчијјәви хүсусијјәтләринин дүзкүн дәрк едилмәси бахымындан бир нөв ачар ролуну ојнајыр. Мүәллиф әсәрин әввәлиндә белә бир ремарка верир: «Азәрбајчанын узаг бир кәндиндә, мәктәб габағында бир мејданча. Кәнд молласы, онун мүридләри, ағсаггаллар вә саирә чијинләриндә бир табут апарыр вә охујурлар. Бу аралыг он сәккиз јашларында кәнч бир гыз — Алмаз бир гадынын әлиндән тутуб сүрүјәрәк, гочаларын бахышы алтында кечиб кедир».

Дәфн мәрасимини көрән кәнд мүәллими артыг гәрар гәбул етмишдир. Ушаглары јанына чағыран Алмаз дејир: «Сыраја дүзүл! (Һамы дүзүлүр). Кәндин бүтүн күчәләрини охујараг кечәчәксиниз, сәсинизи ешитмәмиш бир ев галмасын. Бу өлү дәстәсинин кечдији күчәләрдә үзүзә кәлиб, сәсләрини өртәчәксиниз. Ешитдинизми? Тез башлајын!».

...Ушаглар кедир вә бүтүн пәрдә боју гарышыг олараг каһ өлүчүләрин, каһ да ушагларын сәсләри ешидилир.

Әлбәттә, Алмазын халгын адәт-ән'әнәсинә е'тинасызлығы, С. Вурғунун «Комсомол поемасы» әсәриндә Мирпашанын мәсчидә ит бағламасы кими ијирминчи илләр комсомолчуларынын дүнјакөрүшүнү, әгидәсини әкс етдирән реал һәјат һәгигәтләридир. Ејни заманда бу сәһнәнин тәһлили шакирдләрдә белә бир гәнаәт јаратмалыдыр ки, мүсбәт гәһрәман кими тәгдим олунан Алмаз чидди нөгсанлардан да хали дејилдир. Әслиндә, Алмазын там мүсбәт планда тәгдими, јухарыдакы сәһнәдән дә көрүндүјү кими һәмин образа мүәллиф мүнасибәтинин тәһриф олунмасыдыр. Даһа дәгиг десәк, сәнәткар, бу сәһнә бир рәмз кими верилсә дә, халгын милли адәт-ән'әнәләринә белә мејдан охумасыны тәгдир едә билмәзди.

Јухарыда гејд етдијимиз кими, әдибин «Огтај Елоғлу» фачиәси он биринчи синифдә монографик шәкилдә өјрәдилир. Әсәрин програма дахил едилмәси тәсадүфи дејилдир. Бәс сәһнә сәнәтинә, милли театрын јарадылмасы проблеминә һәср олунмуш бу әсәрин мүасирлији нә илә бағлыдыр? Илк бахышда елә көрүнүр ки, чағдаш әсрдә бөјүк инкишаф јолу кечмиш Азәрбајчан театры драматургун галдырдығы бир чох проблемләри уғурла һәлл етмишдир вә мәктәб тәчрүбәсиндә әсәрин үзәринә гајытмаға елә бир еһтијач јохдур. Лакин тәнгидчи Јашар Гарајевин һаглы олараг јаздығы кими, Огтајын һәгигәт ахтарышлары көһнәлмир... Огтајда көһнәлмәјән нәдир? Бүтүн варлығыны, еһтирасларыны фәда етдијин сәнәтә, идеала тәмәннасыз хидмәт етмәк, милли сәһнәни һәгиги бир сәнәтин зирвәсинә јүксәлтмәк, бу јолда фәдаи вә фәдакар олмаг, вәтәндашлығы гәһрәманлыға чевирмәк! — бурада бизи һәлә дә сарсыдан, нараһат едән нәчиб вә мүгәддәс еһтирас будур. Бу еһтирас «атом әсри» дејилән дөврдә мәһдуд, бајағы, хырда еһтирасларын бә'зи мешшанлар арасында дәбдә олдуғу бир вахтда бир даһа учадан сәсләнмирми?

Тә'лим просесиндә Огтај образынын сәчијјәләндирилмәси заманы шакирдләрин әксәријјәти гәһрәманын характериндәки, һәрәкәтләриндәки зиддијјәтләрдән, өз анасына, бачысына мүнасибәтини тәгдир етмирләр.

Огтајын «...мән гочаман бир халгы, онун сәадәтини, кәләчәјини ики нәфәр гадынын истираһәтинә фәда едә билмәрәм» — сөзләринә мүнасибәт билдирән шакирдләр гејд едирләр ки, анасынын вә бачысынын талејинә белә мүнасибәт, әслиндә, һәмин гадынларын садәчә истираһәтинин позулмасы илә дејил, ағыр фачиә илә нәтичәләнир. Огтај һәтта өз анасынын дәфниндә белә, иштирак етмир, бачысы диләнмәјә мәчбур олур.

Бу мәсәлә илә әлагәдар гејд едилмәлидир ки, Огтај өзүнү илк нөвбәдә халгын оғлу сајыр, халг иши наминә мә'бәд кими јанашдығы халг сәһнәсинин тәрәггиси наминә анасыны да, бачысыны да, өзүнү дә фәда етмәјә һазырдыр. Мүәллифин гәһрәмана вердији аддан да көрүндүјү кими, о, елин оғлудур.

Драмда Огтај охучунун көзү өнүндә мүхтәлиф вәзијјәтләрдә — бөјүк амалларла сәһнәјә атылан исте'дадлы, әзәмәтли шәхсијјәт, артыг дүнјада һеч бир шејә инанмајан, мағлуб олмуш, сәрхош вә бәдбин, сәфил инсан, е'тиразчы гәһрәман вә дүнјаларча севдији, мә'сум вә фәдакар бир инсанын гатили кими чанланыр.

Фирәнкиз «Артыг өз талејими өзүм идарә едә биләрәм» — дејә-

рәк Огтајын көмәјинә кәлир. О, гәтијјәтлидир, «артыг архам бир учурумдур, кери дөнә билмәрәм, чәкилиниз» — сөзләри илә сәһнәјә атылыр. Белә бир анда Фирәнкизи өлдүрән, мә'сум бир инсанын гатилинә чеврилән Огтајын һәрәкәтини нечә гијмәтләндирмәк олар?

Дәрс просесиндә бу проблемин дә музакирәси мубаһисәләрә сәбәб олур. Күнаһсыз бир варлығын һәјатына сон гојан Огтајын һәрәкәти зиддијјәтли фикирләр доғурур. Ајдын мәсәләдир ки, Огтајын бу һәрәкәти илә барышмаг чәтиндир. Академик Мәммәд Арифин фикринчә, Огтајын бу һәрәкәтини писләјәнләр гисмән һаглыдырлар... Огтај Фирәнкизи јалан вә сахтакарлыг чәмијјәтиндән јүксәкдә көрмәк истәјирди. О, мә'нәвијјатында бир идеал олараг јарадыб кизләдији бир мәхлугу гара торпагларда сүрүнәчәк гәдәр рәзил олан бир һәшәрат ичәрисиндә көрмәк истәмир.

Лакин бу, мүмкүн дејилди. Фирәнкиз көлә вә әсир иди. Бүтүн көзәлликләри мәһв едән әсарәт Фирәнкизи дә бәдбәхт етмишди. Буна көрә дә Огтајын Фирәнкизи өлдүрмәси онун буржуа чәмијјәтинә гаршы анархистчәсинә үсјанынын ән дәһшәтли тәзаһүрү иди. Санки Огтај бу һәрәкәти илә асланбәјләрин әлиндә бир ојунчаг олан «реал» Фирәнкизи «идеал» Фирәнкизә чевирмәк истәјир, чүнки реал Фирәнкиз көләдир, бәдбәхтдир, азад дејилдир, Огтај исә ону азад вә хошбәхт көрмәк истәјир. Азад Фирәнкиз о заманкы шәраитдә бир идеал олараг галмагда иди.

Беләликлә, шакирдләрдә тәмиз вә јүксәк мә'нәвијјатлы Огтајын «кобуд вә чиркин бир мүһитлә әлбәјаха олан, көһнә дүнја илә мубаризәдә фачиәли вәзијјәтинә бахмајараг, бөјүк бир фәдакарлыгла өз мәгсәдинә доғру чан атан үсјанкар, ифшачы шәхсијјәт» олмасы гәнаәти јарадылыр.

Ч. Чаббарлы сәнәтинин сәчијјәви чәһәтләриндән бири дә онун јаратдығы бир чох образларын охучу, тамашачы күтләсинә дәрин тә'сири илә бағлыдыр. Белә ки, әдибин әсәрләри ишыг үзү көрдүкчә, тамашаја гојулдугча бөјүк екс-сәда доғурмуш, тамашчыларын мә'нәви тәкамүлүндә әһәмијјәтли рол ојнамышдыр.

Бөјүк сәнәткарын јаратдығы гүдрәтли сәнәт нүмунәләри кениш охучу, тамашачы күтләсинә инди дә јүксәк мә'нәви-әхлаги идеаллар ашылајыр. Бу нүмунәләрин мәктәбдә дәјәринчә өјрәдилмәси мүәллимләрдән чидди елми вә методик һазырлыг тәләб едир.

АГИЛЛӘР ДЕЈИБ КИ...

Намуслу гадын киши үчүн елә бир сәрвәтдир ки, онун мисли јохдур.

А. БАКЫХАНОВ.

Сағлам диләнчи кәс дә варлыдан хошбәхтдир.

ШОПЕНҺАУЕР.

Јалтаглыг чинајәт үчүн шәраит јарадыр.

Ч. КЕЈ.

Сәнин һаггында нә дүшүнүрләрсә дүшүнсүнләр, әдаләтли һесаб етдијин иши көр.

ПИФАГОР.

Мәдәнијјәтин дәрәчәси бирбаша әмәјә мәһәббәтдән асылы олур.

М. ГОРКИ.

Әчаиб, гәрибә кејимләр көзәллији дә ејбәчәрләшдирир.

П. БУАСТ.

Гадын ләјагәтинин өлчүсү севдији киши ола биләр.

БЕЛИНСКИ.

Вәтәнә вурулан јараны һәр биримиз үрәјимизин ән дәрин кушәсиндә һисс едирик.

В. ҺУГО.

ИЧТИМАИ-СИЈАСИ МӘЗМУНЛУ ШЕ'РЛӘРИН ТӘДРИСИНИН ДИДАКТИК ӘСАСЛАРЫ

Илһам ПӘНАҺОВ,

Азәрбајчан ЕТПЕИ-нин диссертанты.

Мүстәгиллијини јенидән газанан Азәрбајчанын сабаһы бир сыра фактор вә амилләрлә бағлыдыр. Бунларын сырасында тәһсил чох мүһүм әһәмијјәт кәсб едир. Буна көрәдир ки, республика президенти өлкәдә тәһсилин проблем вә инкишаф перспективләрини өјрәниб програмлашдыран, консепсијасыны јарадан тәһсил ислаһатлары үзрә Дөвләт Комисијасы јарадылмасы үчүн сәрәнчам вермиш, һазырланмыш дөвләт програмыны тәсдиг етмишдир.

Тарихи тәчрүбә вә милли-дүнјәви ән'әнәләрә ујғун олараг Азәрбајчанда тәһсилин инкишафы үчүн даһа кениш, демократик мүһит вә шәраит јарадылмышдыр. Дөвләт тәһсил мүәссисәләри илә јанашы, өзәл тәһсил бөлмәсинин инкишафына гајғы тарихи фактдыр. Һазырда өлкәдә мәктәб башлыча диггәт објектинә чеврилмишдир. Мәктәбин, тәһсилин инкишафына хүсуси әһәмијјәт верилир, чүнки чәмијјәтин инкишафы мәктәбин инкишафы үчүн шәртдирсә, мәктәбин, тәһсилин сәвијјәсинин јүксәлдилмәси чәмијјәтин сәвијјәсинин галдырылмасынын башлыча факторудур.

Мә'лумдур ки, мәктәб өјрәтмә (мүәллимин) вә өјрәнмә (шакирдләрин) мәркәзидир. Мүәллим тә'лим просесиндә өјрәдәчәји материалы илк нөвбәдә өзү дәриндән мәнимсәмәли, бу билик вә информасијанын шакирд тәфәккүр вә төхәјјүлүнүн инкишафына көстәрәчәји тә'сири бир нөв програмлашдырмалыдыр. Бу просесдә шакирд садәчә објект олмамалы, өјрәнмә просесиндә субјект кими иштирак етмәлидир. Верилән мә'лумат, чатдырылан јени билик әввәлләрдә газаныланларла әлагәләндирилмәли, һуманитар фәнләрлә бағлы интеграсија үмумиликдә шәхсијјәтин инкишафына, онларын мәдәнијјәтинин формалашмасына јөнәлмәлидир.

Көрүндүјү кими, тәһсил әслиндә чох бөјүк сосиал-педагожи, тарихи-ичтимаи функсија дашыјыр. Бу функсијанын реаллашмасы бир сыра мәсәләләрин елми-методик вә дидактик әсасларынын ишләнмәсини тәләб едир. Бурадан да ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисинин дидактик әсаслары һаггында бә'зи фикирләр сөјләмәк зәрурәти ортаја чыхыр.

1. Мөвчуд методик әдәбијјатда, үмумијјәтлә лирик әсәрләрин тәдриси јолларындан бәһс олунмушдур. Һалбуки лирик-ашиганә әсәрләрә, ичтимаи-сијаси мәзмунлу, јахуд бу мотивли әсәрләрлә пејзаж лирикасынын өјрәдилмәси методлары арасында һеч бир фәрг гојулмамышдыр. Амма мөвзу вә идејача, бәдии тәсвир вә ифадә васитәләри бахымындан бунлар арасында фәргләр мөвчуддур.

2. Лириканын дикәр нөвләри даһа чох шакирдләрдә һисси-емоссионал тә'сир бурахыр, онларда бәдии-естетик мәдәнијјәтин формалашмасына хидмәт едир.

3. Ичтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләр исә шакирдләрин луғәт фондуну (тарихизмләр әсасында) вә бу сөзләрин изаһы илә бағлы олараг тарихи билик вә мә'луматларыны кенишләндирир; халгымызын менталитетини сәчијјәләндирән тарихи мә'нәви-әхлаги кејфијјәтләр — әдаләтлилик, һуманизм, зүлмә вә зүлмкарлара нифрәт, һалаллыг вә сүлһсеварлик, достлуға вә инсанлыға сәдагәтлилик барәдә образлы-фәлсәфи информасија әлдә олунур; бу әсәрләрин тәдриси заманы шакирдләр сәнәткар нүмунәсиндә тәрбијә олунурлар; әдәбијјатын ичтимаи

шүурун хүсуси формасы кими һәјатда вә ҹәмијјәтдә ролу вә әһәмијјәти дәрк олунур.

4. Бу әсәрләрин тәдриси просесиндә инсан һүгуг вә азадлыгларына һөрмәт руһунда, демократик, сијаси-тарихи мәдәнијјәтә малик инсанлар кими јетиширләр. Одур ки, биз Шәки шәһәр 7 вә 10 сајлы мәктәбләрин мүәллимләри М. Нәсирова вә Р. Меһдијеванын, Бакыдакы 54 сајлы мәктәбин мүәллими Г. Һүсејнова, 239 сајлы мәктәбин мүәллими А. Әһмәдованын тәҹрүбәсини үмумиләшдирәрәк дидактик систем һазырладыг. Бунлар ашағыдакылардыр:

1. Әдәбијјат тәдриси просесинин мәрһәләләри:

— иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдриси заманы јени әдәби-тарихи биликләр верилиб мөһкәмләндирилмәси, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирилмәси вә үмумиләшдирилмәси;

— шакирдләрин билик вә баҹарыгларынын јохланылыб учота алынмасы.

2. Тәшкилат формалары.

Дәрсинин типләри:

— јени билик верән дәрс;

— билијин үмумиләшдирилдији дәрс;

— синифдәнхариҹ тәдбирләр.

3. Тәдрисин принсипләри:

— системлилик;

— шүурлулуг вә фәаллыг;

— биликләрин тарихи дөвр вә бугүнкү һәјатла әлагәләндирилмәси;

— әјанилик.

4. Тә'лим методлары:

— мәктәб мүһазирәси;

— комментарили сөһбәт;

— китабла иш;

— аналитик оху;

— әдәби, тарихи, етнографик материаллар үзәриндә мүстәгил ишләр.

5. Пријомлар:

— ифадәли оху;

— лүғәт үзәриндә иш;

— идеја мәзмунунун мәнимсәдилмәси;

— тарихи дөврләрин мүгајисәси, әсәрин идеја-иҹтимаи мәзмунунун актуаллығыны әсасландырма.

6 Дидактик васитәләр:

— аудиал (вал, магнитафон ленти);

— визуал (шәкил, портрет, ескизләр, кинокадрлар вә с.);

— дөври нәшрләр (гәзет, журнал вә китаблар);

Дидактик системин биринҹи бөлүмү тәдрисин мәрһәләләрини әһатә едирди. Шакирдләрин газанылмыш әдәби-нәзәри биликләри әсасында јени биликләр верилир, мөһкәмләндирилир вә үмумиләшдирилир, газанылмыш биликләрлә әлагәләндирилир. Шакирдләрин билик вә баҹарыглары јохланылыб учота алыныр. Дидактик системдә јени билик верән, билији үмумиләшдирән дәрсләрә, синифдәнхариҹ ишләрә хүсуси диггәт јетирилир. Бу заман әдәби-нәзәри биликләрин системли шәкилдә, шүурлу олараг, шакирдләрин дәрсләрдә фәаллығы илә мәнимсәнилмәси, әјанилик принсипләри үстүнлүк тәшкил едир. Әјанилик принсипини реаллашдырмаг үчүн ашағыдакы дидактик васитәләрдән истифадә фајдалы оларды:

— иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләр јазылмыш әсасән лент (вал јазылары ҹәһәтдән сырадан чыхмышдыр) јазылары;

— сәнәткарын портрети, һејкәлинин репродуксијасы, әсәрләринә чәкилмиш иллүстрасијалар, кинокадрлар;

— дөври нәшрләрдән ибарәт сәркиләр.

Иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисиндә истифадә олунаҹаг акустик васитәләр сырасында магнитафон лент јазылары вә граммафонлар; визуал васитәләрдән епифилмләр, видеомагнитафон јазылары вә фотокадрлар; аудиовизуал васитәләрдән телеверилишләрин лентә алынмыш кадрлары даһа еффектли ола биләр.

Һәмин системдә мәктәб мүһазирәси, комментарили сөһбәт, китабла иш; аналитик оху, әдәби, тарихи, етнографик материаллар үзәриндә иш методларындан истифадә олунмасы да нәзәрдә тутулур.

Иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисиндә мүхтәлиф информасија каналлары васитәсилә алынан мә'луматларын дәрсләрлә әлагәләндирилмәси башлыҹа тәләб кими нәзәрә алынмалыдыр.

ОРТА ҮМУМТӘҺСИЛ МӘКТӘБЛӘРИНИН V—XI СИНИФЛӘРИНДӘ ӘДӘБИЈЈАТДАН ПРОГРАМ МАТЕРИАЛЛАРЫНЫН ТӘХМИНИ ПЛАНЛАШДЫРЫЛМАСЫ

IX СИНИФ (208 саат)

I РУБ (29 саат)

1-ҹи дәрс. Кириш.

Бәдии әдәбијјат һаггында мә'лумат верилир, онун сәҹијјәви хүсусијјәтләри садаланыр. Әдәбијјатшүнаслыг елминин саһәләри ајдынлашдырылыр. Бәдии әдәбијјатын тәрбијәви вәзифәси, һансы гајә вә мәгсәдләрә хидмәт етмәси, Азәрбајҹан әдәбијјатынын дүнја әдәбијјатына тә'сири шәрһ олунур.

2—3—4-ҹү дәрсләр. Азәрбајҹан шифаһи халг әдәбијјаты. Онун хүсусијјәтләри, нөвләри вә жанрлары.

Шифаһи халг әдәбијјаты һаггында мә'лумат верилир. Јазылы вә шифаһи әдәбијјат арасында охшар вә фәргли ҹәһәтләр изаһ едилир, шифаһи халг әдәбијјаты жанрларынын идејасы, мәзмуну вә форма хүсусијјәтләри шәрһ олунур.

Ашыг јарадыҹылығы вә онун хүсусијјәтләри һаггында шакирдләрә билик верилир.

5—6—7-ҹи дәрсләр. «Китаби-Дәдә Горгуд» дастанынын мөвзусу, идејасы, әсәрин јаранма тарихи. Әсәрдә вәтән севкиси вә дүшмәнләрә гаршы мүбаризә. Дастан шифаһи халг јарадыҹылығынын гәдим абидәси кими.

Дастанын јаранма вә тәшәккүл дөврү, гәһрәманлыг дастаны кими шөһрәт тапмасы шәрһ олунур. Ватикан вә Дрезден нүсхәләри хатырладылыр. Дастанда оғузларын һәрби јүрүшләри, инам вә көрүшләри, барыш вә савашлары, адәт вә ән'әнәләри, көчәри һәјат тәрзләри шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Дастанда әһвалатларын — бојларын Дәдә Горгуд дилиндән верилмәси ајдынлашдырылыр, Ич Оғуз вә Дыш Оғузда баш верән әһвалатлара нәзәр јетирилир.

(Әввәли журналымызын 1999-ҹу ил 1, 2, 3, вә 4-ҹү сајларында)

8—9—10-ҹу дәрсләр. «Салур Газанын евинин јағмаланмасы боју»нун охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

«Салур Газанын евинин јағмаланмасы боју»нун ифадәли охусу тәшкил едилир, бојда олан чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Ифадәли охудан сонракы дәрсдә бојун мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Бојда Вәтән севкисинин уҹа тутулмасы, јағылара гаршы мүбаризәнин тәсвири мүәјјән деталларла шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Дәдә Горгуд ел ағсаггалы, мүдрик бир инсан кими тәгдим едилир. Оғуз гадынларынын әсас сәҹијјәви хүсусијјәтләри ајдынлашдырылыр. Әсас образлар — Дәдә Горгуд, Газан хан, Гараҹа Чобан — бир сөзлә, оғуз икидләри һаггында сөз ачылыр, онларын мүдриклији, гәһрәманлыглары әсәрдән кәтирилән нүмунәләр әсасында тәһлил едилир.

11—12—13-ҹү дәрсләр. Азәрбајҹан әдәбијјатынын ортаг гајнаглары. Әски түрк дастанлары вә јазылы әдәбијјат.

а) Түрк дастанларынын јаранмасы сәбәбләри ачыгланыр, Азәрбајҹан әдәбијјатынын ортаг гајнаглары һаггында әтрафлы мә'лумат верилир. «Јарадылыш», «Алп Әр Тонга», «Шу», «Оғуз Ғаған», «Еркәнәкон», «Көч» дастанларынын јаранма тарихи, мөвзусу вә идејасы һаггында шәрһ верилир. Дастанларда түркләрин башына кәлән әһвалатлар ајдынлашдырылыр, тарихи әһәмијјәти барәдә фикирләр сөјләнилир.

б) Икинҹи дәрсдә гәдим түрк јазылы абидәләриндән Орхон-Јенисеј ады илә мәшһурлашмыш абидәләр һаггында изаһат верилир. Бу абидәләрин јаранма тарихинә нәзәр салыныр, түрк тајфаларынын бирләшиб бир дөвләт јаратмасы, түрк хаганлығы адыны алмасы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Түркләр-

рин јағылара гаршы мүбаризәси, дөјүшләри ајдынлашдырылыр. Ортаг даш абидәләринин тарихи әһәмијјәтинин нәдән ибарәт олдуғу ачыгланыр.

в) үчүнчү дәрсдә Баласугунлу Јусиф Хас Һачибин јашадығы дөвр барәдә мә'лумат верилир. «Кутадгу билик»дә сурәтләрин сәчијјәви хүсусијјәтләри көстәрилир, Низаминин Јусиф Һачибә мүнасибәтиндән сөһбәт ачылыр.

14-чү дәрс. Јохлама инша: 2 саат.

1. Шифаһи халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләри;

2. Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанлары.

Һәр ики мөвзуда инша јазанлара мөвзулар һаггында габагчадан мә'лумат верилир, тәһлил едилир. Шифаһи халг әдәбијјатынын хүсусијјәтләри садаланыр, араларында олан охшар вә фәргли чәһәтләр ајдынлашдырылыр.

Мәһәббәт вә гәһрәманлыг дастанларынын һәр биринә ајрылыгда мүнасибәт билдирилир, адлары чәкилир, һәрәсиндән бир нүмунә үзәриндә инша јазы апарылыб тәһлил едилир.

15—16—17—18-чи дәрсләр. XIII јүзиллијә гәдәрки Азәрбајчан әдәбијјаты.

а) Биринчи дәрсдә бу илләрдә халгын мәдәнијјәти вә әдәбијјаты һаггында мә'лумат верилир. Азәрбајчан әразисиндә јаранан илк дөвләтләр — Манна, Мидија, Албан-Аран дөвләтләринә вә ора дахил олан 26 гәбиләјә мүнасибәт билдирилир.

Дини китаб олан «Авеста» јүксәк мәдәнијјәт нүмунәси кими тәгдир едилир. Бу китабын атәшпәрәстлијин башында дуран Зәрдүшт тәрәфиндән јазылдығыны, јени дин уғрунда кәркин дөјүшләрдән, гәләбә вә мәғлубијјәтләрдән данышылдығыны мүәллим лазыми деталларла шакирдләрин нәзәринә чатдырыр.

б) Икинчи дәрсдә Азәрбајчан әразисиндә Албан-Аран дөвләтләринин тәшәккүл тапмасы, јашамаг уғрунда Иран, Рома, Бизанс, Һун, Хәзәр дөвләтләри илә мүбаризә апармасы шакирдләрин диггәтинә чатдырылыр. Давдағын сәркәрдә Чаванширин өлүмү мүнасибәтилә јаздығы јеканә нүмунәнин — мәрсијәнин һаггында да сөһбәт ачылыр, Азәрбајчанын көркәмли дөвләт хадими, онун азадлығы уғрунда гәһрәманлыглар көстәрән Чаваншири хәјанәт нәтичәсиндә өлдүрүлмәси өн плана чәкилир.

в) VII—XI јүзилликләр әдәбијјатынын әсас нүмајәндәләри Гәтран Тәбризи вә Хәтиб Тәбризи јарадычылығы хүласә шәклиндә шакирдләрә чатдырылыр.

г) XII јүзилликдә Азәрбајчанда јаранмыш әдәби мәктәбләрдән сөз ачылыр, Мәһсәти Кәнчәви, Мүчирәддин Бејләгани, Фәләки Ширвани, Хагани Ширвани јарадычылығындакы әсас хүсусијјәтләр диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

19—20—21—22-чи дәрсләр. Низами Кәнчәвинин дөврү, һәјаты, јарадычылыг лирикасы. Гәзәлләриндә мәһәббәт вә онун идеја-фәлсәфи мә'насы.

Низами Кәнчәвинин јашајыб-јаратдығы дөвр һаггында мә'лумат верилир. Азәрбајчанда сијаси аб-һава, бөјүк карван јолунун Азәрбајчандан кечмәси, игтисадијјатда, тичарәтдә баш верән инкишаф вә бу инкишафын инсанлара тә'сири шәрһ јолу илә тәһлил олунур. Кәнчәнин Елдәкизләр тәрәфиндән идарә едилмәси, Низаминин мәнсуб олдуғу аилә, тәһсил алдығы илләр, орта јашларында атасыны, дајысыны итирмәси, Кәнчәдә бир шаир кими формалашмасы — бүтүн бунлар кенишлији илә шакирдләрә ајдынлашдырылыр.

Јарадычылығында ирәли сүрүлән фикирләр, идејалар мүәјјән деталларла шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Мүәллим Низаминин лирик ше'рләриндә мәһәббәтин тәрәннүмүнү — севән бир гәлбин дөјүнтүләрини, истәкләрини, севинчини, кәдәрини нүмунәләр васитәсилә ајдынлашдырыр.

23—24—25—26--27- дәрсләр. Низами Кәнчәви јарадычылығы. «Хәмсә»јә дахил олан поемалары, мөвзусу, идејасы.

Гәлби инсанлыг үчүн јанан мүтәфәккир шаир Н. Кәнчәвинин јарадычылығы кениш тәһлил олунур. Поемаларында сәнәткарлыг гүдрәтинин даһа парлаг чизкиләрлә үзә

чыхмасы ајдынлашдырылыр. Онун поемаларынын Јахын вә Орта Шәрг халгларынын әдәбијјатына јени фикир, јени сәнәткарлыг кејфијјәти кәтирмәси һаггында кениш сөһбәт ачылыр, XII әср һәјатынын әлван мәнзәрәләринин ачылмасы поемаларындан нүмунәләр вермәклә тәһлил едилир. «Сирләр хәзинәси», «Хосров вә Ширин», «Лејли вә Мәчнун», «Једди көзәл», «Искәндәрнамә» әсәрләринин һәр биринин идејасы, мөвзусу әтрафында иш апарылыр, хүласә шәклиндә тәһлил олунур. Даһа сонракы дәрсләрдә (әсәр охундугдан сонра) «Хосров вә Ширин» поемасы мүәллим тәрәфиндән тәһлил едилир. Низаминин тәсвир етдији азад чәмијјәтин һәјат тәрзи һаггында фикир сөјләнилир.

28-чи дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин системә салынмасы.

II РҮБ (23 саат)

1—2—3—4—5-чи дәрсләр. Н. Кәнчәвинин «Хәмсә»си, «Хосров вә Ширин» поемасынын мөвзусу, мәзмуну үзәриндә иш. Сурәтләрин — Хосров, Ширин, Фәрһад — тәһлили. Поеманын бәдии хүсусијјәтләри. Низами јарадычылығынын мүтәрәгги хүсусијјәтләри. Низами вә шифаһи халг әдәбијјаты. Низаминин Азәрбајчан вә дүнја әдәбијјатында јери.

Низами Кәнчәвинин бир сәнәткар кими бөјүклүјү, «Хосров вә Ширин» поемасынын мөвзусу, јазылма мәгамы, сәбәбләри көстәрилир. Ширин, Хосров, Фәрһад сурәтләри әсәрдән кәтирилән нүмунәләрлә кениш тәһлил едилир. Әсәрин инкишаф хәтти үзәриндә дајанылыр. Лирик рич'әтләрә мүрачиәт едәрәк, заманәнин инсанлара етдији зүлмләрдән, шаирә көстәрдији әдаләтсизликләрдән, гәзәбиндән сөһбәт ачылыр, шаирин јашадығы дөврә мүнасибәти көстәрилир, поеманын тәрбијәви чәһәти гејд едилир. Низаминин Азәрбајчан вә дүнја әдәбијјатында јери, мөвгеји шакирдләрә чатдырылыр.

6—7—8—9-чу дәрсләр. XIII—XVI јүзилликләр Азәрбајчан әдәбијјаты, анадилли ше'рин инкишафы, Һәсәноғлунун гәзәли. «Дастани-Әһмәд Һәрами» поемасы. Әсәрин мөвзусу, бәдии хүсусијјәтләри.

Азәрбајчан тарихиндә мүрәккәб вә кешмәкешли бир дөвр олан XIII—XVI әср һаггында хүласә шәклиндә мә'лумат верилир. Ән мүһүм һадисә олан ана дилиндә јаранан әдәбијјатын күчләнмәсиндән сөһбәт ачылыр. Иззәддин Һәсәноғлу илк ана дилли ше'рин нүмајәндәси кими ајдынлашдырылыр, һәјаты, јарадычылығы вә онун «Дастани-Әһмәд Һәрами» поемасынын ады чәкилир, бу әсәри илә тарихи бир хидмәт көстәрдији гејд едилир. Мә'на вә мәзмунча, дил вә үслубча дәјәрли олан бу әсәр-мәснәви түрк епик ше'ринин сәнәткарлығы һаггында мүәјјән тәсәввүр јарадан әсәр кими мүәллим тәрәфиндән тәһлил олунур. Һадисәләрин мәчлисләр шәклиндә гурулмасы, халг инчиләриндән нәзмә чәкиб јајмасы, әһвалаты данышмасы, Әһмәд Һәраминин инсанларын сәадәт јолуну кәсән шәр гүввәјә бәнзәмәсини, горхунч вә һијләкәрлији, өз мәгсәдинә наил олмаг үчүн дәридән-габыгдан чыхмасы вә сонракы һадисәләр — хејирин шәрә галиб кәлмәси шакирдләрин нәзәр диггәтинә чатдырыларағ тәһлил едилир.

10-чу дәрс. Јохлама инша: 2 саат.

1. Низами Кәнчәви јарадычылығында мүтәрәгги идејалар;

2. «Хосров вә Ширин» әсәриндә Хосров вә Фәрһад сурәтләри.

Инша јазыда мүтәрәгги јазылардан — Низаминин һуманизминдән, вәтәнпәрвәрлијиндән, әдаләтсизлијә гаршы амансызлыг, зәһмәт адамларына, әмәјә вердији гијмәт, гадына олан мүнасибәт әсәрләриндән кәтирилән нүмунәләрлә тәһлил едилмәли, онун хејирхаһ әмәлләриндән сөз ачылмалыдыр.

«Хосров вә Ширин» әсәриндә һәр ики образа шакирд мүнасибәти билдирилиб тәһлил олунмалыдыр.

11—12—13—14-чү дәрсләр. Гази Бүрһанәддинин һәјаты, јарадычылығы, гәзәлләри, тујуглары. Әдәбијјат нәзәријјәси: тујуг жанры һаггында.

Анадилли ше'рин илкин нүмајәндәләриндән сајылан Гази Бүрһанәддинин шаир вә һөкмдар кими шөһрәт тапмасындан сөз ачылыр, һә-

сәноғлу илә Нәсими арасында мә'нәви көрпү ролуну ојнамасындан данышылыр, һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верилир. Шадлыг, севинч, никбинлик бојалары илә јоғрулмуш Гази ше'рләриндә инсаны севмәјә, һәјатын мин бир көзәллијиндән зөвг алмаға сәсләмәси нүмунәләрлә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Тујуг жанрындан истифадә едәрәк Газинин өјүд-нәсиһәт вермәси, инсаны ағыл-камал, сәмимијјәт вә дүзлүк јолуну тутмаға чағырмасы ајры-ајры деталларла тәһлил едилир. Тәбиәт тәсвиринә һәср олунмуш ше'рләринин сәчијјәви чәһәтләри хатырладылыр. Тујуг жанры һаггында мә'лумат верилир.

15—16—17—18-чи дәрсләр. Имадәддин Нәсиминин һәјаты, јарадычылығы, «Сығмазам» рәдифли гәзәлинин охусу вә тәһлили. Гәзәл һаггында мә'лумат.

Гази ше'рләриндән илһам алмыш Имадәддин Нәсими ана дилиндә јаранан фәлсәфи ше'рин илк гүдрәтли нүмајәндәси кими һаггында шакирдләрә мүфәссәл мә'лумат верилир, зәнкин поезија дили илә зүлмә, әдаләтсизлијә гаршы е'тираз сәсини јүксәлтмәси гејд олунур. Јашадығы мүрәккәб дөвр, ишғалчы мүһарибәләр, зиддијјәтләр, Тејмур истилаларына гаршы мүбаризә барәдә фикирләри, һүруфилик тә'лиминин нәзәри әсаслары шәрһ едилир. Шаирин јарадычылығына мүрачиәт олунур, һаггында мә'лумат верилир вә «Сығмазам» гәзәли үзәриндә иш апарылыр. Гәзәлин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Гәзәл һаггында мүәллимин мә'луматы дәринләшдирилир. «Сығмазам» гәзәлинин тәһлил јолу илә әсас гајәси билдирилир. Ше'рдә гојулан мәтләбләрин шаирин дүнјакөрүшү, јарадычылығы үчүн сәчијјәви олмасы шакирдләрә хатырладылыр. Гәзәлин бөлкүсү, бәһри јада салыныр.

19—20-чи дәрсләр. И. Нәсиминин «Дилбәра мән сәндән ајры...» гәзәлинин охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш.

Гәзәлин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Лирикасында ашигәнә дујғуларын ифадә вә тәчәссүмүнә һәср олунан ше'рләри һаггында мә'лумат верилир, гәзәлин мәзмуну үзәриндә иш апарылараг тәһлил едилир, лирик гәһрәманын өз севкисини бүтүн дүнјаја гаршы гојдуғу вә һеч бир шејлә дәјишмәз олдуғуну шакирдләрин нәзәринә чатдырыр, онларда ашигин е'тибар вә сәдагәти, севки вә дујғуларынын сафлығы һаггында там тәсәввүр јаратмаға наил олмалыдыр. Гәзәлин бәһри, өлчүсү, аһәнки, бәдии хүсусијјәтләри һаггында мә'лумат верилир.

21-чи дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

Рүб әрзиндә кечилмиш материаллар тәкрар едилир.

22-чи дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләрин системә салынмасы.

Рүб әрзиндә әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилмиш биликләр јекунлашдырылараг системә салыныр.

III РҮБ (29 саат)

1—2—3—4-чү дәрсләр. Шаһ Исмајыл Хәтаинин һәјаты, јарадычылығы, «Дәһнамә» әсәринин мәзмуну үзрә иш.

Зәнкин бир бәдии јарадычылыг јолу кечмиш көркәмли дөвләт хадими Хәтаинин һәјаты мүәллим тәрәфиндән ишыгландырылыр, Сәфәвиләрин күндән-күнә артан нүфузу илә Ағгојунлу һакимләринин тәшвишә дүшмәси, Хәтаинин атасы Шејх Һејдәрин хәјанәтлә өлдүрүлмәси, балача Исмајылын анасы вә ики гардашы илә Истәхр галасына салынмасы, Ағгојунлу Рүстәм Мирзә тәрәфиндән онларын һәбсдән азад олунмасы, Ләлә Һүсејн бәјин Исмајылын тә'лим-тәрбијәси илә мәшғул олмасы вә дикәр мәсәләләр шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. 38 ил өмүр јашамыш Хәтаинин јарадычылығы тәһлил едилир, халгымызын мәдәнијјәт тарихиндә парлаг сәһифәләр ачмасы ајдынлашдырылыр. Јарадычылығында камил инсан проблеми өн плана чәкилир, лирикасындан нүмунәләр вермәклә шәрһ олунур. Епик әсәрләрә мүрачиәтлә «Нәсиһәтнамә» вә «Дәһнамә» мәснәвисинин ады чәкилир. «Нәсиһәтнамә»нин нәсиһәтамиз мәзмун дашымасы, ишыглы вә фајдалы фикирләри илә мүдрик бир ел

ағсаггалы, инсанпәрвәр бир һөкмдар кими чыхыш етмәси, кәнчлијә үрәк сөзләрини демәси диггәт мәркәзиндә сахланылыр.

5—6—7-чи дәрсләр. «Дәһнамә» әсәринин тәһлили: мөвзусу, идејасы, бәдии хүсусијјәтләри.

Мүәллим Хәтаинин «Дәһнамә» мәснәвисиндә уғурлу бир ешги гәләмә алмасыны, өз истәјинә говушмасыны, ашигләри әсас гәһрәман кими сечиб көтүрмәсини шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. «Дәһнамә»дә ешгин сәчијјәви мә'насы, ашиг вә мә'шуг сурәтләринин әсас хүсусијјәтләри тәһлил едилир. Баһаријјәнин әламәтләри садаланыр, нә үчүн баһарын тәсвиринә хүсуси әһәмијјәт верилдији шәрһ олунур.

8—9-чу дәрсләр. Мәһәммәд Фүзулинин һәјаты вә јарадычылығы.

Фүзулинин һәјаты илә бағлы мә'луматлар верилир. Онун јарадычылығында тәнгиди руһун күчләнмәсиндән, зәманәнин ше'рә гијмәт вермәмәсиндән, әсәрләриндә һансы фикирләрин өз әксини тапмасындан, гәзәл жанрынын мөвгејиндән, гәзәлә нечә гијмәт верилмәсиндән, әсас мотивләриндән, динә нечә мүнасибәт бәсләмәсиндән сөһбәт ачылыр.

10—11—12-чи дәрсләр. «Мәни чандан усандырды» гәзәлинин охусу, мәзмуну, тәһлили үзрә иш.

«Мәни чандан усандырды» гәзәлинин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Хүсусән гәзәлләриндә мәһәббәт мөвзусунун әсас јер тутдуғу сөјләнилир, бу гәзәлин Фүзули дүһасынын надир инчиләриндән олдуғу ајдынлашдырылыр. Гәзәлин ашигин күчлү шикајәти илә башланмасы, лирик гәһрәманын мә'нәви изтирабларынын ше'рдә әкси, севкилисинин көзәллији, шаирин ишләтдији бәнзәтмәләри, бә'зи бејт вә ифадәләрдә ше'рин фәлсәфи мәзмун дашымасы мисалларла әсасландырылыр.

13—14—15-чи дәрсләр. «Падшаһи-мүлк» гит'әсинин охусу, мәзмуну, тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: әруз вәзни, гәзәл, гит'ә һаггында.

«Падшаһи-мүлк» гит'әсинин ифадәли охусу тәшкил едилир, чәтин сөз вә ифадәләр изаһ олунур. Гит'ә жанрында јазылмыш бу әсәрдә шаирин өз дүшүнчәләрини ајдын вә ачыг ифадә етмәсини мүәллим шакирдләрин нәзәринә чатдырыр. Гит'әдә ики сурәт — һөкмдар вә шаир гаршылашдырылыр, һөкмдарын әмәлләри, агибәти тәнгиди мүлаһизәләрлә шәрһ олунур, һөкмдарларын ич үзү сәчијјәләндирилир. Шаирин шаһдан үстүнлүјү өн плана чәкилир.

Әруз вәзни, гәзәл, гит'ә һаггында анлајышлар дәринләшдирилир.

16—17—18—19-чу дәрсләр. «Лејли вә Мәчнун» поемасынын мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Инчә лиризм, дәрин ичтимаи-фәлсәфи мәзмун дашыјан «Лејли вә Мәчнун» әсәри һаггында јығчам мә'лумат верилир. Мәзмун үзәриндә иш апармаг үчүн охусу тәшкил едилир. Әсәрин Султан Сүлејмана итһаф едилдији, мөвзусу, әсәрин идејасы, шаирин һисс вә һәјәчанлары, Лејли, Мәчнун, Ибн Салам сурәтләринин сәчијјәви хүсусијјәтләри мисаллар васитәсилә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

20—21-чи дәрсләр. Низами вә Фүзули «Лејли вә Мәчнун»ларынын мүгајисәли тәһлили. Фүзулинин «Лејли вә Мәчнун»у анадилли епик ше'рин зирвәси кими, Фүзулинин бәдии нәсри. Азәрбајчан дүнја әдәбијјатына тә'сири.

Низами Кәнчәви вә Мәһәммәд Фүзули «Лејли вә Мәчнун»ларынын мүгајисәли тәһлили апарылыр. Биринин дикәриндән фәрги вә охшар чәһәтләри изаһ едилир. Фүзули ирси Азәрбајчанда әдәби, ичтимаи, фәлсәфи фикрин инкишафында хүсуси бир мәрһәлә тәшкил етдији шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Поема анадилли епик ше'рин зирвәси кими гијмәтләндирилир.

Шаирин нәсрлә Азәрбајчан дилиндә јаздығы «Шикајәтнамә»синә мүрачиәт едилир, кәскин ифшаедичи мәзмуну мүәјјән деталларла тәһлил едилир. Һәлә өз сағлығында икән шаирин шөһрәт тапмасы, Азәрбајчан дүнја әдәбијјатына тә'сири ајдынлашдырылыр.

22-чи дәрс. Јохлама инша:

1. М. Фүзулинин лирикасы;

2. М. Фүзулинин «Лејли вә Мәч-

нун»у анадилли епик ше'рин зирвәси кими. 2 саат.

Һәр ики иншада Фүзули јарадычылығына мүнасибәт билдирилиб тәһлил олунур. Фүзули лирикасындан сөһбәт ачаркән гәзәлә вердији гијмәт ајдынлашдырылыр, һәр мәчлисин бәзәји, ағыллы адамларын иши кими гөзәл гијмәтләндирилир.

«Лејли вә Мәчнун» Фүзулинин чохчәһәтли јарадычылығында мүстәсна әһәмијјәти гејд олунараг, ајры-ајры образлара мүнасибәт билдирилир, анадилли епик ше'рин зирвәси һесаб едилмәси инша јазыда нәзәрә алыныр.

23—24—25-чи дәрсләр. XVII—XVIII јүзилликләр Азәрбајчан әдәбијјаты.

XVII—XVIII јүзилликләрдә Азәрбајчан әдәбијјатынын уғурлар газанмасы, бу јүзилликдә јашајан Әмани, Мәсиһи, Саиб, Гөвси, Фәдаи вә башга шаирләрин Фүзули ән'әнәләринә садиг галмасы вә орижинал кејфијјәтләр кәсб етмәси шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. Һәр биринин сәчијјәви чәһәтләри тәблиғ едилир. Бу јүзилликләрдә јаранмыш дастанлар. XVIII јүзилликдә Азәрбајчан ше'риндә дүнјәвилик, хәлгилик кими мејлләрин артмасы, Вагиф, Видади јарадычылығында халг ше'ри ән'әнәләри нүмунәләр васитәсилә шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр.

26-чы дәрс. Халг ашыглары: Хәстә Гасым, Аббас Туфарганлы јарадычылығы һаггында.

Ашыг әдәбијјаты һаггында шакирдләрә мә'лумат верилир. Ашыг әдәбијјатынын синтетик сәнәт олдуғу гејд едилир. Хәстә Гасымын вә Аббас Туфарганлынын јарадычылығына мүрачиәт едиләрәк тәһлил олунур.

27-чи дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән биликләр системә салыныр.

28-чи дәрс. Кечилмишләрин тәкрары.

Рүб әрзиндә кечилмишләр тәкрар едиләрәк јекунлашдырылыр.

IV РУБ (27 саат)

1—2—3-чү дәрсләр. Халг ашыглары: Сары Ашыг. XVII—XVIII јүзилликдә јаранан дастанлар.

Бу дөврдә шифаһи әдәбијјатла јазылы әдәбијјатын гаршылыглы әлагәсиндән сөз ачылыр. Устад ашыгларын — Хәстә Гасым, Аббас Туфарганлы, Сары Ашыг јарадычылығына мүрачиәт едилир. Онларын јарадычылығында севки, көзәллик кими сифәтләрин тәблиғ олунмасы, мәһәббәт вә көзәллик шәргиләри ашыг әдәбијјатында јени бир әдәби һадисә кими гијмәтләндирилир.

Сары ашығын көзәлләмә вә тәчнисләри һаггында гыса мә'лумат верилир.

4—5—6-чы дәрсләр. «Короғлу» епосундан парчаларын мәзмуну үзәриндә иш.

Тарихи-гәһрәманлыг епосу «Короғлу» һаггында мә'лумат верилир. Һәр бир голун мүстәгил дастан олмасы ајдынлашдырылыр. Дастанда верилмиш парчаларын охусу тәшкил едиләрәк мәзмуну үзәриндә иш апарылыр. Бүтүн голларда Короғлунун вә онун дәлиләринин икидлијиндән вә сәфәрләриндән сөз ачылыр. Короғлу һәрәкатында иштирак етмәк истәјән гадынлара мүнасибәт билдирилир. Мәзмуну кениш шәрһ едилир.

7—8-чи дәрсләр. «Короғлу» епосунун тәһлили: мөвзусу вә идејасы. Епосда халг мүбаризәсинин бәдии әкси. Короғлу вә онун дәлиләри. Әсәрин бәдии хүсусијјәтләри. Әдәбијјат нәзәријјәси: Епос.

«Короғлу»да халгымызын јаделли ишғалчылара вә дахили дүшмәнләрә гаршы азадлыг мүбаризәсинин тәсвири верилир, тәһлил едилир. Дастан гәһрәманларында халг вә вәтән ешгинин күчлү олмасы, халгын хошбәхтлији, азадлығы, сәрбәстлији өн плана чәкилир. Короғлу, онун дәлиләринин инсани сифәтләри, гадын сурәтләри, онларын кејфијјәтләри, јардымчы гүввәләр, епосун бәдии көзәллији тәһлил јолу илә шакирдләрин дигәтинә чатдырылыр.

Епос һаггында нәзәри билик верилир.

9—10-чу дәрсләр. М. П. Вагифин һәјаты, јарадычылығы. Әдәбијјат нәзәријјәси: Әдәбијјатда реализм һаггында.

Көркәмли дөвләт хадими вә шаир М. П. Вагифин сараја гәдәрки һәјаты һаггында әтрафлы мә'лумат верилир, онун поезијасынын никбинлији, хәлгилији вә реализми сәчијјәләндирилир. XVIII әср Азәрбајчан һәјатынын зиддијјәтләринин, севинчинин, кәдәринин Вагиф поезијасында әкси шакирдләрә ајдынлашдырылыр. Јазылы вә шифаһи әдәбијјатын һансы шәкилләриндә јаздығы шәрһ едилир, онун көзәллијә, гадына мүнасибәти деталларла изаһ олунур. Реализм һаггында мә'лумат верилир.

11—12-чи дәрсләр. «Пәри» гошмасынын охусу, мәзмуну вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси. Һеча вәзни вә гошма һаггында.

«Пәри» гошмасынын ифадәли охусу тәшкил едилир. Гошмада Вагифин гадына һуманист бахышы, мүнасибәти шакирдләрә чатдырылыр. Азәрбајчан гызы Пәринин мисилсиз көзәллији, бәдии портрети нүмунәләрлә тәһлил олунур. Гошма жанрынын хүсусијјәтләринин шәрһи верилир.

13—14—15-чи дәрсләр. «Көрмәдим» мүхәммәсинин, «Бах» рәдифли гәзәлин охусу вә тәһлили үзрә иш. Әдәбијјат нәзәријјәси: Мүхәммәс.

а) «Көрмәдим» мүхәммәсинин ифадәли охусу тәшкил едилир. Чәтин сөз вә ифадәләрин изаһы верилир. Мәзмуну үзәриндә иш апарылараг тәһлил олунур. Мүхәммәсдә мүәллим дөврүн мә'нәви сарсынтыларыны, тәлатүмләрини саф-чүрүк едән шаирин кәләчәјә инамынын сарсылдығыны вә заманын зиддијјәтләрини сәнәтинин, гәлбинин оду илә инандырычы шәкилдә гәләмә алдығы шакирдләрин нәзәринә чатдырылыр. «Көрмәдим» мүхәммәсиндә Вагиф өз заманәсиндә нәји ахтардығыны вә кимләри писләдији ајдынлашдырылыр.

«Бах» рәдифли гәзәлин ифадәли охусу тәшкил едилир. Видадијә мәктуб шәклиндә јаздығы билдирилир. Вагифин гоча Видадинин мөвгејинә јахынлашдығыны, бурадакы хәјанәтләрин артыг шаһ Вагифи ајылтмасы да онлара изаһ олунур.

Мүхәммәс һаггында мә'лумат верилир.

16—17—18-чи дәрсләр. Ә. Фирдовсинин һәјаты, јарадычылығы. «Рүстәм вә Сөһраб» дастанынын мәзмуну вә тәһлили үзәриндә иш.

Әбүлгасым Фирдовси фарс-тачик әдәбијјатынын нүмајәндәләриндән бири кими тәгдим едилир. Һәјаты һаггында јығчам мә'лумат верилир. Ше'р, сәнәт бешији сајылан Тус шәһәри барәдә биликләр јада салыныр. Дүнја әдәбијјаты тарихиндә «Шаһнамә» епопејасынын јарадычысы кими танынан Фирдовсинин јарадычылығы тәһлил олунур. Әсәрдә хејир вә шәр гүввәләрин әбәди мүбаризәсиндән, зиддијјәт вә конфликтләрин јаранмасындан сөз ачылыр.

19-чу дәрс. Јохлама инша: 2 саат.
1. М. П. Вагифин лирикасы;
2. Вагиф ше'риндә хәлгилик вә реализм.

Инша јазыда Вагиф поезијасынын хәлгилији, реализми өн плана чәкилир, онун лирикасындан сөз ачылыр. Гошмаларына мүнасибәт билдирилир, тәһлил едилир.

20—21—22—23-чү дәрсләр. Ә. Нәваинин һәјаты вә јарадычылығы. «Фәрһад вә Ширин» дастанынын мәзмуну, мәфкурәви истигамәти вә бәдии хүсусијјәтләри.

Бөјүк өзбәк шаири Әлишир Нәваинин һәјаты вә јарадычылығы һаггында мә'лумат верилир. Һансы һөкмдарын сарајында јашајыб јаратмасы ајдынлашдырылыр.

Бәдии дәјәри илә фәргләнән «Фәрһад вә Ширин» дастаны үзәриндә иш апарылыр. Сәләфи олан Низами ирсинә мүнасибәти ачыгланыр. Поемада Фәрһадын идеал бир образ кими гәләмә алынмасы, икидликләр көстәрмәси, әмәкчи образ кими мә'нәви тәмизлији ајдынлашдырылыр. Низаминин «Хосров вә Ширин»и илә «Фәрһад вә Ширин»ин мүгајисәли тәһлили верилир.

24-чү дәрс. Әдәбијјат нәзәријјәсиндән верилән биликләрин системә салынмасы.

25—26-чы дәрсләр. Рүб әрзиндә верилмиш биликләр үмумиләшдириләрәк системә салыныр.

Бөлкүнү педагожи елмләр доктору, профессор Ш. МИКАЈЫЛОВ, педагожи елмләр намизәдләри А. БӘКИРОВА һазырламышлар.

БУ САЈЫМЫЗДА

ТАРИХИМИЗ, МӘ'НӘВИЈЈАТЫМЫЗ, ДИЛИМИЗ

Ј. Сејидов — Азәрбајҹан Демократик Ҹүмһуријјәти дөврүндә дил, мәктәб вә тәдрис проблемләри 3

«КИТАБИ-ДӘДӘ ГОРГУД» — 1300

Һачы Бајрамәли Асланов — Халг епосунда ислами дәјәрләрин тәҹәсүмү 10
Ф. Әлијев, Т. Гулијев — «Китаби-Дәдә Горгуд» түрк халгларынын милли-мә'нәви бирлијинин тәҹәссүмүдүр 14

МЕТОДИКА ВӘ ИШ ТӘҸРҮБӘСИ

С. Һүсејноғлу — Әдәбијјат дәрсләриндә бәдии сәнәткарлыг мәсәләләринин өјрәдилмәси 16
Искәндәр Оруҹәлили — «Иблис» мәнзум фаҹиәси вә онун тәдриси 20
А. Хәлилова — Азәрбајҹан дили вә әдәбијјат дәрсләриндә тә'лим методларындан истифадә тәҹрүбәсиндән 25
М. Абдуллајев — Сөз јарадыҹылығы илә бағлы орфографик сәһвләрин арадан галдырылмасы заманы шакирдләрдә мүстәгиллик вәрдишләринин инкишаф етдирилмәси . . . 28
И. Нәбијева — «Надир шаһ» фаҹиәсинин тәдрисиндә вәтәнпәрвәрлик тәрбијәси 31
Ә. Аббасов — Азәрбајҹан дили тә'лими мәзмунуна даир үч мәсәлә барәдә 34
Ә Рәһимова — Вәтәнпәрвәрлик тәрбијәсиндә әдәбијјатын ролу 37
С. Гоҹајев — Дәрсләрдә тә'лимин техники васитәләриндән истифадә 40
Ф. Бағырова — Зәрф, зәрфлик вә зәрфлик будаг ҹүмләси 42
Р. Хәлилова — Јени педагожи тәфәккүрүн инкишафына даир мүлаһизәләр 44
Е. Исмајылова — Шифаһи халг јарадыҹылығы нүмунәләри нитг инкишафынын васитәси кими 47
В. Гурбанов, О. Һәсәнов — Әдәби тәләффүз вәрдишләринин ашыланмасына даир 49

ӘДӘБИЈЈАТ ПРОГРАМЫ: РӘ'ЈЛӘР, МҮЛАҺИЗӘЛӘР

Ә. Бәдәлова — Програмда едилмиш бир «дүзәлиш» барәдә 53

Ҹ. ҸАББАРЛЫ — 100

Б. Һәсәнли — Бөјүк сәнәткарын ирсинин мүасирлик бахымындан тәһлили 57

ҜӘНҸ ТӘДГИГАТЧЫЛАР НӘ ҮЗӘРИНДӘ ИШЛӘЈИРЛӘР?

И. Пәнаһов — Иҹтимаи-сијаси мәзмунлу ше'рләрин тәдрисинин дидактик әсаслары 63

МӘСЛӘҺӘТ

Ш. Микајылов, А. Бәкирова — Орта үмумтәһсил мәктәбләринин V—XI синифләриндә әдәбијјатдан програм материалларынын тәхмини планлашдырылмасы 65

Үнванымыз: Бакы — 10, Диларә Әлијева күчәси, 227, 6-чы мәртәбә, отаг 608—611. Телефонлар: 98-55-33, 93-06-09.

Јығылмаға верилмиш: 23. II. 2000. Чапа имзаланмыш: 28. III. 2000. Кағыз форматы 70х108¹/16. Гәзет кағызы. Әдәби гарнитур. Јүксәк чап үсулу. Учот-нәшр вәрәги 4,5. Шәрти чап вәрәги 6,3. Сифариш 786. Сајы 1000. Журнал Азәрбајҹан Республикасы Мәтбуат вә Информасија Назирлијиндә гејдә алынмышдыр. Гејдијјат нөмрәси 190. Лисензија № В 236.

«Азәрбајҹан» нәшријјатынын мәтбәәси.

Qiymәti 5.000 man.
İndeks 1012